॥ श्री ॥

ब्रह्मीभूत श्रीनानामहाराज साखरेप्रणीत

सार्थ-ज्ञानेश्वरी.

लेखक

सुप्रसिद्ध सांप्रदायिक

श्रीनानामहाराज जोशी साखरे

यांचे चिरंजीव

विनायक नारायण जोशी साखरे.

मुद्रक व प्रकाशक

त्र्यंबक हरि [illegible].

पुणें येथें सदाशिव पेठेंत "इंदिरा" छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

[illegible] आवृत्ति.

मिति आषाढ शुद्ध [illegible] शके १८३७.

तारीख १२ जुलै सन १९१५.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

विश्वविकासित मुद्रा । जया सोडी तुझी योगनिद्रा । तया नमोजी गणेंद्रा । श्रीगुरुराबा १ त्रिगुणत्रिपुरीं वेढिला। जीवत्वदुर्गीं आडिला। तो आत्मा शंभूनें सोडाविला । तुझिया स्मृती २ ह्मणोनि शिवेंसीं कांटाळा । गुरुत्वें तूंचि आगळा। तऱ्ही हळु मायाजळा- । माजि तारूनि ३ जे तुझ्याविखीं मूढ । तयांलागीं तूं वक्रतुंड । ज्ञानियांसि तरी अखंड । उजूचि आहासि ४ दैविकी दिठी पाहतां सानी। तऱ्ही मीलनोन्मीलनीं । उत्पत्ति प्रळयो दोन्ही। लीलाचि करिसी ५ प्रवृत्तिकर्णाच्या चाळीं। उठिला मदगंधानिळीं । पूजीजसी नीलोत्पळीं । जीवभृंगाच्या ६ पाठीं निवृत्तिकर्णचाळें । आह्याळी ते पूजा विधुळे । तेव्हां मिरविसी मोकळें । आंगाचें लेणें ७ वामांगीचा लास्यविलासु । जो हा जगद्रूप आभासु । तो तांडवमिसें कळासु । दाविसी तूं ८ हें असो विस्मो दातारा। तूं होसी जयाचा सोयरा। सोइरिकेचिया व्यवहारा। मुकेचि तो९ फेडितां बंधनाचा ठावो । तूं जगद्बंधु ऐसा भावो। धरूं वोळगे उवावो । तुझाचि आंगीं १० तंव दुजयाचेनि नांवें तया । देहही नुरेचि पैं देवराया। जेणें तूं आपणपयां । केलासि दुजा ११ तूतें करूनि पुढें। जे उपायें घेती दवडे । तयां ठासी बहुवें पाडें। मागांचि तूं १२ जो ध्यानें सूये मानसीं । तयालागीं नाहीं तूं त्याचे देशीं। ध्यानही विसरे तेणेंसीं। वालभ तुज १३ तूतें सिद्धाचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें। वेदांही येवढें बोलणें । नेघसी कानीं १४ मौन गा तुझें राशिनांव । आतां स्तोत्रीं कें बांधों हांव । दिससी तेतुली

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

अहो श्रीगुरुराया, ज्या तुमची योगरूपी माया जगद्रूपी प्रफुल्लित अशा मुद्रेला विकसित करिते, त्या तुम्हां गणपतीस माझा नमस्कार असो. १–त्रिपुरवधाच्या वेळेला शंकरांनीं पुष्कळ खटपट केली असतांना, गणपतीचें स्मरण केलें नसल्यामुळे त्यांना यश आलें नाहीं, नंतर गणपतीचें स्मरण केलें, त्या वेळेस त्रिपुरासुराचा वध झाला व आपण संकाटांतून सुटले या रूपकानें गुरूची स्तुति करितात.–त्रिगुणरूपी त्रिपुरांनीं वेढलेला, व जीवत्वरूपी किल्ल्यामध्यें आडलेला जो आत्मारूपी शंकर, त्यानें, हे गणपतीरूप श्रीगुरो, तुमच्या स्मरणानें आपणास संकटापासून मुक्त करून घेतलें. २ म्हणून श्रीशंकरांबरोबर तुमची तुलना केली असतांही तुमची योग्यता विशेष आहे. (तुमचें पारडें वजनानें खालीं बसतें.) तथापि मायारूप समुद्रांतून (भवसमुद्रांतून) मुमुक्षूंस तारून नेण्याविषयीं नावेप्रमाणें तुम्ही हलके आहां. ३ जे तुमच्याविषयीं अजाण आहेत, त्यांना तुह्मी वक्रतुंड (वांकड्या सोंडेचे) दिसतां; व जे तुमचें स्वरूप जाणतात, त्यांना तुह्मी नित्य सरळ तोंडाचेच आहां. ४ हे गणपतीरूप श्रीगुरुराया, तुमचे डोळे पाहूं गेलें असतां लहान दिसतात, तथापि त्यांच्या उघडझांपीनें आपण जगाची उत्पत्ति व नाश लीलेनें करितां. ५ प्रवृत्तिरूप कान हालविल्यानें (संसाररूपी वृत्ति उत्पन्न होऊन) मदाचा सुगंध वायु सुटून, त्यास लुब्ध झालेले जीवरूपी भ्रमर गंडस्थलावर बसल्यानें, नीलकमलांनीं तुमची पूजा केल्याप्रमाणें तुमचें गंडस्थळ शोभतें. ६ नंतर दुसरा निवृत्तिकर्ण हालविल्यानें अंतर्मुखवृत्ति उत्पन्न होऊन तुमची बांधलेली पूजा विसर्जन होते, त्या वेळेस आपलें शुद्ध स्वरूप फार गोड दिसतें. ७ तुमच्या डाव्या मांडीवर बसलेल्या सरस्वतीची [शक्तीची] नृत्यक्रीडाच जगत् उत्पन्न करिते; व त्या नृत्याच्या मिषानें आपण सर्व जगताचा व्यवहार चालवितां. ८ हें असो; हे गुरुराया, आपण ज्याचे सोयरे (संबंधी) होतां, तो सोयरिकीच्या व्यवहाराला मुकतो, (त्याचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन तो तुमच्या स्वरूपांत मिळतो.) ही केवढी विस्मयाची गोष्ट आहे! ९ तुह्मी जगाचे बंधनाचा ठावठिकाणही नाहींसा करितां; ह्मणून, आपण जगद्बंधु आहां असा भाव धरून जे मोठ्या आनंदानें आपल्याला आत्मस्वरूपभावानें शरण येतात, १० त्यांचा देह सुद्धां द्वैतपणानें शिल्लक उरत नाहीं. कारण, देवराया, त्या दुसऱ्याला आपण स्वस्वरूपच करितां. त्यांचे ठिकाणचें द्वैत नष्ट केलें, मग सर्वत्र अद्वैत झाल्यावर दुजाभाव कोठून उरणार? ११ जे तुम्हांला निराळा असें समजून तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरितां धांवत सुटतात, त्यांना तुमची प्राप्ति न होतां तुह्मी सर्व प्रकारें मार्गेच रहातां. १२ जे ध्यान करण्याच्या निमित्तानें तुमची मूर्ति मनांत आणितात, त्यांना तुम्ही न सांपडतां त्यांच्या देशांतही तुह्मी वास करीत नाहीं; परंतु जे ध्यानासह तुमचेविषयीं आपला द्वैतभाव सोडतात, ते तुम्हाला अति प्रियकर आहेत. १३ तुह्मी जे सिद्ध, त्या तुम्हांला जो जाणत नाहीं, त्यालाच सर्वज्ञ असें म्हणतात. वेदांनीं जें तुमचें एवढें वर्णन केलें आहे, तें तुह्मी ऐकत देखील नाहीं. १४ तुमचे राशीवरून ‘ मौन ’ असें नांव निघतें. म्हणून आपली स्तुति करण्याची मीं कशाला इच्छा करावी?

माव । भजों काई १५ दैविकें सेवकु हों पाहों । तरी भेदितां द्रोहोचि लाहों । ह्मणोनि आतां कांहीं नोहों । तुजलागीं जी १६ जैं सर्वथा सर्वही नोहिजे । तैं अद्वया तूतें लाहिजे । हें जाणें मी वर्म तुझें । आराध्य लिंगा १७ तरि नुरोनि वेगळेंपण । रसीं भजिन्नलें लवण । तैसें नमन माझें जाण । बहु काय बोलों १८ आतां रिता कुंभ समुद्रीं रिगे । तो उचंबळत भरोनि निगे । कां दशी दीपसंगें । दीपुचि होय १९ तैसा तुझिया प्रणितीं । मी पूर्णु जाहलों श्रीनिवृत्ति । आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु तो २० तरि षोडशाध्यायशेखीं । तिये समाप्तीच्या श्लोकीं । जो ऐसा निर्णयो निष्टंकीं । ठेविला देवें २१ जे कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्ठावया पार्था । शास्त्रचि एक सर्वथा । प्रमाण तुज २२ तेथ अर्जुन मानसें । म्हणे हें ऐसें कैसें । जे शास्त्रेंवीण नसे । सुटिका कर्मा २३ तरी तक्षकाची फडे । ठाकोनि कैं तो मणि काढे । कैं नाकींचा केशु जोडे । सिंहाचिये २४ मग तेणें तो वोंविजे । तरीच लेणें पाविजे । एऱ्हवीं काय असिजे । रिक्त कंठीं २५ तैसी शास्त्रांची मोकळी । यां कैं कोण पां वेंटाळी । एकवाक्यतेच्या फळीं । पैसिजे कैं २६ जालयाही एकवाक्यता । कां लाभे वेळु अनुष्ठितां । कैंचा पैसारु जीविता । येतुलालिया २७ आणि शास्त्रें अर्थें देशें काळें । या चहूंही जे एकफळे । तो उपावो कें मिळे । आघवयांसी २८ ह्मणौनि शास्त्राचें घडतें । नोहे प्रकारें बहुतें । तरि मूर्खा मुमुक्षां येथें । काय गती पां २९ हा पुसावया अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो । तो सतराविया ठावो । अध्याया येथ ३० तरी सर्वविषयीं वितृष्णु । जो सकळकळीं प्रवीणु । कृष्णाही नवल कृष्णु । अर्जुनत्वें जो ३१ शौर्या जोडला आधार । जो सोमवंशाचा शृंगार । सुखादि उपचार । जयाची लीला ३२ जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु । ब्रह्मविद्येचा विश्रामु । सहचरु मनोधर्मु । देवाचा जो ३३

अर्जुन उवाचः—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

तो अर्जुन म्हणे गा तमालश्यामा । इंद्रियां फांवलिया ब्रह्मा । तुझा बोलु आम्हां । साकांक्षु पैं जी ३४ जें शास्त्रेंवांचूनि आणिकें । प्राणिया स्वमोक्षु न देखे । ऐसें का कैंपखें । बोलिलासी ३५ तरी न मिळेचि तो देशु । नव्हेचि काळ अवकाशु । जो करवी शास्त्राभ्यासु । तोही दुरी ३६ आणि अभ्यासीं

हें सर्व भासमान् जगत्, ही सर्व आपली माया आहे, म्हणून, तुमचें भजन कसें करतां येईल ? १५ तुमचा सेवक होईन म्हटलें, तर द्वैतरूपी द्रोह माझे पदरांत येतो; म्हणून तुमचा कांहीं संबंध न ठेवणें म्हणजे तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव न ठेवणें हें उत्तम होय, म्हणजे तुमचें पूजन होय. १६ जेव्हां मी सर्व प्रकारें तुमचा कोणी नाहीं असें म्हणावें, तेव्हां तुमच्यांत व माझ्यांत अद्वैत आहे असें होईल; तर, हे आराध्यदैवता गुरुराया, तुमचें हें वर्म मला माहीत आहे. १७ तर, मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यापासून वेगळें नसून त्यांत मिळविलें असतां ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव नसून मी तुम्हांस नमस्कार करतों. यापेक्षां विशेष काय बोलावें ? १८ हें पहा—रिकामी घागर समुद्रांत बुडविली असतां ती जशी पाण्यानें उचंबळून भरून निघते, किंवा दिव्याच्या संसर्गानें वात दीपस्वरूपच होते; १९ त्याप्रमाणें हे गुरुराया निवृत्तीनाथा, तुम्हांला नमस्कार केल्यानें मी कृतकृत्य झालों. आतां गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करीन. २० तर सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत देवांनीं जो असा निश्चयपूर्वक सिद्धांत सांगितला २१ कीं, पार्था, चांगल्या अथवा वाईट गोष्टींचें आचरण करण्यास तुला शास्त्रच सर्वथैव प्रमाण मानलें पाहिजे. २२ तें ऐकून अर्जुन मनांत म्हणतो, "हें असें कसें ? कोणतेंहीं कर्म करण्यास शास्त्रनिर्णयावांचून सुटका नाहीं हें काय ? २३ ह्याचा अर्थ असा कीं, सर्पाच्या जवळ जाऊन त्याच्या फणीवरील मणि काढावा कसा ? आणि सिंहाच्या नाकांतील केंस मिळवावा कसा ? २४ मग त्या केंसांत तो मणि ओंवला ह्मणजेच गळ्यांत भूषण घालावें, नाहीं तर गळा मोकळाच ठेवावा कीं काय ? २५ त्याप्रमाणें, निरनिराळ्या शास्त्रांना एकत्र कोण करील ? आणि त्यांची एकवाक्यता करून त्यांचा उपयोग कोण करून घेईल ? २६ बरें, एकवाक्यताही जरी कोणी केली, तरी त्याप्रमाणें आचरण करण्यास वेळ कोठून सांपडणार ? आणि इतकें आयुष्य तरी कोणास असणार ? २७ आणि शास्त्र, अर्थ, देश व काल यांची एकत्र्यास जरी प्राप्ति झाली, तरी यांची सर्वांना प्राप्ति कोठून असणार ? २८ म्हणून पुष्कळ प्रकारानें शास्त्राचें साधन या मृत्युलोकीं सर्वांना प्राप्त होणार नाहीं, तर मग मूर्ख अशा मुमुक्षूंना कोणता तरणोपाय आहे ?" २९ हा अभिप्राय पुसण्याकरितां अर्जुनानें जी प्रस्तावना केली, ती या सतराव्या अध्यायाचा मूळ विषय होय. ३० तर सर्व विषयांविषयीं निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि अर्जुनाच्या रूपानें श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा असा जो कृष्ण (अर्जुन), ३१ जो शौर्याचा आधार, जो सोमवंशाचें भूषण, आणि ज्याच्या लीलेनें देवाला फार सुख होतें; ३२ जो बुद्धीचा आवडता, जो ब्रह्मविद्येचें विश्रांतिस्थान, आणि जो सदैव श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणांत असणारा, ३३

अन्वय–कृष्ण, ये शास्त्रविधिम् उत्सृज्य श्रद्धयान्विताः (संत) यजन्ते तेषां तु का निष्ठा ? सत्त्वम्, रजः आहो तमः ? १

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—श्रीकृष्णा, जे कोणी शास्त्रविधीला टाकून, खऱ्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते तुम्हांला भजतात, त्यांची ती भक्ति कोणत्या प्रकारची ? सात्त्विक, राजस कीं तामस ? ॥ १ ॥

तो अर्जुन म्हणतो, "हे तमालश्यामा, सर्व इंद्रियांस प्रत्यक्ष भोगतां येणाऱ्या परब्रह्मा, तुमचें भाषण मला संशययुक्त दिसतें. ३४ प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञानावांचून मोक्षप्राप्ति होतच नाहीं. असें जें आपण एकपक्षी बोललां, त्याचा हेतु काय ? ३५ तर, ज्या देशांत शास्त्राभ्यास करण्याची सोय आहे तोही ज्यास प्राप्त होत नाहीं; तसेंच, अभ्यासाला लागणाऱ्या आयुष्याचीही ज्याला अनुकूलता नाहीं; व ज्या गुरुपासून शास्त्राची माहिती मिळावयाची तीही दूर आहे; ३६ आणि अभ्यासाला

विराजिया । होती जिया सामुग्रिया । त्याही नाहीं आपैतिया । तिये वेळीं ३७ उजू नोहेचि प्राचीन । नेदिचि प्रज्ञा संवाहन । ऐसें ठेलें आपादन । शास्त्राचें जया ३८ किंबहुना शास्त्रविखीं । एकही न लाहातीचि नखी । म्हणूनि उखिविखी । सांडिली जिहीं ३९ परि निर्धारूनि शास्त्रें । अर्थानुष्ठानें पवित्रें । नांदताति प-रत्रें । साचारें जे ४० तयांऐसें आम्हीं होआवें । ऐसी चाड बांधोनि जीवें । घेती तयांचे मागावे । आचरावया ४१ धडयाचियां आखरां । तळीं बाळ लिहे दा-तारा । कां पुढांसूनि पडिकरा । अक्षमु चाले ४२ तैसें सर्वशास्त्रनिपुण । त-याचें जें आचरण । तेंचि करिती प्रमाण । आपलिये श्रद्धे ४३ मग शिवादिकें पूजनें । भूम्यादिकें महादानें । अग्निहोत्रादि यजनें । करिती जे श्रद्धा ४४ तयां सत्वरजतमां- । माजि कोण पुरुषोत्तमा । गति होय ते आम्हां । सांगिजो जी ४५ तंव वैकुंठपिठींचें लिंग । जो निगमपद्माचा पराग । जिये जयाचेनि हें जग । अंगच्छाया ४६ काळ सावियाचि वाढु । लोकोत्तर प्रौढु । अद्वितीय गूढु । आनंदघनु ४७ इयें श्लाघिजती जेणें बिकें । तें जयाचे आंगीं असिकें । तो श्रीकृष्ण स्वमुखें । बोलत असे ४८

श्रीभगवानुवाचः—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २

म्हणे पार्था तुझा अतिसो । हेंही आम्ही जाणतसों । जे शास्त्राभ्यासाचा आडसो । मानितासि कीं ४९ नुसधियाचि श्रद्धा । झोंबों पाहसी परमपदा । तरी तैसें हें प्रबुद्धा । सोहोपें नोहे ५० श्रद्धा म्हाणितलियासाठीं । पातेजों नये किरीटी । काय द्विजु अंत्यजघृष्टीं । अत्यंजु नोहे ५१ गंगोदक जरी जालें । तरि मद्यभांडां आलें । तें घेऊं नये कांहीं केलें । विचारीं पां ५२ चंदनु होय शी-तळु । परी अग्नीसी पावे मेळु । तैं हातीं धरितां जाळूं । न शके काई ५३ कां किडाचिये आटतिये पुटीं । पडिलें सोळें किरीटी । घेतलें चोखासाठीं । ना-गवीना ५४ तैसें श्रद्धेचें दळवाडें । आंगें कीर चोखडें । परि प्राणियाच्या पडे । विभागीं जें ५५ तें प्राणिये तंव स्वभावें । अनादिमायाप्रभवें । त्रिगुणाचेचि आघवे । वळिले आहाती ५६ तेथही दोन गुण खांचती । मग एक धरी उन्न-ती । तैं तैसियाचि होती वृत्ती । जीवांचिया ५७ वृत्तीऐसें मन धरिती । म-[illegible] क्रिया करिती । केलियाऐसीं वरिती । मरोनि देहें ५८ बीज मोडे झाड

साह्य करणाऱ्या ज्या सामुग्री त्याही त्या वेळीं त्याजवळ नाहींत; ३७ तसेंच पूर्वकर्म अनुकूल नसल्यामुळें बुद्धीचेंही साह्य नाहीं; अशा प्रकारें ज्याचें शास्त्रसंपादन खुंटलें आहे; ३८ किंबहुना, शास्त्रांची एकवाक्यता करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें ज्यांनीं वादविवाद करण्याचें सोडून दिलें आहे, ३९ पण शास्त्रांचा अभ्यास करून त्यांत सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि अनुष्ठान करून परलोकीं जे आनंदानें नांदतात, ४० त्यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें, अशी मनांत इच्छा धरून त्यांच्या मार्गाचें जे आचरण करतात, ४१ प्रभो, ज्याप्रमाणें वर काढून दिलेल्या धड्याच्या अक्षरांप्रमाणें लहान मूल खालीं अक्षरें काढतें, किंवा डोळस मनुष्यास पुढें करून अंधळा मनुष्य वाट चालतो, ४२ त्याप्रमाणें, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत, त्यांचें आचरण प्रमाण मानून त्यावर जे श्रद्धा ठेवतात; ४३ आणि शंकर आदिकरून देवांचें पूजन करणें, भूमि वगैरे महादानें देणें, व अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें, हीं कर्में श्रद्धेनें करतात. ४४ पुरुषोत्तमा, सत्त्व, रज व तम यांपैकीं कोणती गति प्राप्त होते, तें आम्हांला सांगा." ४५ तेव्हां वैकुंठपीठींचें अधिदैवत, वेदरूपी कमलांतील पराग, ज्याच्या सत्तेनें हें सर्व जग वांचतें; ४६ जो लोकोत्तर प्रौढ व स्वभावतः मोठा असा काल, जो अद्वितीय, गूढ व आनंदघन, ४७ आणि हे सर्व गुण ज्या शक्तीच्या आधारानें वर्णनीय होतात, ती शक्ति ज्याचे अंगीं आहे, तो श्रीकृष्ण भगवान् स्वमुखानें बोलत आहे. ४८

अन्वय–देहिनां (सा) स्वभावजा श्रद्धा, सा सात्त्विकी च राजसी च तामसी (च) इति त्रिविधा भवति, तां शृणु. २

अर्थ–श्रीभगवान म्हणाले:—मनुष्यांची स्वाभाविक जी श्रद्धा, ती सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी तीन प्रकारची असते, ती ऐक. ॥ २ ॥

भगवान् म्हणतात:—पार्था, शास्त्राभ्यासाची अडचण आहे, असा तुझ्या मनाचा कल आहे, हेंही आम्ही जाणतों. ४९ तूं नुसत्या श्रद्धेनेंच मोक्षप्राप्ति करून घेऊं पहात आहेस; पण, हे प्रबुद्धा, तूं म्हणतोस तितकें हें काम सोपें नाहीं. ५० अर्जुना, श्रद्धेवरच नुसता विश्वास ठेवूं नये. हें पहा–अंत्यजाच्या समागमानें ब्राह्मणही अंत्यज म्हणजे भ्रष्ट होत नाहीं का ? ५१ गंगेचें जरी पाणी असलें तरी तें जर मद्याच्या भांड्यांत घातलें, तर तें कांहीं केल्या घेऊं नये, याचा विचार कर. ५२ चंदन हा थंड आहे खरा; परंतु त्याचा अग्नीशीं संबंध झाला, तर हात भाजूं शकणार नाहीं का ? ५३ किंवा अर्जुना, हिणकट सोनें आटवीत असतां त्यांत उत्तम सोनें पडलें, आणि मग तें जर उत्तम सोन्याच्या भावानें विकत घेतलें, तर तें नागवणार नाहीं का ? ५४ त्याप्रमाणें श्रद्धेचें स्वरूप जरी मुळचें शुद्ध आहे, तरी जेव्हां ती प्राण्यांच्या वांटणीला येते, ५५ तेव्हां, प्राणी तर स्वभावतःच अनादि मायेच्या शक्तीनें तीन गुणांचेच बनले आहेत; ५६ त्यांतही, दोन गुण क्षीण होऊन तिसरा ज्या वेळेस वाढतो, त्या वेळेस त्या गुणाच्या अनुरोधानें जीवांच्या वृत्ति होतात; ५७ वृत्तींच्या अनुरोधानेंच ते मन (वासना) धारण करितात, मनाप्रमाणें क्रिया करितात, आणि मेल्यावर पुनः आपल्या कर्माप्रमाणेंच देह धारण करतात; ५८ बीज नाहींसें होतें आणि झाड वाढतें,

ह्रोये । झाड मोडे बीजीं सामाये । ऐसेनि कल्पकोडी जाये । परी जाति न नशे ५९ तियापरि यियें अपारें । होतां जातां जन्मांतरें । परि त्रिगुणत्व न व्यभिचरे । प्राणियांचें ६० म्हणूनि प्राणियांच्या पैकीं । पडिली श्रद्धा अवलोकीं । ते होय गुणासारिखी । तिहीं ययां ६१ विपायें वाढे सत्त्व शुद्ध । तेव्हां ज्ञानासी करी साद । परि एका दोघे वोखद । येर आहाती ६२ सत्त्वाचेनि आंगलगें । ते श्रद्धा मोक्षफळा रिगे । तंव रज तम उगे । कां पां राहाती ६३ मोडोनि सत्त्वाची त्राये । रजोगुण आकाशें जाये । तेव्हां तेचि श्रद्धा होये । कर्मेकेरसुणी ६४ मग तमाची उठी आगी । तेव्हां तेचि श्रद्धा भंगी । हों लागे भोगालागीं । भलतेया ६५

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

एवं सत्त्वरजतमा- । वेगळी श्रद्धा सुवर्मा । नाहीं गा जीवग्रामा- । माजीं यया ६६ म्हणोनि श्रद्धा स्वाभाविक । असे पैं त्रिगुणात्मक । रजतमसात्त्विक । भेदीं इहीं ६७ जैसें जीवनचि उदक । परि विषीं होय मारक । कां मिरयांमाजि तीख । उंशीं गोड ६८ तैसा बहुवसें तमें । जो सदाचि होय निमे । तेथ श्रद्धा परिणमे । तेंचि होऊनि ६९ मग काजळा आणि मसी । न दिसे विवंचना जैसी । तेवीं श्रद्धा तामसी । सिनी नाहीं ७० तैसीच राजसीं जीवीं । रजोमय जाणावीं । सात्त्विकीं आघवी । सत्वाचीच ७१ ऐसेनि हा सकळु । जगडंबरु निखिळु । श्रद्धेचाचि केवळु । वोतला असे ७२ परि गुणत्रयवशें । त्रिविधपणाचें लासें । श्रद्धे जें उठिलें असे । तें वोळख तूं ७३ तरि जाणिजे झाड फुलें । कां मानस जाणिजे बोलें । भोगें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मींचें ७४ तैसीं जिहीं चिन्हीं । श्रद्धेचीं रूपें तीन्ही । देखिजती ते वानी । अवधारीं पां ७५

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ४

तरी सात्त्विक श्रद्धा । जयांचा होय बांधा । तयां बहुतकरूनि मेधा । स्वर्गीं आथी ७६ ते विद्याजात पढती । यज्ञक्रिये निवडती । किंबहुना पडती । देवलोकीं ७७ आणि श्रद्धा राजसा । घडले जे वीरेशा । ते भजती राक्षसां । खेचरां हन ७८ श्रद्धा जे कां तामसी । ते मी सांगेन तुजपाशीं । जे कां केवळ पापराशी । अतिकर्कशी निर्दयत्वें ७९ जीववधें साधूनि बळी । भूतप्रेतमेळीं । स्मशानीं संध्याकाळीं । पूजिती जे ८० ते तमोगुणाचें सार । कां-

व झाड नाहींसें होतें, आणि बीजांत सामावतें; याप्रमाणें कल्पाचे कल्प जरी गेले, तरी मूळ झाडाची जात कांहीं नाहींशी होत नाहीं; ५९ त्याप्रमाणें, जीवांची पुष्कळ जन्मांतरें झालीं, तरी त्यांच्यांतील तीन गुणांचा बदल होत नाहीं. ६० म्हणून, प्राण्यांच्या वांटयाला जी श्रद्धा आलेली असते, ती गुणांच्या अनुरोधानें तीन प्रकारची असते, असें समज. ६१ कदाचित् शुद्ध सत्त्वगुण वाढला, तर तो ज्ञानाला हांक मारितो; परंतु त्याला रज व तम हे दोन गुण विरुद्ध आहेत. ६२ सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी श्रद्धा असते, ती मोक्षफलापर्यंत जाते; पण रज व तम हे दोन गुण स्वस्थ कसे बसतील? ६३ सत्त्वगुणाचा आश्रय नाहींसा करून ज्यावेळेस रजोगुण वाढतो, त्या वेळेस तीच श्रद्धा कर्मरूप होते. ६४ मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हां त्या श्रद्धेचा भंग होऊन तीच श्रद्धा वाटेल ते भोग भोगण्यास उद्युक्त होते. ६५

अन्वय–भरत; सर्वस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति; अयं पुरुषः श्रद्धामयः (अस्ति). यः यच्छ्रद्धः (भवति), सः एव सः (जीवः). ॥ ३ ॥

अर्थ–हे भारता, सर्वांना आपल्या पूर्वसंस्कारानुसार श्रद्धा उत्पन्न होते; कारण हा जीव श्रद्धामय आहे. जो ज्या प्रकारच्या श्रद्धेनें युक्त असतो, तो त्या योग्यतेचा असतो. ॥ ३ ॥

याप्रमाणें, हे सुज्ञा, या जीवसमुदायांत सत्त्व, रज व तम यांच्याशिवाय निराळी श्रद्धा नाहीं. ६६ म्हणून सत्त्व, रज व तम या भेदांनीं अशी ही श्रद्धा स्वभावतःच त्रिगुणात्मक आहे. ६७ प्राणिमात्राचें जीवन–पण तेंच बचनागास दिलें असतां ज्याप्रमाणें मारक होतें, किंवा मिऱ्यांस दिलें असतां तिखट होतें, आणि उंसास दिलें तर गोड होतें, ६८ त्याप्रमाणें, तमोगुण वाढला असतां, जो नेहमीं जन्म पावतो व मरतो, त्या प्राण्याच्या ठिकाणीं श्रद्धाही तमोगुणाच्याच अनुरोधानें परिणाम पावते. ६९ मग, काजळ आणि मस यांत जसा फरक दिसत नाहीं; तशी ही तामसी श्रद्धा त्या मनुष्याहून निराळी नसते. ७० त्याचप्रमाणें, राजस प्राण्यांच्या ठिकाणीं येणारी श्रद्धा रजोगुणमय आणि सात्त्विकांच्या ठिकाणीं असणारी सगळी सत्त्वगुणमयच असते. ७१ याप्रमाणें हें सर्व जग खरोखर श्रद्धेचेंच ओतलेलें आहे. ७२ परंतु, त्रिगुणांच्या अधीन असल्यानें श्रद्धेचे ठिकाणीं जें तीन प्रकारचें चिन्ह प्राप्त होतें, तें तूं ओळख. ७३ तर ज्याप्रमाणें फुलांच्या वारावरून झाडाला येणाऱ्या फळांचें अनुमान समजतें, किंवा बोलण्यावरून स्वभावाचें लक्षण समजतें, व मनुष्याच्या प्रस्तुत स्थितीवरून त्याचें पूर्वजन्मीचें कर्म ओळखतां येतें, ७४ त्याप्रमाणें ज्या चिन्हांनीं श्रद्धेचीं तिन्ही रूपें ओळखतां येतील, त्या लक्षणांची खूण सांगतो, ती ऐक. ७५

अन्वय–सात्त्विकाः देवान् यजन्ते; राजसाः यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तामसाः जनाः प्रेतान् भूतगणान् च यजन्ते. ४

अर्थ–जे सात्त्विक असतात, ते देवांचें पूजन करितात; जे राजस असतात, ते यक्षराक्षसांचें पूजन करितात; आणि बाकी राहिलेले जे तामस जन, ते प्रेत आणि भूतगण यांचें पूजन करितात. ॥ ४ ॥

तर ज्यांचें शरीर सात्त्विक श्रद्धेनें बनलेलें आहे त्याची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तीविषयींच होते. ७६ ते सर्व विद्या शिकतात; कोणते यज्ञ करणें योग्य आहे, त्याची वाटाघाट करतात; फार काय, ते देवलोकास पावतात. ७७ आणि हे वीरशिरोमणे, ज्याचें शरीर रजोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, ते राक्षस व पिशाच्च यांना भजतात. ७८ ज्याचें शरीर तमोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, याविषयीं मी तुला सांगतो कीं, ते केवळ पापराशी असून अति कठोर व दयाहीन असतात. ७९ ते जीवांचा वध करून बळी देतात, आणि भूत, प्रेत वगैरे दैवतांची स्मशानांत संध्याकाळीं पूजा करितात. ८० ते तमोगुणाचें सार काढून निर्माण

ह्नि निर्मिले नर । जाण तामसियेचें घर । श्रद्धेचें तें ८१ ऐसीं इहीं तिहीं लिंगीं। त्रिविध श्रद्धा जगीं । पैं हें ययालागीं सांगतु असें ८२ जे हे सात्त्विक श्रद्धा। जतन करावी प्रबुद्धा । येरी दोनी विरुद्धा । सांडाविया ८३ हे सात्त्विकमति जया । निर्वाहती होय धनंजया । वागूळ नोहे तया । कैवल्य तें ८४ तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । ना लोढो सर्व शास्त्र । सिद्धांत न होत स्वतंत्र । तयाच्या हातीं ८५ परी श्रुतिस्मृतींचें अर्थ । जे आपण होऊन मूर्त । अनुष्ठानें जगा देत। वडील जे हे ८६ तयांचीं आचरतीं पाउलें । पाऊनि सात्त्विकी श्रद्धा चाले। तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसें लाहे ८७ पैं एक दीपु लावी सायासें । आणिक तेथें लाऊं बैसे । तरी तो काय प्रकाशें । वंचिजे गा ८८ कां एकें मोल अपार । वें-चोनि केलें धवळार । तो सुखाडु वस्तीकर । न भोगी काई ८९ हें असो जो तळें करी । तें तयाचीच तृषा हरी । कीं सुआरासीचि अन्न घरीं । येरां नोहे ९० बहुत काय बोलों पैं गा । येका गौतमासीचि गंगा । येरां समस्तां काय जगा। वोहोळ जाली ९१ म्हणोनि आपुलिया परी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी । जाणे तयातें श्रद्धाळू जो वरी । तो मूर्खुही तरे ९२

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

ना शास्त्राचेनि कीर नांवें । खाकरोंही नेणती जीवें । परि आस्त्रज्ञांही शिवें। टेंको न देती ९३ वडिलांचिया क्रिया । देखोनि वाती वांकुलिया । पंडितां डा-कुलिया । वाजविती ९४ आपलेनीचि आटोपे । धनित्वाचेनि दर्पें । साचचि पाखंडाचीं तपें । आदरिती ९५ आपुलिया पुढिलांचिया । आंगीं घालूनि का-तिया । रक्तमांसा प्रणीतया । भरभरों ९६ रिचविती जळतकुंडीं । लाविती चे-ड्याच्या तोंडीं । नवसियां देती उंडी । बाळकांची ९७ आग्रहाचिया उजरिया। क्षुद्र देवतां वरिया । अन्नत्यागें सातरिया । ठाकती एक ९८ अगा आत्मपर-पीडा । बीज तमक्षेत्रीं सुहाडा । पेरिती मग पुढां । तेंचि पिकें ९९ बाहू नाहीं आपलिया । आणि नावेतेंयी धनंजया । न धरी होय तया । समुद्रीं जैसें १०० कां वैद्यातें करी सळा । रसु सांडी पाय खोळां । तो रोगिया जेविं विव्हळा-। सवता होय १ ना ना पडिकराचेनि सळें । काढी आपलेचि डोळे । तें बान-

केलेलें पुरुष, म्हणजे तामस श्रद्धेचें आगरच होय. असें समज. ८१ याप्रमाणें, सात्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हें एवढ्याकरितां सांगत आहे ८२ कीं, त्या तिहींपैकीं जी सात्विक श्रद्धा तिचा स्वीकार करावा; आणि हे बुद्धिमंता, दुसऱ्या ज्या दोन्ही राजस व तामस श्रद्धा, त्यांचा त्याग करावा. ८३ धनंजया, ही सात्विक बुद्धि जे आचरतात, त्यांना मोक्षप्राप्तीचा मोठासा बागुल बोवा नाहीं, म्हणजे कठीण नाहीं, ८४ तो मनुष्य वेदांचें पठण न करो, शास्त्राध्ययन न करो, अथवा शास्त्रांची एकवाक्यता करून कोणताही सिद्धांत न ठरवो; ८५ परंतु जे श्रुतिस्मृतींचें अध्ययन करून मूर्तिमंत वेद बनतात, (विद्वान् झालेले असतात,) व आपल्या आचरणानें ते सिद्धांत जनापुढें ठेवतात ८६ त्यांचें आचरणाचा कित्ता वळवून जो सात्विक श्रद्धेनें चालतो, त्याला त्यांना मिळणारें फळच प्राप्त होतें ८७ हें पहा-एकादा मनुष्य मोठ्या प्रयासानें दिवा लावतो, आणि त्या दिव्यावरून जर दुसरा कोणी दिवा लावूं लागला, तर तो दिवा त्याला फसवील काय? (त्याच्या घरीं उजेड पाडणार नाहीं, असें होईल काय?) ८८ किंवा एकाद्यानें अपार द्रव्य खर्च करून घर बांधलें, तर त्या घरांत रहाणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास तें सुख भोगतां येत नाहीं काय? ८९ हें असो; जो तळें बांधतो, त्याचीच का तहान त्यांतील पाण्यानें भागते? अथवा घरामध्यें स्वयंपाक करणाऱ्याचीच तेवढी त्या अन्नानें तृप्ति होते, आणि इतरांची होत नाहीं कीं काय! ९० उगीच पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे? अरे, गौतम ऋषींनीं दीर्घ प्रयत्नानें आणिलेली गंगा ही एक त्यांसच पवित्र करते, आणि जगांतील इतर सर्व लोकांविषयीं ती ओढ्याची योग्यता पावते कीं काय? ९१ म्हणून, आपल्यापेक्षां जे दक्षतेनें शास्त्रांचें अनुष्ठान करितात, त्यांचेप्रमाणें जो श्रद्धाळु पुरुष आचरण करतो, तो मूर्ख असला तरी तरतो! ९२

अन्वय-दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ये जनाः अशास्त्रविहितं घोरं तपः तप्यन्ते, ॥ ५ ॥

अर्थ-दंभ आणि अहंकार यांनीं युक्त व त्याचप्रमाणें काम व प्रीति यांच्या बळानें युक्त असे जे जन शास्त्रविरुद्ध घोर तपाचें आचरण करितात, ॥ ५ ॥

गवताच्या गाठ्याच्या दूरी जसें त्यानें खांकरणें, गाण्याचा आरंभ सुचविते, त्याप्रमाणें शास्त्रांच्या नांवानें जे मनापासून खांकरले सुद्धां नाहींत, म्हणजे ज्यांना शास्त्र काय याची कल्पना सुद्धां नाहीं. हें असो, परंतु कोणी शास्त्रज्ञ आपल्या गांवीं येऊं लागला, तर गांवाच्या शिवेलाही शिवूं देत नाहींत, म्हणजे गांवांत येऊं देत नाहींत; ९३ तसेंच वडिलांचें स्नानसंध्यादि आचरण पाहून जे त्यांस वेडावून दाखवितात, व पंडितांचा संवाद ऐकिला असतां टिमक्या वाजवितात, व त्यांचे शब्द देखील कानीं पडूं देत नाहींत,; ९४ उलट आपल्या शहाणपणानें व द्रव्याच्या मदानें आपल्याच कुर्र्यांत असतात, ते खरोखर पाखांड्याच्या तपाचें आचरण करतात. ९५ आपल्यापुढें आलेल्या मनुष्यांच्या अंगावर शस्त्रांचे प्रहार करून त्यांच्या रक्तमांसांनीं यज्ञपात्रें भरभरून ९६ प्रदीप्त अग्निकुंडांत चेडयांना आहुति देतात; व त्यांस नवस करून बाळकांचे बळी देतात! ९७ क्षुद्र दैवतांपासून वरप्राप्ति करून घेण्याकरितां आग्रहाच्या आढ्यतेनें सात सात दिवस अन्न सेवन न करितां अनुष्ठानें करतात. ९८ हे सुज्ञा, अशा प्रकारें ते आपल्यास व दुसऱ्यास पीडा करण्याचें बीज तमोरूपी जमिनींत पेरतात, आणि त्यापासून पुढें तमाचेंच पीक येतें. ९९ अर्जुना, ज्या मनुष्यास स्वतः पोहतां येत नाहीं, तो नावेचा आश्रय न करितां समुद्रांत गेला असतां त्याची जी स्थिति होते; १०० किंवा वैद्याचा द्वेष करून जो लाथेनें काढा लवंडून देतो, तो रोगी जसा जीवापासून वेगळा होतो, म्हणजे मरतो, १ अथवा जो डोळस मनुष्याचा कंटाळा करतो, आणि अशा प्रकारें आपलेच डोळे काढून टाकतो, त्या अंधळ्या मनुष्याची जशी त्याच्या मा-

वसो आंधळे । जैसें ठाके २ तैसें तयां असुरां होये । जे निंदूनि शास्त्रांची
सोये । सैंध धांवताती मोहें । आडवी जे कां ३ कामु करवी तें करिती । क्रोधु
मारवी तें मारिती । किंबहुना मातें पुरिती । दुःखाचा गुंडां ४

कर्शयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आपुलां परावां देहीं । दुःख देती जें जें कांहीं । मज आत्मया तेतुलाही ।
होय शीणु ५ पैं वाचेचेनिही पालवें । पापियां तया नातळावें । परि पडिलें
सांगावें । त्यजावया ६ प्रेत बाहिरें घालिजे । कां अंत्यजु संभाषणीं त्यजिजे ।
हें असो हातें क्षाळिजे । कश्मलातें ७ येथ शुद्धीचिया आशा । तो लेपु न म-
नवे जैसा । तयांतें सांडावया तैसा । अनुवादु हा ८ तरि अर्जुना तूं तयांतें ।
देखसी तें स्मरहो मातें । जे आन प्रायश्चित्त येथें । मानेल ना ९ म्हणौनि
श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढती तेचि पैं येकी । जतन करावी निकी । सर्वांपरी
११० तरि धरावा तैसा संगु । जेणें पोखे सात्त्विक लागु । सत्त्ववृद्धीचा भागु ।
आहारु घेपे ११ एऱ्हवीं तरी पाहीं । स्वभाववृद्धीच्या ठाईं । आहारावांचूनि
नाहीं । बळी हेतु १२ प्रत्यक्ष पाहें पां वीरा । जो सावध घे मदिरा । तो हो-
ऊनि ठाके माजिरा । तियेचि क्षणीं १३ कां जो सेविया अन्नरसु सेवी । तो
व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावीं । काय ज्वरु जालिया निववी । पयादिक १४ ना-
तरि अमृत जयापरी । घेतलिया मरण वारी । कां आपुलियाऐसें करी । जैसें
विष १५ तेविं जैसा घेपे आहारु । धातु तैसाचि होय आकारु । आणि धातु
ऐसा अंतरु । भावो पोखे १६ जैसें भांडियाचेनि तापें । आंतुलें उदकही तापे ।
तैसी धातुवशें आटोपे । चित्तवृत्ति १७ म्हणोनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तैं स-
त्त्वाची वाढी पाविजे । राजसा तामसा होईजे । यरीं रसीं १८ तरी सात्त्विकु कोण
आहारु । राजसा तामसा कायी आकारु । हें सांगों करीं आदरु । आकर्णनीं १९

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आणि एकसरें आहारा । कैसेनी तिनी मोहरा । जालिया तेही वीरा । रोकडें
दाऊं १२० तरि जेवणाराचिया रुची । निष्पत्ति कीं बोनियांची । आणि जे-
विता तंव गुणांची । दासी येथ २१ जो जीव कर्ता भोक्ता । तो गुणास्तव
स्वभावता । पावोनिया त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा २२ म्हणौनि त्रिविधु आहारु ।

आणि 'अलौकीक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमळें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चकवितें तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवीतो. ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें ह्मणतात. तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय, आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय. ९७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेतां येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा असा जो पुरुष तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रांनीं वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनीं क्षत्रियरूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

अन्वय–कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म (अस्ति); अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं (अस्ति). ४४

अर्थ–कृषि म्हणजे शेती, गोरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी. ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु, द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

अन्वय–स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु. ४५

अर्थ–आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माच्या ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; [illegible] मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच

यज्ञुही त्रिप्रकारु । तप दान हन व्यापारु । त्रिविधचि ते २३ पैं आहारलक्षण पहिलें । सांगों जें म्हणितलें । तें आईक ना भलें । रूप कर्म २४

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

तरी सत्त्वगुणाकडे । जैं दैवें भोक्ता पडे । तैं मधुरीं रसीं वाढे । मेचु तया २५ आंगेंचि द्रव्यें सुरसें । जे आंगेंचि पदार्थ गोडसे । आंगेंचि स्नेहें बहुवसें। सुपकें जियें २६ आकारें नव्हती डगळें । स्पर्शे अति मवाळें । जिभेलागीं स्नेहाळें । स्वादें जियें २७ रसें गाढीं वरी ढिलीं । द्रवभावीं आथिलीं । ठायें ठावो सांडिलीं । अग्नितापें २८ आंगें सानें परिणामीं थोर । जैसें गुरुमुखींचें अक्षर । तैसा अल्पीं जिहीं अपार । तृप्ति राहे २९ आणि मुखीं जैसें गोडें । तैसीचि हि ते आंतुलेकडे । तिये अन्नीं प्रीति वाढे । सात्त्विकांसी १३० एवंगुणलक्षण । सात्त्विक भोज्य जाण । आयुष्याचें त्राण । नीच नवें हें ३१ येणें सात्त्विक रसें । जंव देही मेहो वरिपे । तंव आयुष्यनदी उससे । देहाचि देहा ३२ सत्त्वाचिये कीर पाळती । कारण हाचि सुमती । दिवसाचिये उन्नती । भानु जैसा ३३ आणि शरीरा हन मानसा । बळाचा पैं कुवासा । हा आहारु तरी दशा । कैंची रोगां ३४ हा सात्त्विकु होय भोग्यु । तैंचि भोगावया आरोग्यु । शरीरासी भाग्यु । उदयलें जाणों ३५ आणि सुखाचें घेणें देणें । निकें उवाया ये जेणें । हें असो वाढे साजणें । आनंदेंसीं ३६ ऐसा सात्त्विकु आहारु । परिणमला थोरु । करी हा उपकारु । सबाह्यासी ३७ आतां राजसासि प्रीति । जिहीं रसीं आथी । करूं तयाही व्यक्ती । प्रसंगें गा ३८

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

तरी मारें उणें काळकूट । तेणें मानें जें कडुवट । कां चुनियाहूनि दासट । आम्ल हन ३९ कणिकीतें जैसें पाणी । तैसेचि मीठ बांधया आणी । तेतुलीच मेळवणी । रसांतरांची १४० ऐसे खारट अपाडें । राजसा तया आवडे । उन्हाचेनि मिषें तोंडें । आगीचि गिळी ४१ वाफेचिया सिगे । वातीही लाविल्या लागे । तैसें उन्ह मागे । राजसु तो ४२ वावदळ पाडून ठाये । साबळु डाहारला आहे । तैसें तीख तो खाये । जें घायेंविण रुपे ४३ आणि राखेहूनि कोरडें । आंत बाहेरी येके पाडें । तो जिव्हादंशु आवडे । बहु तया ४४ परस्परें

व्यापारही तीन प्रकारचे आहेत. २३ परंतु प्रथमतः तुला जें आहाराचें लक्षण सांगूं म्हणून म्हटलें, तें स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. २४

अन्वय-आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्त्विकप्रियाः (सन्ति). ८

अर्थ-आयुष्य, उत्साह, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे, आणि रसभरित, स्निग्ध, पौष्टिक, व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्त्विकांना प्रिय असतात ॥ ८ ॥

तर जेव्हां दैवयोगानें जीव सत्त्वगुणाचा बनलेला असतो, तेव्हां मधुर अन्न खाण्याविषयीं त्याला विशेष आवड असते. २५ जे पदार्थ स्वतःच उत्तम रसानें युक्त, जे स्वतः गोड, जे स्वतः अति स्निग्ध व पक्क झालेले असतात; २६ जे आकारानें फार मोठे नसतात, हातास मऊ लागतात, जिभेवर ठेविले असतां लवकर विरघळतात, व स्वादिष्ट असतात; २७ जे रसानें पूर्ण असून रस निघण्यास कठीण नसतात, व पाणीदार असून विस्तवाच्या आंचेनें जागजागीं काळे झालेले नसतात, २८ श्रीगुरूंच्या मुखांतील अक्षरें जरी थोडीं असलीं, तरी त्यांचा परिणाम फार चांगला होतो, त्याप्रमाणें, जे पदार्थ थोडे खाल्ले असतांही त्यांपासून अपार तृप्ति होते; २९ आणि जें खाते वेळेस तोंडास गोड लागतें तसें परिणामींही गोड असतें, अशा अन्नाविषयीं सात्त्विकाची विशेष प्रीति असते. १३० याप्रमाणें सात्त्विक मनुष्याला आवडणाऱ्या पदार्थांचीं गुणलक्षणें होत. अशा पदार्थांचे सेवनापासून आयुष्याचें बल नित्य वाढतें. ३१ अशा सात्त्विकरसरूप मेघांची जों जों देहावर वृष्टि होते, तों तों आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस देहांत पूर येतो. ३२ हे सुबुद्धिमंता, ज्याप्रमाणें दिवसाची उन्नति होण्यास सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें सत्त्वाचें रक्षण करण्यास हाच आहार योग्य आहे; ३३ आणि शरीर व मन यांचे बलाची वृद्धि ह्याच आहारापासून होते. मग त्या ठिकाणीं रोगाचा शिरकाव कोठून होणार? ३४ या सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें तरच शरीरास आरोग्य भोगण्याचें भाग्य प्राप्त होतें, असें समजावें. ३५ आणि मग त्याच्या सर्व व्यापारांचा विस्तार सुखमय होतो, फार काय, तर त्याची आनंदाबरोबर मैत्री होते. ३६ याप्रमाणें या सात्त्विक आहाराचा परिणाम थोर असून, तो शरीराला अन्तर्बाह्य सुखकर होतो. ३७ आतां, राजस गुणाच्या मनुष्याची कोणत्या अन्नावर भक्ति असते तें तुला प्रसंगानुसार स्पष्ट करून सांगतों. ३८

अन्वय-कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः दुःखशोकामयप्रदाः आहाराः राजसस्य इष्टाः (सन्ति). ॥९॥

अर्थ-अतिशय कडू, आंबट, खारट, ऊष्ण, तिखट, रूक्ष व जळजळणारे, आणि दुःख, शोक व रोग यांना उत्पन्न करणारे असे आहार राजसांना प्रिय असतात. ९

तर मारकपणानें मात्र उणें, बाकी काळकूटाच्या बरोबरीचेंच कडू किंवा चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें, ३९ कणीक भिजविण्यास जितकें पाणी लागतें, तितकेंच मीठ आणि अंतरही खारट जिन्नस त्यांत मिसळणें, १४० याप्रमाणें अतिशय खारट पदार्थ राजस गुणाच्या मनुष्यास आवडतात; आणि ऊन ऊन इतकें खातो कीं, केवळ तोंडानें अग्निच गिळतो! ४१ ज्या पदार्थांतून इतक्या वाफा निघतात कीं, त्यांजवर दिव्याची वातही लावतां येईल, असे ऊन पदार्थ राजस गुणाचा मनुष्य खावयास मागतो. ४२ वावडळीला मागें सारून पहारीच्या टोंकाप्रमाणें प्रहार करणारे तिखट पदार्थ तो खातो, कीं ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात; ४३ आणि राखेहून रूक्ष, व अंतर्बाह्य कोरडें असलेलें असें, तोंडी लावणें त्याला फार आवडतें. ४४ जो पदार्थ खातेवेळेस दांतावर दांत आदळतात, इतकें

दांतां । आदळु होय खातां । तो गा तोंडीं घेतां । तोपीं लागे ४५ आधींच द्रव्यें चुरमुरीं । वरी परवडिजती मोहरी । जियें घेतां होती धुवारी । नाकेंतोंडें ४६ हें असो उगें आगीतें । म्हणे तेसें राइतें । पढियें प्राणापरतें । राजसासि गा ४७ ऐसा न पुरोनि तोंडा । जिभा केला वेडा । अन्नमिषें अग्नि भडभडां । पोटीं भरी ४८ तैसाचि लवंगा सुंठे । मग भुईं ना सेजे सांठे । पाणियाचें न सुटे । तोंडोनि पात्र ४९ ते आहार नव्हती घेतले । व्याधिव्याळ जे सुतले । ते चेववावया घातले । माजवण पोटीं १५० तैसें एकमेकां सळें । रोग उठती एके वेळे । ऐसा राजसु आहारु फळे । केवळ दुःखें ५१ एवं राजसा आहारा । रूप केलें धनुर्धरा । परिणामाचाही विसुरा । सांगितला ५२ आतां तया तामसा । आवडे आहारु जैसा । तेंही सांगों चिळसा । झणें तुम्हीं ५३ इतरि कुहिलें उष्टें खातां । न मनिजे तेणें अनहिता । जैसें कां उपहिता । म्हैसी खाय ५४

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥

निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरीं कां येरें दिवसें । अतिकरें तें तामसें । घेईजेते ५५ नातरी अर्धे उकडिलें । कां निपट करपोनि गेलें । तैसेंही खाय चुकलें । रसा जें येवों ५६ जया कां आथि पूर्ण निष्पत्ती । जेथ रसु धरी व्यक्ती । तें अन्न ऐसी प्रतीती । तामसा नाहीं ५७ ऐसेनि कहीं विपायें । सदन्ना वरपडा होये । तरी घाणी सुटे तंव राहे । व्याघ्र जैसा ५८ कां बहुवे दिवशीं वोलांडिलें । स्वादपणें सांडिलें । शुष्क अथवा सडलें । गाभिणेंही हो ५९ तेंही बाळाचे हातवरी । चिवडिलें जैसी राडी करी । कां सवें बैसोनि नारी । गोतांबील करी ६० ऐसेनि कश्मळें जें खाय । तें तया सुखभोजन ऐसें होय । परि येणेंही न धाय । पापिया तो ६१ मग चमत्कारु देखा । निषेधाचा आंबुखा । जया कां सदोषा । कुद्रव्यासी ६२ तया अपेयाच्या पानीं । अखाद्यांच्याही भोजनीं । वाढविजे उतान्ही । तामसें तेणें ६३ एवं तामस जेवणारा । ऐसैसी मेचु हे वीरा । तयाचें फल दुसरां । क्षणीं नाहीं ६४ जे जेव्हांचि हें अपवित्र । शिवे तयाचें वक्र । तेव्हांचि पापा पात्र । जाला तो कीं ६५ यावरतें जें जेवी । ते जेविती वोज न म्हणावी । पोटभरती जाणावी । यातना ते ६६ शिरच्छेदें काय होये । कां आगी रिघतां कैसें आहे । हें जाणावें काई पाहें । पारि साहातुचि असे ६७ म्हणौनि तामसा अन्ना । परिणामु गा सिना । न सांगोंचि गा अर्जुना । देवो

कठीण पदार्थ खतेवेळेस त्याला आनंद होतो. ४५ अगोदरच झणझणीत पदार्थ, त्यांत त्यांना आणखी मोहरी लावावयाची; मग काय विचारतां! त्यांचें सेवन केले असतां नाकातोंडांतून झिगझिण्या येतात! ४६ हें तर राहूंच द्या, पण जें अग्नीला मागें सारतें, असें रायतें राजस गुणाच्या मनुष्यास प्राणापेक्षांही विशेष आवडतें. ४७ अशा प्रकारें, कांहीं खाल्ल्यानें ज्याची तृप्ति होत नाहीं, तो तोंड हातांत धरलेला मनुष्य अन्नाच्या निमित्तानें पेटलेला अग्निच पोटांत घालतो, ४८ त्याचप्रमाणें, लवंगा व सुंठ खाऊन त्यामुळें भुईवर गडबडां लोळतो, व तोंडाचें पाण्याचें भांडें एकीकडे ठेवीत नाहीं; ४९ तर हें अन्न नसून, निजलेले व्याधिरूप सर्प जागे करण्याकरितां पोटांत कैफच घालणें आहे. १५० त्याबरोबर एकमेकांच्या स्पर्धेनें रोग एकदम उठतात. याप्रमाणें राजस अन्नापासून केवळ दुःख हें फळ मिळतें. ५१ हे धनुर्धरा, याप्रमाणें राजस अन्नाचें वर्णन केलें, व त्याच्या परिणामाचाही विचार तुला सांगितला. ५२ आतां तमोगुणाच्या मनुष्यास जो आहार आवडतो, तोही तुला सांगतों, पण तूं त्याची किळस करशील हो! ५३ तर कुजलेलें, व उष्टें अन्न खातांना यापासून अहित होईल असें त्याच्या मनांतही येत नाहीं! ज्याप्रमाणें म्हैस आंबोण खाते, ५४

अन्वय–यत् यातयामं, गतरसम्, पूति, पर्युषितं च, उच्छिष्टं, अपि च अमेध्यं भोजनं, तत् तामसप्रियं (अस्ति).

अर्थ–जें अर्धवट शिजलेलें, बेचव झालेलें, आंबलेलें, शिळें, आणि उष्टें व अपवित्र असें अन्न, तें तामसांना प्रिय असतें. ॥ १० ॥

त्याप्रमाणें, सकाळीं शिजविलेलें अन्न दुपारीं, किंवा दुसरे दिवशीं खाण्याची तामस मनुष्यास अति प्रीति असते. ५५ किंवा अर्धेकच्चें, अथवा केवळ रापुंडें झालेलें, तसेंच त्यांतून रस निघून गेला आहे, असें अन्न तो खातो; ५६ जें अन्न पूर्ण पक्व झालेलें व रसभरीत असतें, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुळींच मानीत नाहीं. ५७ असें उत्तम अन्न कदाचित् खाण्याचा प्रसंग आला, तर, वाघाप्रमाणें तें अन्न ठेवून त्यास वास येईपर्यंत तो खात नाहीं; ५८ किंवा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत असें, नव्हे नासलेलें झालेलें, कोरडें झालेलें, किंवा सडलेलें अथवा बुरें पडलेलें, ५९ आणि तेंही मुलांनीं हातांनीं चिखलाप्रमाणें चिवडलेलें असलें, म्हणजे बायको व इतर मंडळी घेऊन गोतांबिळ करतो, म्हणजे सर्व मिळून खातो. १६० अशा प्रकारचें घाणेरडें अन्न जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला सुखाचें भोजन केलेंसें वाटतें. परंतु एवढ्यानेंच त्या पाप्याची तृप्ति होत नाहीं! ६१ मग चमत्कार पहा कीं, ज्या वाईट पदार्थांवर शास्त्रनिषेधाचा शिक्का पडून ते त्याज्य ठरले आहेत, ६२ त्या अपेयांचें पान करण्याची व अभक्ष्यांचें भक्षण करण्याची त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते. ६३ वीरा अर्जुना, अशा प्रकारें त्या तामस मनुष्याची असले पदार्थ खाण्याची जी आवड असते, त्या आवडीचें फल त्यास तत्क्षणींच मिळतें! ६४ कारण, ज्या वेळीं तो अपवित्र पदार्थांचें सेवन करतो, त्या वेळेसच तो पापास पात्र होतो; ६५ मग जें जेवणें, तें खरोखर जेवण नव्हे, तर पोटांत यातनांची भरच करावयाची, असें समजावें. ६६ शिरच्छेद केल्यापासून काय होतें, किंवा अग्नींत उडी घातल्यापासून काय परिणाम होतो, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष का अनुभव घ्यावा लागतो? पण पहा––तसलेंही परिणाम तो सहन करतो! ६७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतात:–अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम नि-

म्हणे ६८ आतां ययावरी । आहाराचिया परी । यज्ञुही अवधारीं । त्रिधा असे६९ तरी तिहींमाजी प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म । आइक पां सुमहिम- । शिरोमणी७०

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११

तरि एकु प्रियोत्तमु । वांचोनि वाढों नेदी कामु । जैसा कां मनोधर्मु । प- तिव्रतेचा ७१ ना ना सिंधूतें ठाकोनि गंगा । पुढारां न करीचि रिगा । कां आ- त्मा देखोनि उगा । वेदु ठेला ७२ तैसें जे आपुला स्वहितीं । वेंचूनियां चि- त्तवृत्ती । नुरवितीचि अहंकृती । फळालागीं ७३ पातलेया झाडाचें मूळ । मा- गुतें सरों नेणेचि जळ । जिरालें कां केवळ । तयाच्याचि आंगीं ७४ तैसें मनें देहीं । यजननिश्चयाच्या ठाईं । हारपोनि जे कांहीं । वांछितीना ७५ तिहीं फळवांच्छात्यागीं । स्वधर्मावांचूनि विरागीं । कीजे जो यज्ञु सर्वांगीं । अळं- कृतु ७६ परि आरिसा आपणपें । डोळां जैसे घेपे । कां तळहातींचें दीपें । रत्न पाहिजे ७७ नाना उदितें दिवाकरें । गमावा मार्गु दिठी भरे । तैसा वेदु नि- र्धारें । देखोनियां ७८ तियें कुंडें मंडप वेदी । आणीकही संभारसमृद्धी । ते मेळवणी जैसी विधी । आपणपां केली ७९ सकळावयव उचितें । लेणीं पा- तलीं जैसी आंगातें । तैसें पदार्थ जेथिंचे तेथें । विनियोगुनी १८० काय वानूं बहुतीं बोलीं । जैसी सर्वाभरणीं भरली । ते यज्ञविद्याचि रूपा आली । यज- नमिषें ८१ तैसा सांगोपांगु । निपजे जो यागु । नुठऊनियां लागु । महत्त्वाचा ८२ प्रतिपाळु तरी पाटाचा । झाडीं कीजे तुळसीचा । परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो नाहीं ८३ किंबहुना फळाशेवीण । ऐसेया निगुती निर्माण । होय तो यागु जाण । सात्त्विकु गा ८४

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

आतां यज्ञु कीर विरेशा । करी पैं याचिऐसा । परि श्राद्धालागीं जैसा । अवंतिला रावो ८५ जरि राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये । आणि कीर्तिही होये । श्राद्ध न ठके ८६ तैसा धरूनि आवांका । म्हणे स्वर्गु जो- डेल असिका । दीक्षितु होईन मान्यु लोकां । घडेल यागु ८७ ऐसी केवळ फ- ळालागीं । महत्त्व फोकारावया जगीं । पार्था निष्पत्ति जे यागीं । राजस पैं ते ८८

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्षिविवाहीं । जोशी कामापरौता नाहीं । तैसा तामसा यज्ञा

राला सांगण्याचें कारण नाहीं. ६८ आतां यापुढें, आहाराप्रमाणें यज्ञ तीन प्रकारचा आहे. ६९ तर, अर्जुना, त्या तीहींमधील सात्त्विक यज्ञाचें लक्षण प्रथम सांगतों तें ऐक. १७०

अन्वय–अफलाकाङ्क्षिभिः (पुरुषैः) यष्टव्यमेव इति मनः समाधाय विधिदृष्टः यः यज्ञः इज्यते, सः सात्त्विकः (यज्ञः मतः). ॥ ११ ॥

अर्थ–फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून, कर्तव्य म्हणून करावयाचाच अशा मनाच्या निर्धारानें जो शास्त्रोक्त यज्ञ केला जातो, त्याला सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

तर ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचा मनोधर्म प्रिय पतीवांचून अन्याविषयीं काम वाढूं देत नाहीं;७१ किंवा गंगा नदी समुद्रास मिळाल्यावर पुढें जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, अथवा आत्मस्वरूपाचें दर्शन होतांच वेद स्तब्ध रहातो, ७२ त्याप्रमाणें, आपल्या हिताकरितां चित्ताची वृत्ति अर्पण करून जे फळाच्या आशेनें अहंकार वाळगीत नाहींत, ७३ जसें पाणी झाडाचे मुळाजवळ गेल्यावर मागें परतत नाहीं, पण त्यास मिळून त्याचें पोषण करतें, ७४ तसें जे मनानें व देहानें निश्चय करून यज्ञ करण्यांत निमग्न होतात, परंतु त्यापासून कसल्याही फलाची इच्छा करीत नाहींत. ७५ फलाची इच्छा सोडून, स्वधर्माशिवाय इतर गोष्टींविषयीं विरक्त होऊन जो सर्वांग परिपूर्ण यज्ञ करतात; ७६ परंतु आपण हातांत आरसा घेतल्यावर आपलें स्वरूप जसें डोळ्यांनीं पाहातां येतें, किंवा तळहातावरील रत्न दिव्याच्या उजेडानें जसें स्वच्छ दिसतें, ७७ अथवा दिवस उगवल्यावर मार्ग जसा स्पष्ट दिसतो, तसा वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जे आचरण करतात, ७८ ते कुंडें मंडप, वेदी वगैरे यज्ञाची सर्व सामुग्री अशा रीतीनें तयार करतात कीं, जणूं काय वेदांनींच स्वतः येऊन तयारी केली आहे. ७९ सर्व अवयवांत जेथल्या तेथें दागिने घातले असतां ते जसे शोभतात, तसे यज्ञाचे सर्व पदार्थ जागचे जागीं नीट व्यवस्थेनें मांडतात; १८० आणखी त्यांचें शब्दांनीं किती वर्णन करूं ? तर तो यज्ञमंडप पाहिला असतां असें वाटतें कीं, मूर्तिमंत यज्ञविद्या ही यज्ञाच्या मिषानें या ठिकाणीं आली आहे ! ८१ अशा प्रकारें जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि ज्यांत कसल्याही फलाची इच्छा नसते;८२ तुळशीच्या झाडापासून फल, पुष्प, छाया यांची प्राप्ति नाहीं, तरी लोक पाटांतील पाण्यानेंही त्याचा प्रतिपाळ करतात; ८३ फार सांगून काय करावयाचें आहे ! तर फलाशेशिवाय अशा युक्तीनें जो यथासांग यज्ञ होतो, त्यालाच सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ८४

अन्वय–भरतश्रेष्ठ, फलं तु अभिसंधाय अपि च दंभार्थम् एव यत् इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

अर्थ–हे भरतश्रेष्ठा, फलाची इच्छा धरून किंवा दंभासाठीं केलेला जो यज्ञ, त्याला राजस यज्ञ म्हणतात, असें तूं समज. ॥ १२ ॥

आतां, हे वीरश्रेष्ठा, दुसऱ्या प्रकारचा जो राजस यज्ञ, तोही याच्या सारखाच करितात; पण श्राद्धतिथीचे दिवशीं सहज राजासही मेजवानीला बोलवावें त्याप्रमाणें ! ८५ कारण, जर राजा आपले घरीं भोजनास आला, तर त्यापासून आपल्यास पुष्कळ उपयोग होऊन आपला लौकिक होईल आणि श्राद्धही थांबवणार नाहीं. तें तर पार पडेलच, एवंच, कामांत काम होऊन जाईल ! ८६ त्याप्रमाणें, फलाशा धरून मनांत म्हणतो कीं, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति होईल, लोक दीक्षित म्हणून आपल्यास बहुमान देतील, व आपल्या हातून यज्ञासारखें महत्कार्य घडेल ! ८७ अशा प्रकारें केवळ फळाची आशा धरून व जगांत कीर्ति व्हावी म्हणून जे यज्ञ होतात, ते, अर्जुना, राजस यज्ञ होत. ८८

अन्वय–विधिहीनं, असृष्टान्नं, मंत्रहीनं, अदक्षिणं, श्रद्धाविरहितं (च) यज्ञं तामसं परिचक्षते. ॥ १३ ॥

अर्थ–अशास्त्र, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणारहित आणि श्रद्धारहित असा जो यज्ञ, त्याला विद्वान लोक तामस यज्ञ म्हणतात. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्ष्यांच्या विवाहास कामावांचून जसा दुसरा जोशी लागत नाहीं, तसा तामस यज्ञाला

पाहीं । आग्रहोचि मूळ ८९ वारया वाट न वाहे । कीं मरण मुहूर्त पाहे । निषिद्धांसी बिहे । आगी जरी १९० तरी तामसाचिया आचारा । विधीचा आथी वोढावारा । म्हणूनि तो धनुर्धरा । उत्सृंखळु ९१ नाहीं विधीची तेथ चाड । नये मंत्रादिक तयाकड । अन्नजातां न सुये तोंड । मासिये केविं ९२ वैराग्याचा बोधु ब्राह्मणा । तेथ कें रिगेल दक्षिणा । अग्नि जाला वाउधाणा । वरपडा जैसा ९३ तैसें वायांचि सर्वस्व वेंचे । मुख न देखती श्रद्धेचें । नागविलें निपुत्रिकाचें । जैसें घर ९४ ऐसा जो यज्ञाभासु । तया नाम यागु तामसु । आइकें म्हणे निवासु । श्रियेचा तो ९५ आतां गंगेचें एक पाणी । परि नेलें आनानीं वाहणीं । एक मळी एक आणी । शुद्धत्व जैसें ९६ तैसें तिहीं गुणीं तप । येथ जाहालें आहे त्रिरूप । तें एक केलें दे पाप । उद्धरी एक ९७ तरि तेंचि तिहीं भेदीं । कैसेनि पां म्हणौनि सुबुद्धी । जाणों पाहासी तरि आधीं । तपचि जाण ९८ येथ तप म्हणिजे काई । तें स्वरूप दाऊं पाईं । मग भेदिले गुणीं तिहीं । तें पाठीं बोलों ९९ तरि तप जें कां सम्यक । तेंही त्रिविध आइक । शारीर मानसिक । शाब्द गा २०० आतां या तिहींमाझारीं । शारीर तंव अवधारीं । तरि शंभू कां श्रीहरी । पढियंता होय १

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

तया प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया । आठही पाहार जैसें पायां । उळिग घापे २ देवांगणमिरवणियां । अंगोपचार पुरवणियां । करावया म्हणियां । शोभती हात ३ लिंग का प्रतिमा दिठीं । देखतखेंवो अंगेष्टी । लोटिजे कां काठी । पडली जैसी ४ आणि विधिविनयादिकीं । गुणी वडील जे लोकीं । तयां ब्राह्मणाची निकी । पाइकी कीजे ५ अथवा प्रवासें कां पीडा । कां शिणले जे सांकडां । ते जीव सुखाडा । आणिजती ६ सकल तीर्थांचिये धुरे । जियें कां मातापितरें । तयां सेवेसि कीर शरीरें । लोण कीजे ७ आणि संसाराऐसा दारुणु । जो भेटलाचि हरी शीणु । तो ज्ञानदानीं सकरुणु । भजिजे गुरु ८ आणि स्वधर्माचा आगिठा । देह जाड्याचिया किटा । आवृत्तिपुटीं सुभटा । झाडी कीजे ९ वस्तु भूतमात्रीं नमिजे । परोपकारीं भजिजे । स्त्रीविषयीं नियमिजे । नांवेंनांवें १० जन्मतोनि प्रसंगें । स्त्रीदेह शिवणें आंगें । तेथूनि जन्म आघवें । सोंवळें कीजे ११ भूतमात्राचेनि नांवें । तृणही नासुडावें ।

आग्रहच कारण होय. ८९ वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाहीं, किंवा मरणास मुहूर्त लागत नाहीं; आणि अग्नि जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास भिईल, १९० तरच तामसाच्या यज्ञाला विधींची मर्यादा असेल ! म्हणून, हे धनुर्धरा, तो अमर्याद होय. ९१ त्याला विधीची चाड नसते, मंत्राची वगैरे जरूर लागत नाहीं, आणि माशीलाही त्या मंडपांतून जातांना अन्न मिळत नाहीं ! ९२ त्याठिकाणीं ब्राह्मणांविषयीं पूर्ण वैरभाव असतो मग दक्षिणेचा विचार कोठून असणार ? आणि आग्र ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें वणव्यासारखा भडकतो, ९३ किंवा निपुत्रिकाचें घर त्याचे पश्चात् पाहिजेत्यानें लुटावें, त्याप्रमाणें सर्व द्रव्य व्यर्थ खर्च होऊन, त्यांत श्रद्धेचा लवलेशही नसतो. ९४ श्रीनिवास म्हणतात:—असा जो यज्ञाविषयीं वरकांती केलेला डौल, त्याला तामस यज्ञ असें म्हणतात, समजलास ! ९५ आतां गंगेचें पाणी जसें निरनिराळ्या मार्गांनीं उपयोगास आणलें असतां शुद्धता व अपवित्रता आणतें, ९६ तसें सत्त्व,रज, तम या तीन गुणांच्या योगें जें तप त्रिविध झालें आहे, त्यांपैकीं एकापासून मोक्ष व एकापासून अधोगति प्राप्त होते. ९७ तर, अर्जुना, या तपाचे तीन भेद कसे होतात हें तूं समजून घेऊं पहात असलास, तर आधीं तप म्हणजे काय, हें समजून घे. ९८ तर, तप म्हणजे काय त्याचें स्वरूप तुला सांगतों. मग गुणांच्या योगें त्याचे भेद कसे होतात, तें मागून सांगेन. ९९ तरी, अर्जुना, उत्तम तप, ज्याला म्हणतात, त्याचेही तीन प्रकार आहेत. ते कायिक, मानसिक व वाचिक हे होत. २०० आतां, या तीहींमधील कायिक तप कोणतें, तें ऐक. तर शंकर अथवा विष्णु यांपैकीं कोणाचीही ज्यास भक्ति असेल, १

अन्वय–देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं, शौचं आर्जवं, ब्रह्मचर्यं, अहिंसा च इति शारीरं तपः उच्यते. ॥ १४ ॥

अर्थ–देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान यांचें पूजन, शुचिर्भूतपणा, सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा यांला कायिक तप म्हणतात. ॥ १४ ॥

त्या आपल्या प्रियदेवतांच्या मंदिरांत जाऊन त्यांचें दर्शन करण्याविषयीं किंवा यात्रादि करण्याविषयीं आठही प्रहरांत ज्याच्या पायांला विसांवा नसतो; २ देवांचें आंगण सुशोभित करण्याविषयीं, पूजासाहित्य पुरविण्याविषयीं व देवाची सेवा करण्याविषयीं ज्याचे हात शोभतात; ३ शंकराचें लिंग अथवा विष्णूची मूर्ति दृष्टीस पडल्याबरोबर जो दंडाप्रमाणें जमिनीवर अंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो; ४ आणि विद्याविनयादि गुणांनीं पूज्य असे जे ब्राह्मण, त्यांची सेवा करतो; ५ अथवा प्रवासानें थकलेले किंवा संकटांत सांपडलेले जे जीव असतील, त्यांना सुखावस्थेस आणतो; (त्यांची सेवा वगैरे करून श्रमपरिहार करितो, किंवा संकट निवारण करून त्यांस दुःखमुक्त करितो;) ६ सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ मानलेलीं जीं मातापितरें, त्यांची सेवा करण्यांत जो आपलें शरीरही त्यावरून ओंवाळून टाकतो; ७ आणि संसारासारख्या दुर्धर व्याधीपासून आपल्या दर्शनानें मुक्त करणारा व ज्ञानामृत पाजण्याविषयीं तत्पर असा जो गुरु, त्याची सेवा करतो. ८ आणि अर्जुना, देहाभिमानरूपी कीट नाहींसे करण्याकरितां त्याला स्वधर्मरूप अग्नींत जो वेदाध्ययनरूपी पुटें देतो; ९ प्राणिमात्राचे ठिकाणीं एकच आत्मा आहे, असें समजून त्यास नमस्कार करतो; परोपकार करण्याविषयीं जो तत्पर असतो; आणि स्त्रीसंबंधी तर त्याचा असा नियम झालेला असतो कीं, तिचें नांवही घ्यावयाचें नाहीं ! २१० जन्माच्या वेळेस स्त्रीशरीराचा म्हणजे आईचा स्पर्श झाला, तेवढाच कायतो स्त्रीस्पर्श ! तेथून पुढें जन्मभर स्त्रीशरीराला स्पर्श नाहीं. ११ गवतासही जीव आहे, असें समजून जो तें तुड-

किंबहुना सांडावे । छेद भेद १२ ऐसैसी जें शरीरीं । राहाटीची पडे उजरी । तैं शारीर तप वुमरी । आलें जाण १३ पार्था समस्तही हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें । म्हणौनि ययातें मी म्हणें । शारीर तप १४ एवं शारीर जें तप । तयाचें दाविलें रूप । आतां आईक निष्पाप । वाङ्मय तें १५

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

तरी लोहाचें आंग तुक । न तोडितांचि कनक । केलें जैसें देख । परिसें तेणें १६ तैसें न दुखवितां सेजें । जावळिया सुख निपजे । ऐसें साधुत्व कां देखिजे । बोलणा जिये १७ पाणी मुदल झाडा जाये । तृग ते प्रसंगेंचि जिये । तैसें एका बोलिलें होये सर्वांहि हित १८ जोडे अमृताची सुरसरी । तैं प्राणांतें अमर करी । स्न नें पाप ताप वारी । गोडीही दे १९ तैसा अविवेकुही फिटे । आपुलें अनादित्व भेटे । आइकतां रुचि न विटे पीयुषीं जैसी २२० जरी कोणी करी पुमणें । तरी होआवें ऐसें बोलणें । नातरी आवर्तणें । निगमु कां नाम २१ ऋग्वेदादि तिन्ही । प्रतिष्ठीजती वाग्भुवनीं । केली जैसी वदनीं । ब्रह्मशाळा २२ नातरि एकाधें नांव । तेंचि शैव कां वैष्णव । वाचे वसे तें वाग्भव । तप जाणावें २३ आतां तप जें मानसिक । तेंही सांगों आइक । ह्मणे लोकनाथनायक । नायकु तो २४

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

तरि सरोवरतरंगीं । सांडिलें आकाश मेघीं । कां चंदनाचें उरगीं । उद्यान जैसें २५ नाना कळावैषम्यें चंद्रु । कां सांडिला आधीं नरेंद्रु । नातरि क्षीरसमुद्रु । मंदराचळें २६ तैसीं नाना विकल्पजाळें । सांडूनि गेलिया सकळें । मन राहे कां केवळें । स्वरूपें जें २७ तपनेंवीण प्रकाशु । जाड्येंवीण रसीं रसु । पोकळीवीण अवकाशु । होय जैसा २८ तैसी आपली सोय देखे । आणि आपलिया स्वभावा मुके । हिंवलीं जैसी आंगिकें । हिंवों नेदी निजांग २९ मग न चलतें कळंकेंवीण । शशिबिंब जैसें परिपूर्ण । तैसें चोखी शृंगारपण । मनाचें जें २३० बुजाली वैराग्याची वोरप । जिराली मनाची धांप कांप । तेथ केवळ जाली वाफ । निजबोधाची ३१ ह्मणौनि विचारावया शास्त्र । राहाटवावें जें वक्र । तें वाचेचेंही सूत्र । हातीं न धरी ३२ तें स्वलाभ लाभलेपणें । मन मनपणाही धरूं नेणें । शिवतलें जैसें लवणें । आपुलें निज ३३ तेथ कें

वीत नाहीं; फार काय, परंतु जो कोणालाही टा-कून किंवा वर्मी लागेल असें बोलत नाहीं; १२ अशा प्रकारें शरीरानें व्यापार करण्याची ज्या वेळेस संबंध होते,त्या वेळेस त्याचे अंगांत शारीरतप पूर्णपणें ठसलें आहे,असें समज. १३ पार्था, या सर्व गोष्टी देहाच्या अनुरोधानें घडून येतात, ह्मणून मी यास शारीर (कायिक) तप असें म्हणतों. १४ याप्र-माणें शारीरतप ज्यास म्हणतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. आतां, निष्पाप असें जें वाचिक तप, त्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १५

अन्वय–यत् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं वाक्यं च, एव स्वाध्यायाभ्यसनं, च (तत्) एव वाङ्मयं तपः इति उच्यते.

अर्थ–कोणाच्याही मनाला न लागणारें; सत्य व गोड असून परिणामीं हितकारक असें भाषण करणें, आणि वेदाचें अध्ययन करणें, याला वाचिक तप असें म्हण-तात. ॥ १५ ॥

तर असें पहा कीं, परिस लोखंडाचा आकार व वजन हीं कमी न करतां ज्याप्रमाणें त्याचें सोनें करितो, १६ त्याप्रमाणें ज्याशीं बोलावयाचें, त्याचेजवळ असणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास दुःख न होतां सहज सुख व्हावें, अशी ज्या बोलण्याची शक्ति आहे; १७वस्तुतः पाणी झाडास दिलें जातें, पण त्या योगें त्याच्याजवळ अ-णारें गवत सहज वाढतें, तसें एकास बोलते वेळीं त्या बोलण्यापा-सून सर्वांचें हित होतें; १८ अमृताची गंगा प्राप्त झाली असतां ती प्राण्यास जशी प्राशनानें अमर करते, स्नानानें पाप नाहींसें करून संसारतापा-पासून मुक्त करते, व गोडीही देते, १९ त्याप्रमा-णें, अज्ञान नाहींसें होऊन आत्मस्वरूपाची भेट होते, व पुष्कळ वेळ ऐकल्यानें अमृताप्रमाणें ज्याची रुचि बिघडत नाहीं; २२० जर कोणीं प्रश्न केला, तर अशा प्रकारें भाषण करतात; नाहीं तर वेदाचें अध्ययन अथवा हरिस्मरण करतात. २१ ऋग्वेदादि तिन्ही वेदांची धाचारूप मंदिरांत प्राण-प्रतिष्ठा करून जे आपल्या वदनाची वेदशाळाच करतात; २२ किंवा शिव अथवा विष्णु यांपैकीं एकाचें नामस्मरण करणें, हेंच वाचेपासून उत्पन्न झालेलें वाचिक तप असें जाणावें. २३ आतां मा-नसिक तपाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक असें, लोकनाथांचा नायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो म्हणाला. २४

अन्वय–मनःप्रसादः, सौम्यत्वं, मौनं, आत्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिः इति एतत् मानसं तपः उच्यते. ॥ १६ ॥

अर्थ–मनाची प्रसन्नता, सौजन्य, मौन, आत्मसंयम आणि अंतःकरणशुद्धि याला मानसिक तप म्हणतात. १६

तर लाटांशिवाय सरोवर, किंवा अभ्रांशिवाय स्वच्छ असलेलें आकाश, किंवा सर्पांनीं सोडलेली चंदनाची बाग, २५ अथवा पूर्णचंद्र, चिंतारहित राजा, अथवा जसा मंदराचलाशिवाय असलेला क्षी-रसमुद्र, २६ तसे अनेक कल्पनातरंग अगदीं निः-शेष नाहींतसे झाल्यावर, मन जें शुद्धस्वरूपीं नि-मग्न होऊन रहातें; २७ अथवा उष्णतेवांचून प्र-काश. जाड्यावांचून अन्न, आणि पोकळीशिवाय असलेली वस्तु. २८ तसेंच आपलें स्वरूप जाणून जो आपला स्वभाव टाकतो; थंडीनें थंडीचें अंग कांकडल्यावर ज्याप्रमाणें थंडीची बाधा होत नाहीं; २९ मग, अचल आणि कलंकरहित असें चंद्राचें बिंब जसें पूर्ण असतें, तसें आत्मस्वरूपीं जें मन स्थिर झालेलें असतें, २३० वैराग्याची इच्छा जेथें नाहींशी झाली आहे, आणि मनाची धांव व भीति जेथें कमी झाली आहे, तेथें बोधस्वरूपी मन होतें. ३१ म्हणून, शास्त्रांचा विचार करण्यास ज्या मु-खास शीण द्यावयाचा, (ज्या मुखानें शास्त्राध्ययन करावयाचें,) तें मुख वाचेचें सूतही हातीं धरीत नाहीं, (भाषणविरहित मौन संपन्न–असतें.)३२ त्या मनाला आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यामुळें, ज्या-प्रमाणें मीठ आपलें मूळ स्वरूप जें पाणी, त्यांत घातलें असतां तद्रूप होतें, त्याप्रमाणें तें संकल्पवि-कल्प सोडून देतें. ३३ अशा वेळेस त्या मनांत

उठिती ते भाव। जिहीं इंद्रियमार्गीं धांव। घेऊनि ठाकावे गांव। विषयांचे ते ३४ ह्मणौनि तिये मानसीं। भावशुद्धिचि असे अपैसी। रोमशुचि जैसी। तळ्हातासी ३५ काय बहु बोलों अर्जुना। जैं हे दशा ये मना। तैं मनस्तपोभिधाना। पात्र होय ती ३६ परि तें असो हें जाण। मानस तपाचें लक्षण। देवो म्हणे संपूर्ण। सांगितलें ३७ एवं देहवाचाचित्तें। जें पातलें त्रिविधत्वातें। तें सामान्य तप नूतें। परिसविलें गा ३८ आतां गुणत्रयसंगें। हेंचि विशेषीं त्रिविधीं रिगे। तेंही आइक चांगें। प्रज्ञाबळें ३९

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः। अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

तरि हेंचि तप त्रिविधा। जें दाविलें तुज प्रबुद्धा। तेंचि करी पूर्णश्रद्धा। सांडूनि फळ २४० जैं पुरतिया सत्त्वशुद्धी। आचरिजे आस्तिक्यबुद्धी। तैं तयातेंचि गा प्रबुद्धीं। सात्त्विक ह्मणिपे ४१

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत्। क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

नातरि तपस्थापनेलागीं। दुजेपण मांडूनि जगीं। महत्त्वाच्या शृंगीं। बैसावया ४२ त्रिभुवनींचिया सन्माना। न वचावें ठाया आना। धुरेचिया आसना। भोजनालागीं ४३ विश्वाचिया स्तोत्रा। आपण होआवया पात्रा। विश्वें आपलिया यात्रा। कराविया यावें ४४ लोकांचिया विविधा पूजा। आश्रयो न धरावया दुजा। भोग भोगावे वोजा। महत्त्वाचिये ४५ अगा बोल माखूनि तपें। विकावया आपणपें। अंगहीन पडपे। जियापरी ४६ हें असो धनमानीं आस। वाढउनी तप कीजे सायास। तैं तेंचि तप राजस। बोलिजे गा ४७ परी पहुरणीं जें दुहिलें। तैं तें गुरूं न दुभेचि व्यालें। कां उभें शेत चारिलें पिकावया नुरे ४८ तैसें फोकारिता तप। कीजे जें साक्षेप। तें फळीं तंव सोप निःशेष जाय ४९ ऐसें निर्फळ देखोनि करितां। माझारीं सांडी आपी। ह्मणौनि नाहीं स्थिरता। तपा तया २५० एऱ्हवीं तरी आकाशीं निजांगें गर्जोनि ब्रह्मांड फोडी। तो अवकाळु मेघु काय घडी। राहे चोखी शृंगु तैसें राजस तप जें होये। तें फळीं कीर वांझ जाये। पाळी मनाची नोहे। निर्वाहतें गा ५२ आतां तेंचि तप पुढती। तामसाचिये विचारें परत्रा आणि कीर्ती। मुकोनि कीजे ५३

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

इच्छा कोठून उत्पन्न होणार, कीं जिच्या योगानें इंद्रियाकडे धांव घेऊन विषयांचे गांवास प्राप्त व्हावें! ३४ ह्मणून, तळहातावर ज्याप्रमाणें, केश नसतात, त्याप्रमाणें, अशा प्रकारें तयार झालेल्या मनाचे ठिकाणीं सहजच भावशुद्धि असते. (संकल्पविकल्प नसतात). ३५ अर्जुना, फार काय सांगावें! जेव्हां मनास ही योग्यता प्राप्त होते, तेव्हांच मानस तप असें नांव मिळतें. ३६ देव ह्मणतातः— परंतु तें असो; मानस तपाचीं जीं लक्षणें आहेत, तीं मीं तुला सर्व सांगितलीं. ३७ याप्रमाणें देह, वाचा व चित्त यांच्या योगानें जें त्रिविधत्वास पावलें आहे, तें सामान्य तप तुला सांगितलें. ३८ आतां तीन गुणांच्या संगानें हेंच तप तीन प्रकारचें होतें, तें बुद्धीच्या बळानें चांगलें ऐक. ३९

अन्वय—अफलाकाङ्क्षिभिः युक्तैः नरैः परया श्रद्धया तप्तं यत् त्रिविधं, तत् सात्त्विकं परिचक्षते. ॥ १७ ॥

अर्थ—फलाची आशा न करणाऱ्या आणि समाधानी अशा पुरुषांनीं उत्तम श्रद्धेनें आचरिलेलें असें जें हें तीन प्रकारचें [कायिक; वाचिक व मानसिक] तप, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा, हें जें आम्हीं तुला तीन प्रकारचें तप सांगितलें, त्याचेंच पूर्णश्रद्धापूर्वक आचरण कर, पण फलाची आशा धरूं नको. २४० अरे, ज्या वेळीं मन पूर्णपणें शुद्ध ठेवून श्रद्धेनें या तपाचें आचरण करावें, त्या वेळीं याच तपाला ज्ञाते जन सात्त्विक असें म्हणतात. ४१

अन्वय—सत्कारमानपूजार्थं दंभेन च एव यत् तपः क्रियते, तत् इह राजसं, चलं, अध्रुवं प्रोक्तम. ॥ १८ ॥

अर्थ—आपली स्तुति, बहुमान व पूजा व्हावी या हेतूनें किंवा केवळ दांभिकपणानें केलेलें जें तप, तें येथें राजस, चंचल आणि अस्थिर असें म्हटलें आहे. ॥१८॥

अथवा, तप करण्याच्या हेतूनें जगांत द्वैत स्थापन करून मोठेपणाच्या शिखरावर बसण्याची जे इच्छा करतात; ४२ त्रिभुवनांतील सर्व सन्मान दुसऱ्या कोणास मिळूं नयेत, आणि सभेंत व भोजनाचे समयीं आपल्यास अग्रमान मिळावा; ४३ सर्व जगांतील लोकांनीं आपली स्तुति करण्यास आपण पात्र व्हावें; आणि लोकांनीं आपले दर्शनास यावें; ४४ लोकांनीं आपलीच विशेष पूजा करावी, व सर्व महत्त्वाचे भोग आपल्यास उपभोगास मिळावे. ४५ अरे, अशा प्रकारें, जशी एखादी वृद्ध वेश्या आपलें वय झांकण्याकरितां वरकांनीं शृंगार करून थाटमाटानें असते, तसें तपाचें ढोंग माजवून जे आपलें स्वरूप लोकांस विकतात; ४६ फार काय सांगावें! परंतु द्रव्य व मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरून जें सायासानें तप करणें, त्यालाच राजस तप म्हणतात. ४७ परंतु पहुरणी नांवाच्या किड्यानें ज्या गाईच्या स्तनांतील दूध पिऊन टाकलें असतें, ती गाय व्याली तरी दूध देत नाहीं; किंवा उभें शेत जनावरास चारल्यावर जशी त्यापासून पिकाची प्राप्ति होत नाहीं, ४८ तसें आपली प्रसिद्धि व्हावी या हेतूनें केलेलें जें तप, त्याचे फल पाहूं गेलें असतां शेवटीं व्यर्थ होतें. ४९ याप्रमाणें अर्जुना, तपापासून फलप्राप्ति नाहीं, असें समजल्यावर तो तें मध्येंच सोडून देतो, ह्मणून त्या तपाला स्थिरता नसते. २५० एऱ्हवीं असें पहा कीं, आकाशांत अभ्रांची अकालीं गर्दी होऊन तीं ब्रह्मांडांत गर्जना करतात; परंतु तीं घटकाभर तरी टिकतात काय? ५१ तसें राजस तपाचें फल खरोखर वांझेप्रमाणें व्यर्थ होय, परंतु त्याचें आचरण केलें असतां तें आचरणही टिकत नाहीं. ५२ आतां यापुढें जें तामस तप, तेंही अशा प्रकारचेंच आहे पण यांत एक कीर्ति तरी मिळण्याचा संभव आहे. त्यांत तर कीर्ति आणि स्वर्ग या दोहोंचीही प्राप्ति होत नाहीं! ५३

अन्वय—मूढग्राहेण, आत्मनः पीडया, परस्य उत्सादनार्थं वा यत् तपः क्रियते, तत् तामसं उदाहृतम्. ॥ १९ ॥

अर्थ—वेडेपणानें दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला दुःख देऊन, अथवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून, केलेलें जें तप, तें तामस तप म्हटलें आहे. १९

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवीं घेऊनि धनुर्धरा । नाम ठेविजे शरीरा । वैरियाचें ५४ पंचाग्नीची दडगी । खोलवीजती शरीरालागीं । कां इंधन कीजे हे आगी । आतुलावी ५५ माथां जाळिजती गुगुळु । पाठीं घालिजती गळु । आंग जाळिती इंगळु । जळतभीतां ५६ दवडोनि श्वासोश्वास । कीजती वायांचि उपवास । कां घेपती धूमाचे घांस । अधोमुखें ५७ हिमोदकें आकंठें । खडकें सेविजती तटें । जितया मांसाचे चिमुटे । तोडिती जेथ ५८ ऐसी नानापरी हे काया । घाय सूतां पैं धनंजया । तप कीजे नाशावया । पुढिलातें ५९ आंगभारें सुटला धोंडा । आपण फुटोनि होय खंडखंडा । कां आड जालिया तें रगडा । करी जैसा २६० तेविं आपलिया आटाणिया । सुखें असतया प्राणिया । जियावया शिराणिया । कीजती गा ६१ किंबहुना हे वोखटी । घेऊनि क्लेशाची हातवटी । तप निफजे तें किरीटी । तामस होय ६२ एवं सत्त्वादिकाच्या आंगीं । पडिलें तप तिहीं भागीं । जालें तेंही तुज चांगी । दाविलें व्यक्ती ६३ आतां बोलतां प्रसंगा । आलें ह्मणोनि पैं गा । करूं रूप दानलिंगा । त्रिविधा तया ६४ येथ गुणाचेनि बोलें । दानही त्रिविध असें जालें । तोंचि आइक पहिलें । सात्त्विक ऐसें ६५

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

तरि स्वधर्मा आंतौतें । जें जें मिळेल आपणयातें । तें तें दीजे बहुतें । सन्मानयोगें ६६ जालया सुबीजप्रसंगु । पडे क्षेत्र वाफेचा पांगु । तैसाचि दानाचा हा लागु । देखतसे ६७ अनर्घ्य रत्न हाता चढे । तैं भांगाराची वोढी पडे । दोनी जालीं तरी न जोडे । लेतें आंग ६८ परि सण सुहृद संपत्ती । हे तिन्ही येकीं मिळती । जैं भाग्य धरी उन्नती । आपुल्याविषीं ६९ तैसें निफजवावया दान । जैं सत्त्वासि ये संवाहन । तैं देश काळ भाजन । द्रव्यही मिळे २७० तरि आधीं तंव प्रयत्नेंसीं । होआवें कुरुक्षेत्र कां काशी । नातरि तुके जो इहींसीं । तो देशही हो ७१ तेथ रविचंद्रराहुमेळु । होतां पाहे पुण्यकाळु । कां तयासारिखा निर्मळु । आनुही जाला ७२ तैशा काळीं तिये देशीं । होआवी पात्रसंपत्ती ऐसी । मूर्ति आहे धरिली जैसी । शुचित्वेंचि कां ७३ आचाराचें मूळपीठ । वेदांची उतारपेठ । तैसें द्विजरत्न चोखट । पावोनियां ७४ मग तयाचे ठाईं वित्ता । निवर्तवावी स्वसत्ता । परि प्रियापुढें कांता । रिगे जैसी ७५

हे धनुर्धरा, मूर्खपणाचा अभिमान मनांत बाळगून जे आपल्या शरीरास सुद्धां वैरी असें समजतात; ५४ आपलें शरीर हेंच लांकूड असें मानून आपल्या शरीरांतील पंचाग्नीनें त्यास पेटवितात, ५५ आपल्या डोक्यावर शेगडी घेऊन त्यांत गुगुळ जाळतात, पाठीला गळ लावतात, भोंवताली अग्नि पेटवून मध्यें आपलें शरीर जाळतात, ५६ श्वासोच्छ्वास बंद करून व्यर्थ उपास करतात; अथवा उफराटें टांगून घेऊन धूम्रपान करतात; ५७ हिंवाळ्यांत नदींत गळ्याइतक्या पाण्यांत उभे रहातात, व खडकावर किंवा नदीचे तीरास बसतात; आणि आपल्या अंगाचें जिवंतपणीं मांस काढतात! ५८ हे धनंजया, अशा नानातऱ्हेनें आपल्या शरीरास दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरितां तपाचें आचरण करतात. ५९ डोंगरावरील धोंडा आपल्या जडपणानें सुटल्यावर खालीं पडला, ह्मणजे त्याचे तुकडे तुकडे होतात, परंतु तो खालीं येते वेळेस जर त्याचे सपाट्यांत एकादी वस्तु सांपडली तर तो जसा तिचा चुराडा करितो, २६० तसें आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे सुखी प्राणी असतील अथवा जे प्रमुख असतील त्यांना जिंकण्याकरितां तपाचें आचरण करतात; ६१ अर्जुना फार काय सांगावें! परंतु अशा वाईट व क्लेशयुक्तांनें जें तप करतात, त्यास तामस तप म्हणतात. ६२ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम यांच्या अनुरोधानें जे तपाचे तीन भाग झाले ते तुला चांगले स्पष्ट करून दाखविले. ६३ आतां, बोलण्याचा ओघ आला ह्मणून, दानाचे तीन प्रकार कसे होतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगतों. ६४ हें पहा—गुणाच्या अनुरोधानें दानाचेही तीन प्रकार झाले आहेत. त्यांपैकीं पहिलें जें सात्त्विक दान तें ऐक. ६५

अन्वय—दातव्यम् इति यत् दानं देशे च काले च पात्रे (च) अनुपकारिणे दीयते, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम्.२०

अर्थ—दान करणें आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें जें दान पुण्यक्षेत्रीं, पर्वकाळीं व सत्पात्रीं, आणि दानाचा मोबदला न करणारा अशाला दिलें जातें, तें सात्त्विक दान होय. ॥ २० ॥

तर, आपण स्वकष्टानें व सन्मार्गानें मिळविलेलें जें धन, तें जो आदरातिथ्यानें दुसऱ्यास अर्पण करतो; ६६ कदाचित् उत्तम बीज मिळालें तर उत्तम जमीन व वाफ यांची उणीव पडते; त्याचप्रमाणें दानाची इच्छा असली तरी दान देण्यास पात्र मनुष्य आणि देश व काल यांची उणीव असते. ६७ अमोल रत्न सांपडलें असतां त्याला कोंदण करण्यास सोन्याची उणीव पडते; कदाचित् सोनेंही मिळालें, तरी अलंकार घालण्याच्या इंद्रियांची उणीव पडते; ६८ परंतु दिवाळीसारखा सण, आपले आप्तवर्ग व संपत्ति हे तीन योग एकत्र मिळणें नशीबावर अवलंबून आहे. ६९ तसें आपल्या हातून दान घडावयाचें असलें, तर सत्त्वगुणाची साह्यता होऊन, देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व द्रव्य हे सर्व योग अनुकूल होतात. २७० प्रथम यत्नानें होईल तेवढें दान करण्यास कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे देश असावे, नाहीं तर यांच्या बरोबरीचे तरी दुसरे देश असावे; ७१ त्या पुण्यक्षेत्रांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण यांसारखा पुण्यकाल असावा, अथवा त्याच्या योग्यतेचा दुसरा असावा; ७२ तशा देशांत व त्या पर्वकाळीं असा सत्पात्र ब्राह्मण असावा कीं, मूर्तिमंत शुचित्वच होय. ७३ तो ब्राह्मण केवळ आचाराचेंच मुख्यस्थान, व वेदाचें वसतिस्थान, अशा योग्यतेचा असावा. ७४ त्या ब्राह्मणास द्यावयाचें जें दान, त्यावरील आपली सत्ता काढून घेऊन त्यास तें अर्पण करावें. तें असें कीं, जशी स्त्री आपल्या पतीजवळ स्वसंतोषानें जाते, ७५

कां जयाचें ठेविलें तया। देऊनि होय उतराइया। नाना हडपें विडा राया। दिधला जैसा ७६ तैसेनि निष्कामें जीवें। भूम्यादिक अर्पावें। किंबहुना हांवे। नेदावें उठों ७७ आणि दान जया द्यावें। तयातें ऐसेया पाहावें। जया घेतलें नुमचवे। कायसें नाहीं ७८ साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दु जैसा। कां पाहिला आरसा। येरीकडे ७९ नातरी उदकाचिये भूमिके। आफळिलेनि कंदुकें। उधळौनि कवतिकें। न येइजे हाता २८० नाना वसो घातला चारु। माथां तुरंबिला बुरु। न करी प्रत्युपकारु। जियापरी ८१ तैसें दिधलें दातयाचें। जो कोणेही आंगें नुमचे। अर्पिलया साम्य तयाचें। कीजे पैं गा ८२ ऐसिया जैं सामग्रिया। दान निफजे वीरराया। तें सात्त्विक दानवर्या। सर्वांही जाण ८३ आणि तोचि देशु काळु। घडे तैसाचि पात्रमेळु। दानभागुही निर्मळु। न्यायगतु ८४

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२१॥

परि मनीं धरूनि दुभतें। चारिजे जेविं गाईतें। कां पेंव करूनि आइतें। पेरूं जाइजे ८५ ना ना दिठी घालूनि आहेरा। अवंतुं जाइजे सोयिरा। कां वाण धाडिजे घरा। वोवसीयाचे ८६ पैं कळांतर गांठीं बांधिजे। मग पुढिलाचें काज कीजे। पूजा घेऊनि रसु दीजे। पीडितांसि ८७ तैसें जया जें दान देणें। तो तेणेंचि गा जीवनें। पुढती भुंजावा भावें येणें। दीजे जें कां ८८ अथवा कोणी वाटे जातां। घेतलें उमचों न शकता। मिळे जैं पंडुसुता। द्विजोत्तमु ८९ तरी कवड्या एकासाठीं। अशेषां गोत्रांचींच किरीटी। सर्व प्रायश्चित्तें सुये मुठी। तयाचिये २९० तेविंचि पारलौकिकें। फळें वांछिजती अनेकें। आणि दीजे तरी भुके। येकाही नोहे ९१ तेंही ब्राह्मणु नेवों सरे। कीं हानिचेनि शिणें झांसुरे। सर्वस्व जैसें चोरें। नागऊनि नेलें ९२ काय बहु सांगों सुमती। जें दीजे या मनोवृत्ती। तें दान गा त्रिजगतीं। राजस पैं ९३

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

मग म्लेंच्छांचे वसौटे। दांगाणें हन कैकटें। कां शिबिरें चोहटें। नगरीचे ते ९४ तेही ठाईं मिळणी। समयो सांजवेळु कां रजनी। तेव्हां उदार होणें धनीं। चोरियेच्या ९५ पात्रें भाट नागारी। सामान्य स्त्रिया कां जुवारी। जियें मूर्तिमंतें भुररीं। भुतलिया ९६ रूपानृत्याची पुरवणी। ते पुढां डोळेभारणी। गीत भाटींव तो श्रवणीं। कर्णजपु ९७ तयाहीवरी अळुमाळु। जैं घे फुलागंधा-

किंवा एकाद्याची आपल्या जवळ असलेली ठेव आपण जशी त्यास स्वसंतोषानें परत देऊन उतराई होतों; अथवा खिसमतगाराजवळ असलेला विडा जसा तो राजास अर्पण करतो, ७६ तसें निष्काम बुद्धीनें भूमि आदिकरून दान ब्राह्मणास अर्पण करावें, परंतु त्या दानाविषयीं कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊं देऊं नये; ७७ आणि दान ज्यास द्यावयाचें, तो अशा रीतीचा असावा कीं त्याचेकडून आपल्यास उलट कोणतेही प्रकारें कांहींही लाभ होणार नाहीं. ७८ आकाशांत पुष्कळ आरोळ्या मारल्या तरी जसें त्याचें प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत नाहीं; किंवा आरशाचे मागें पाहिलें असतां, जसें त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाहीं; ७९ अथवा उदकावर चेंडू मारला असतां, तो जसा उसळून हातांत येत नाहीं; २८० किंवा वसूस (पोळास घातलेल्या चाऱ्यापासून जसा तो उपकार मानीत नाहीं; अथवा ज्याप्रमाणें कृतघ्न मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें, दान करणारावर कोणत्याही प्रकारानें उलट उपकार होणार नाहींत, अशा मनुष्यास दान द्यावें, व आपण दान दिल्याबद्दल अभिमान बाळगूं नये. ८२ हे वीरोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान, तें सर्व दानांत उत्तम, असें जें सात्त्विक दान, तें होय. ८३ आणि याप्रमाणेंच देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व यथान्याय मिळविलेलें द्रव्य हें आहे; ८४

अन्वय-यत् तु प्रत्युपकारार्थं फलं उद्दिश्य वा पुनः परिक्लिष्टं च दीयते, तत् दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अर्थ-प्रत्युपकाराकरितां किंवा फलाच्या इच्छेनें अथवा मोठ्या कष्टानें दिलेलें जें दान, तें राजस दान होय.

परंतु, मनांत दुधाची इच्छा धरून जसें गाईस उत्तम रीतीनें चारावें, किंवा पेंव तयार करून त्यांत दाणे साठविण्याकरितां शेताची मेहनत मशागत करून त्यांत धान्य पेरावें; ८५ अथवा आहेरावर नजर ठेऊन जसें सोयऱ्याधायऱ्यांस लग्नकार्याचे वेळीं आमंत्रण करावें, किंवा जेथून ओवसा माघारा येईल, अशा ठिकाणींच वाण द्यावें; ८६ अथवा कांच पदरांत घेऊन मग दुसऱ्याचें काम करावें, किंवा द्रव्य घेऊन रोग्यास औषध द्यावें, ८७ तसें ज्याला जें दान द्यावें त्याचें त्यापासून संरक्षण होऊन त्यानें आपली लोकांत वाखाणणी करावी, या हेतूनें दान करतात; ८८ अथवा अर्जुना, वाटेनें जातांना कोणी एकादा उत्तम ब्राह्मण भेटला, पण त्यापासून प्रत्युपकार होण्यासारखा नसला, ८९ किंवा दान दिल्याची प्रसिद्धि करणारा नसला, तर, हे किरीटी, त्यास एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व आप्तवर्गांच्या प्रायश्चित्तांचा संकल्प करून त्याचे हातावर पाणी सोडतात. २९० त्याचप्रमाणें, त्या दानापासून परलोकच्या सर्व फलांची आशा करून त्यास देतात, आणि तें तरी किती? तर तें त्या ब्राह्मणाच्या एक वेळच्या भुकेलाही पुरावयाचें नाहीं. ९१ बरें, तेवढेंच कां होईना! पण तें तरी संतोषानें द्यावयाचें, तर नाहीं! तो ब्राह्मण तें घेऊन चालला असतां आपली मोठी हानि झाली, असें म्हणून मनांत झुरतात; जणूं काय चोरानें यांचें सर्वस्वच हरण केलें! ९२ हे सुमते अर्जुना, आणखी काय सांगावें! अशा मनोवृत्तीनें जें दान देतात, तें दान त्रिजगतांत राजस दान समज. ९३

अन्वय-यत् दानं असत्कृतं अवज्ञातं अदेशकाले अपात्रेभ्यः च दीयते, तत् तामसं उदाहृतम्. ॥ २२ ॥

अर्थ-जें दान सत्काररहित, अपमानपूर्वक, आणि पुण्यदेश, पुण्यकाल व सत्पात्र नसून दिलें जातें, तें तामस दान होय. ॥ २२ ॥

मग म्लेच्छांची वस्ती असेल तीं ठिकाणें, अथवा अरण्यें, किंवा अपवित्र जागा, अथवा तंबू, किंवा नगराचे चव्हाटे, ९४ अशा ठिकाणीं जमून संध्याकाळीं अथवा रात्रीं, चोरी करून आणिलेल्या धनाचें उदारपणानें दान करतात; ९५ हें दान देण्यास पात्रें कोण? तर भाट लोक, तमासगीर लोक, किंवा वेश्या अथवा जुगार खेळणारे, किंवा मूर्तिमंत चेटकी, यांच्यावरच खुष होतात! ९६ अशा लोकांनीं त्यांच्यापुढें नृत्यगायन केल्यावर अथवा भाट लोकांनीं स्तुति केलेली ऐकल्यावर, तींच त्यांच्या कानांत नेहमीं गुणगुणत असतात. ९७ त्याही-

चा गुगुळु । तंव भ्रमाचा तो वेताळू । अवतरे तैसा ९८ तेथ विभांडुनियां जग। आणिले पदार्थ अनेग । तेणें घालूं लागे मातंग । गवादी जैसी ९९ एवं ऐसेनि जें देणें । तें तामसदान मी म्हणें । आणि घडे दैवगुणें । आणिकही ऐक ३०० विपायें घुणाक्षर पडे । टाळिये काउळा सांपडे । तैसें तामसां पर्व जोडे । पुण्यदेशीं १ तेथ देखोनि तो आथिला । योग्यु मागोंही आला । तोही दर्पा चढला । भांबावे जरी २ तरी श्रद्धा न धरी जीवीं । तया माथाही न खालवी । स्वयें न करीना करवी । अर्घ्यादिक ३ आलिया न घली बैसों । तेथ गंधाक्षतांचा काय अनिसो । हा अप्रसंगु कीर असो । तामसीं नरीं ४ पैं बोळविजे रिणाइतु । तैसा झकवी तयाचा हातु । तूं करणें याचा बहुतु । प्रयोगु तेथ ५ आणि जया जें दे किरीटी । तयातें उमाणी तयासाठीं । मग कुबोलें कां लोटी। अवज्ञेच्या ६ हें बहु असो यापरी । मोल वेंचणें जें अवधारीं । तया नांव चराचरीं । तामस दान ७ ऐसें आपुलाला चिन्हीं । अळंकृतें तिन्ही । दानें दाविलीं अभिधानीं । रजतमाचिया ८ तेथ मी जाणत असें । विपायें तूं गा ऐसें। कल्पिसील मानसें । विचक्षणा ९ जे भवबंधमोचक । येकले कर्म सात्त्विक। तरी कां वेखासी सदोख । येर बोलावीं ३१० पारि नोसंतितां विवसी । भेटी नाहीं निधीसी । कां धूं न साहतां जैसी । वाती न लगे ११ तैसें शुद्धसत्त्वाआड । आहे रजतमाचें कवाड । तें भेदणें यातें कीड । म्हणावें कां १२ आह्मी श्रद्धादि दानांत । जें समस्तही क्रियाजात । सांगितलें कां व्याप्त । तिहीं गुणीं १३ तेथ भरंवसेनि तिन्ही । न सांगोंचि ऐसें मानीं । पारि सत्त्व दावावया दोन्ही । बोलिलों येरें १४ जें दोहींमाजि तिजें असे । तें दोन्ही सांडितांचि दिसे । अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप १५ तैसें रजतमविनाशें । तिजें जें उत्तम दिसे । तें सत्त्व हें आपैसें । भावासि ये १६ एवं दावावया सत्त्व तुज। निरूपिलें तम रज । तें सांडूनि सत्त्वें काज। साधीं आपलें १७ सत्त्वेंचि येणें चोखाळें । करीं यज्ञादिकें सकळें । पावसी तैं करतळें । आपुलें निज १८ सूर्यें दाविलें सांतें । काय एक न दिसे येथें । तेविं सत्त्वें केलें फळातें । काय नेदी १९ हे कीर आवडतांविखीं । शक्ति सत्त्वीं आथी निकी । पारि मोक्षेंसी एकी । मिसळणें जें ३२० तें एक आनचि आहे । तयाचा साबावो जैं लाहे । तैं मोक्षाचाही होये । गांवीं सरतें २१ पैं भांगार जऱ्ही पंधरें । तऱ्ही राजावळीचीं

नंतर जेव्हां पुष्पें अगर सुगंधि द्रव्यें यांचा सुवास घेतात, तेव्हां तल्लीन होऊन केवळ भ्रमाचे मूर्तिमंत वेताळ बनतात! २९८ मग दुसऱ्यास लुटून आणलेल्या अनेक पदार्थांचें मांग वगैरे लोकांस अन्नसत्र घालतात. ९९ याप्रमाणें जें दान करणें तें तामस दान असें मी म्हणतों; आणि दैववशात् आणखीही एक प्रकार घडून येतो, तो ऐक. ३०० कदाचित् मुंग्यानें लांकूड पोखरल्यावर त्यास रामनाम अक्षरांचा आकार यावा, किंवा सहज टाळी वाजवीत असतां दोन्ही हातांच्या मध्यें कावळा सांपडावा, त्याप्रमाणें तामस मनुष्यास पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं पर्वणीचा लाभ झाला, १ आणि त्या ठिकाणीं ह्याचें ऐश्वर्य पाहून योग्य अतिथि प्राप्त झाला, आणि त्यास पाहून हा भांबावून जाऊन त्याला कांहीं द्यावें असेंही जरी मनांत आलें, २ तरी त्याजविषयीं पूज्य बुद्धि न बाळगतां व त्यास नमस्कार न करतां, आपण स्वतः दुसऱ्याकडूनही त्याला अर्घ्यादिकही समर्पण करीत नाहीं, ३ आणि त्याला बसावयास आसनही देत नाहीं, मग गंधाक्षतांनीं त्याचें पूजन करण्याची गोष्ट कशास पाहिजे? याप्रमाणें तामसी पुरुष अतिथीची अप्रतिष्ठा करतात. ४ परंतु ऋणकऱ्याची बोळवण करावी, त्याप्रमाणें त्याच्या हातावर कांहीं द्रव्य ठेवून 'अरे तुरे' करून त्याचा अपमान करतात; ५ आणि अर्जुना, त्याला जें दान द्यावयाचें, तितकीच त्याची किंमत आहे, अशी त्याची हेलना करतात; आणि मग त्या ब्राह्मणास वाईट शब्द बोलून धक्के मारून त्याची अमर्यादा करतात. ६ हें पुष्कळ बोलणें राहूं दे. याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें, त्याला या जगांत तामस दान असें म्हणतात. ७ याप्रमाणें ज्याच्या त्याच्या चिन्हांनीं युक्त अशीं हीं सात्विक, राजस आणि तामस हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं. ८ त्यांविषयीं अर्जुना, मला असें वाटतें कीं, कदाचित तूं आपल्या मनांत अशी शंका घेशील कीं, ९ संसारबंधनापासून सोडविणारें जर एक सात्विक कर्मच आहे, तर त्यांतून दोषयुक्त अशीं जीं वेगळीं कर्में त्यांचें वर्णन कां करावें? ३१० परंतु द्रव्याच्या ठेव्यावरील सर्पाचें निवारण केल्याशिवाय जसें तें हातीं येत नाहीं, अथवा धूर सोसल्याशिवाय जसा अग्नि पेटत नाहीं, ११ तसें शुद्ध सत्वगुणाचें आड जें रजस्तमोगुणाचें द्वार आहे, तें फोडण्याचा प्रयत्न केला असतां त्यास वाईट कां म्हणावें? १२ आम्हीं श्रद्धेपासून दानापर्यंत जेवढ्या क्रिया सांगितल्या, त्या सर्व तीन गुणांनीं युक्त आहेत. १३ त्या तिन्ही गुणांचा मी खरोखर उल्लेख करणार नव्हतों; परंतु सत्वगुण उघड रीतीनें दाखविण्याकरितां दुसऱ्या दोन गुणांचें वर्णन केलें. १४ जें दोहोंमध्यें तिसरें आहे, तें दोवांचा त्याग केल्यावर दिसतें. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असतां संध्याकाळ दिसतो, १५ त्याप्रमाणें रज व तम यांचा नाश झाल्यावर, तिसरा जो उत्तम सत्त्वगुण, तो आपोआप प्राप्त होतो. १६ अशा प्रकारें सत्त्वगुण दाखविण्याकरितां तुला तम व रज या गुणांचीं लक्षणें सांगितलीं, तर त्यांचा त्याग करून सत्वगुणाच्या योगें आपली कार्यसिद्धि करून घे. १७ या शुद्ध सत्वगुणानेंच तूं यज्ञादि सर्व कर्मांचें आचरण कर, ह्मणजे तूं स्वस्वरूपाला अगदीं सहज प्राप्त होशील. १८ स्वतः सूर्यच जर कोणतीही वस्तु दाखवावयास लागला, तर काय एक दिसणार नाहीं! तसें सत्वगुणानें आचरण केलें असतां तें कोणतें फल देणार नाहीं? १९ अशी सर्वतोपरी सत्वगुणाच्या अंगीं शक्ति आहे खरी; परंतु मोक्षाची प्राप्ति जेणेंकरून होते, ३२० ती एक निराळीच वस्तु आहे; आणि तिचे जेव्हां सत्वगुणास साहाय्य होतें; तेव्हांच मोक्षप्राप्तीची योग्यता येते. २१ हें पहा—जरी पंधराच्या दराचें उत्तम सोनें असलें, तरी जेव्हां त्याच्यावर राजाचा

अक्षरें । लाहे तैंचि सरे जियापरी २२ स्वच्छें शीतळें सुगंधें । जळें होती सुखप्रदें । परि पवित्रत्व संबंधें । तीर्थाचेनि २३ न यो कां भलतैसी थोरी । परि गंगा जैं अंगिकारी । तैंचि तिये सागरीं । प्रवेशु गा २४ तैसें सात्त्विका कर्मा किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी । न पडे आडकाठी । तें वेगळें आहे २५ हा बोलु आइकतखेंवीं । अर्जुना आधि न माये जीवीं । म्हणे देवें कृपा करावी। सांगावें तें २६ तेथ कृपाळुचक्रवर्ती । म्हणे आईक तयाची व्यक्ती । जेणें सात्त्विकें तें मुक्ती । रत्न देखे २७

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

तरि अनादि परब्रह्म। जें जगदादि विश्रामधाम। तयाचें एक नाम। त्रिधा पैं असे २८ तें कीर अनाम अजाती । पारि अविद्यावर्गांचिये राती-। माजि वोळखावया श्रुती । खूण केली २९ उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापासीं । ठेविलेनि नांवेंसीं । ओ देत उठी ३३० कष्टले संसारशिणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें । तयां ओ दे नांवें जेणें । तो संकेतु हा ३१ ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वें तो भेटावा । ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदें बापें ३२ मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत ठाके। पुढां उभें ३३ पारि निगमाचळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरीं । आहाति जे ब्रह्माच्या येकाहारीं । तयांसीच कळे ३४ हेंही असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टि करिती । ते जया एका आवृत्ती । नामाचिये ३५ पैं सृष्टीचिया उपक्रमा-। पूर्वीं गा विरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ३६ मज ईश्वरातें नोळखे। ना सृष्टिही करूं न शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ३७ जयाचा अर्थु जीवीं ध्यातां । जें वर्णत्रयाचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । आली तया ३८ तेधवां रचिले ब्रह्मजन । तयां वेद दिधले शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । जीविकें केलें ३९ पाठीं नेणों किती येर । स्रजिले लोक अपार । जाले ब्रह्मदत्त अग्रहार । तिन्ही भुवनें ३४० ऐसें नाममंत्रें जेणें । धातया अढंच करणें । तयाचें स्वरूप आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ४१ तारि सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणवो आदिवर्णु बुझा । आणि तत्कारु तो दुजा । तिजा सत्कारु ४२ एवं ॐतत्सदाकार । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार । हें फुल तुरंबीं सुंदर । उपनिषदाचें ४३ येणेंसीं गा होऊनि एक । जैं कर्म चाले सात्त्विक । तैं कैवल्यातें पाइक । घरींचें

शिक्का पडेल, तेव्हांच तें चहूंकडे चालतें. २२ अनेक ठिकाणचें जल स्वच्छ, थंड, सुगंधयुक्त व सुखदायक असेल, पण तीर्थाला मिळाल्याशिवाय त्याला पवित्रता येत नाहीं; २३ इतर ठिकाणच्या पाण्याला कसलीही योग्यता नसेना, पण जेव्हां गंगा त्याचा अंगीकार करील, तेव्हांच त्याचा समुद्रांत प्रवेश होतो; २४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, सात्विककर्मांच्या आचरणानें मोक्षाच्या भेटीला येत असतां, ज्याच्यायोगें मध्यें आडकाठी होत नाहीं, तें वेगळेंच आहे. २५ हें भाषण ऐकतांच अर्जुनाचे मनांत अनिवार चिंता उत्पन्न होऊन तो म्हणाला कीं, "देवांनीं कृपा करून तें सांगावें." २६ तेव्हां भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले:—जिचे योगानें सात्विक गुणास मोक्षरूपी रत्नाचा लाभ होतो, त्या वस्तूचीं लक्षणें ऐक. २७

अन्वय-ॐतत् सत् इति ब्रह्मणः त्रिविधः निर्देशः स्मृतः; तेन ब्राह्मणाः वेदाः यज्ञाः च पुरा विहिताः ॥ २३ ॥

अर्थ-ॐ तत् सत् अशीं तीन प्रकारचीं ब्रह्माचीं नांवें आहेत. त्यांच्या योगानें ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे पूर्वी उत्पन्न केले आहेत. ॥ २३ ॥

तर अनादि जें परब्रह्म, व जें जगत् आदिकरून सर्वांचें विश्रांतिस्थान आहे, त्याचें एकच नांव तीन प्रकारचें आहे. २८ तें ब्रह्म खरोखर नाम व जात एतद्रहित आहे. परंतु अज्ञानी लोकांच्या अंधकारांत ओळखण्याकरितां वेदांनीं त्याला नांव दिलें. २९ मूल जन्मल्यावर त्याला नांव नसतें, पण तेंच त्याचें नांव ठेवून हांका मारूं लागल्यावर तें ओ देत उठतें, ३३० त्याप्रमाणें, संसाराच्या कष्टानें शिणलेले जीव वेदाकडे गाऱ्हाणें सांगण्यास आले असतां त्यांनीं हांका मारल्यावर वेद त्यांस ओ देतात, तेंच नांव हें होय. ३१ ब्रह्माचें अनिर्वाच्यपण फिटावें, व ऐक्यरूप होऊन भेट व्हावी, असा वेदांनीं कृपावंत होऊन मंत्र शोधून काढला. ३२ मग ज्या मंत्रानें ब्रह्मास हांक मारली असतां तें सहज मागें असूनही पुढें उभें रहातें; ३३ परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषद्रूपी नगरांत जे ब्रह्माच्या पंक्तीस असतात, त्यांनाच तें कळतें. ३४ फार काय, परंतु सृष्टि उत्पन्न करण्याची ब्रह्मदेवास जी शक्ति आली, ती ज्या एका नामाच्या अनुष्ठानानेंच प्राप्त झाली; ३५ परंतु, हे वीरोत्तमा, सृष्टि उत्पन्न करण्याचे पूर्वी ब्रह्मदेव एकटा उत्पन्न झाल्यावर वेडाच होऊन गेला. ३६ ज्या मजपासून त्याची उत्पत्ति झाली, त्या ईश्वरासही तो ओळखीना, अथवा सृष्टिही उत्पन्न करूं शकेना; ती योग्यता ज्या एका नांवाच्या उच्चारानें त्यास प्राप्त झाली; ३७ ज्याचा अर्थ मनांत आणल्यावर, व ज्या तीन अक्षरांचा जप केल्यावर सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता जेव्हां आली, ३८ तेव्हां ब्राह्मण निर्माण करून त्यांना वेदांची आज्ञा मान्य करण्यास सांगून त्यांचे निर्वाहाकरितां त्यानें त्यांस यज्ञाचें वगैरे आचरण करण्यास सांगितलें. ३९ नंतर अपार लोक उत्पन्न केले कीं, ज्यांची गणना करितां येत नाहीं, व तिन्ही भुवनें हीं ब्रह्मदेवानें त्यांस अग्रहार करून दिलीं. ३४० श्रीलक्ष्मीपति म्हणतात:— अशा प्रकारें ज्या नाममंत्राच्या योगानें ब्रह्मदेव श्रेष्ठत्वास पावला, त्याचें लक्षण ऐक. ४१ तर सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ जो ॐकार, तो मूळ अक्षर असें समज; आणि तत्कार दुसरें अक्षर, व तिसरें सत्कार होय. ४२ याप्रमाणें ॐतत्सत् असें तीन प्रकारचें ब्रह्माचें नांव आहे; आणि उपनिषदाचें हें जें नामरूपी सुंदर पुष्प, त्याचा तूं वास घे. ४३ याचें ऐक्य झाल्यावर जर सात्विक कर्माचें आचरण

करी ४४ पारि कापुराचें थळींव । आणूनि देईल दैव । लेवों जाणणेंचि आडव। तेथ असे बापा ४५ तैसें आदरिजेल सत्कर्म । उच्चरिजेल ब्रह्मनाम । पारि नेणिजेल जारि वर्म । विनियोगाचें ४६ तारि महंताचिया कोढी । घरा आलियाही वोढी । मानूं नेणतां परवडी । मुदल तुटे ४७ कां ल्यावया चोखट । टीक भांगार एकवट । घालूनि बांधली मोट । गळा जेवीं ४८ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम। हातीं तें सात्त्विक कर्म । विनियोगेंवीण काम । विफळ होय ४९ अगा अन्न आणि भूक । पासीं असे पारि देख । जेऊं नेणतां बाळक । लंघनचि कीं ३५० कां स्नेहसूत्र वैश्वानरा । जालियाही संसारा । हातवटी नेणतां वीरा । प्रकाशु नोहे ५१ तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रुही आठवे । पारि व्यर्थ तें आघवें। विनियोगेंवीण ५२ म्हणौनि वर्णत्रयात्मक । जें हें परब्रह्मनाम एक । विनियोगु तूं आइक । याचा आतां ५३

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः । प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तरि या नामींचीं अक्षरें तिन्ही । कर्मा आदिमध्यनिदानीं । प्रयोजावीं पैं स्थानीं । इहीं तिन्ही ५४ हेचि एकी हातवटी । घेउनी हन किरीटी । आलें ब्रह्मविद भेटी । ब्रह्माचिये ५५ ब्रह्मेंसीं होआवया एकी । ते न वचती यज्ञादिकीं । जें चावळलें वोळखी । शास्त्रांचिया ५६ तो आदि तंव ओंकारु । ध्यानें करिती गोचरु । पाठीं आणिती उच्चारु । वाचेही तो ५७ तेणें ध्यानें प्रकटें । प्रणवोच्चारें स्पष्टें । लागती मग वाटे । क्रियांचिये ५८ आंधारीं अभंगु दिवा । आडवीं समर्थु बोळावा । तैसा प्रणवो जाणावा । कर्मारंभीं ५९ उचितदेवोद्देशें । द्रव्यें धर्म्यें आणि बहुवसें । द्विजद्वारा हन हुताशें । यजिती पैं ते ३६० आहवनीयादि वन्हीं । निक्षेपरूपीं हवनीं । यजिती पैं विधानीं । फुडे होउनी ६१ किंबहुना नाना याग । निष्पतीचें घेउनी अंग । करिती नावडतेया त्याग । उपाधीचा ६२ कां न्यायें जोडला पवित्रीं । भूम्यादिकीं स्वतंत्री । देशकाळशुद्ध पात्रीं । देती दानें ६३ अथवा एकांतरा कृच्छ्रीं। चांद्रायणें मासोपवासीं । शोषोनि गा धातुराशी । करिती तपें ६४ एवं यज्ञदानतपें । जियें गाजती बंधरूपें । तिहींच होय सोपें । मोक्षाचें तयां ६५ स्थळीं नावा जिया दाटिजे । जळीं तियांचि जेवीं तरिजे । तेवि बंधकीं कर्मीं सुटिजे । नामें येणें ६६ परि हें असो ऐसिया । या यज्ञदानादि क्रिया । ओंकारें

केलें, तर मोक्ष आपल्या घरचा चाकर होतो. ४४ परंतु दैवयोगानें जर कापुराचे अलंकार प्राप्त झाले, तर बाबारे, ते कसे वापरावे, हें समजण्या-चीच अडचण असते; ४५ तसें सत्कर्माचें आच-रण करून ब्रह्माच्या नांवाचा जरी उच्चार केला, पण त्याचें व्यवस्थेचें वर्म जर माहीत नसलें, ४६ तर, साधुवृंद घरीं आलें असतां त्यांचा सन्मान न क-रितां अपमान केला म्हणजे पुण्याचा क्षय होतो; ४७ अथवा सुंदर टिका वगैरे सोन्याचे दागिने एके ठिकाणीं बांधून ते जसे गळ्यांत अडकवावे, ४८ तसा तोंडानें ब्रह्माचे नांवाचा उच्चार केला, व हातानें सात्विक कर्माचें आचरण केलें, पण त्याची व्यवस्था माहीत नसली, तर तें सर्व कर्म व्यर्थ होय. ४९ अरे, अन्न जवळ असून भूकही लागली आहे; परंतु असें पहा कीं, लहान बाल-कास तें हातानें घेऊन तोंडांत घालण्याची व्य-वस्था माहीत नसल्यामुळें त्यास लंघनच घडतें, ३५० अथवा अर्जुना, तेल, वात व अग्नि हीं एके ठिकाणीं असतांही दिवा कसा लावावा, हें माहीत नसेल, तर उजेड करतां येत नाहीं; ५१ त्याप्रमा-णें, पर्वकाळ प्राप्त होऊन, व कर्म करण्याची इच्छा होऊन त्या वेळचा मंत्रही जरी आठवला, तरी त्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें ते सर्व योग व्यर्थ हो-तात. ५२ म्हणून, तीन अक्षरांचें जें हें ब्रह्माचें नांव, त्याची व्यवस्था कशी करावी ती सांगतों ऐक. ५३

अन्वय–तस्मात् ब्रह्मवादिनां विधानोक्तः यज्ञदानतपः क्रियाः ॐ इति उदाहृत्य सततं प्रवर्तते. ॥ २४ ॥

अर्थ–याकरितां, वेदवेत्त्यांच्या यथाविधि यज्ञ, दान व तप या क्रिया ॐ या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून निरंतर चालू असतात. ॥ २४ ॥

तर, या परब्रह्म नांवाचीं जीं तीन अक्षरें आ-हेत त्या तिहींची योजना कर्माच्या आधीं, मध्यें व शेवटीं करावी. ५४ हे किरीटी, याच हातोटीनें ब्रह्मज्ञान्यांना ब्रह्माची भेट होते. ५५ ज्यांनीं शा-स्त्राची माहिती करून घेतली आहे, ते ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याकरितां यज्ञादि क्रियांचा त्याग करीत नाहींत. ५६ ते अगोदर ध्यानानें ॐकार सिद्ध करून मागून वाचेनें त्याचा उच्चार करतात. ५७ अशा रीतीनें ध्यान केल्यावर प्रणवोच्चार स्पष्ट क-रून मग क्रिया करण्यास आरंभ करितात. ५८ मग अंधरांत न जाणाऱ्या दिव्याप्रमाणें अथवा अरण्यांत बरोबर असणाऱ्या बलवान् सोबत्याप्रमाणें, कर्मारंभींचा प्रणवोच्चार कर्म करते वेळीं सोबत करतो, असें समज. ५९ धर्मानें मिळविलेलें पु-ष्कळ द्रव्य वेदांत सांगितलेल्या देवतेला अर्पण क-रण्याच्या हेतूनें ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीच्या मुखानें यज्ञ करतात; ३६० आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षि-ण या तीन अग्नींत ते यथाविधि हवन करतात; ६१ फार काय, परंतु नानातऱ्हेचे यज्ञ उत्पन्न करून नावडत्या अहंकारादि संसाराचा त्याग कर-तात; ६२ किंवा न्यायानें मिळविलेलें पवित्र द्रव्य, व भूमि आदिकरून मुख्य दानें हीं देशकाल पा-हून पवित्र ब्राह्मणांस देतात. ६३ अथवा एक दि-वसाआड, किंवा एक महिन्याआड चांद्रायण व्रता-चें आचरण करून महिन्याचे महिने केलेल्या उपा-सानें शरीरांतील सप्तधातु शोषून शरीर शुद्ध क-रून तपाचें आचरण करतात; ६४ अशा प्रकारें यज्ञ, दान व तप हीं जीं कर्में बंधरूप म्हणून प्र-सिद्ध आहेत, त्यांचे आरंभीं प्रणवोच्चार केला अ-सतां त्या योगानें मोक्ष सोपा होतो. ६५ नदीच्या कडेस असलेली नाव पाण्यांत लोटते वेळीं जड ला-गते, परंतु तिच्याच योगानें पाण्यावरून तरून जातां येतें, त्याप्रमाणें, संसारांत पाडणारीं अशीं जीं कर्में त्या कर्मांपासून या नामाच्या योगानें मनुष्य मुक्त होतो. ६६ परंतु या गोष्टी तशाच राहूं दे. या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया आहेत, त्या ॐकाराच्या

सांवायिलिया । प्रवर्तनी ६७ तिया मोटकिया जेथ फळीं । रिगों पाहाती निहाळीं । प्रयाजितीं तिये काळीं । तच्छब्दु तो ६८

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५

जे सर्वांही जगापरौतें । जें एक सर्वही देखतें । जे तच्छब्दें बोलिजे तें। पैल वस्तु ६९ तें सर्वादिकत्वें चित्तीं । तद्रूप ध्यावूनियां सुमती । उच्चारेंही व्यक्ती । आणिती पुढती ३७० म्हणती तद्रूपा ब्रह्मा तया । फळेंसीं क्रिया इया । तेचि होतु आम्हां भोगावया । कांहींचि नुरो ७१ ऐसेनि तदात्मकें ब्रह्में । तेथ उगाणूनि कर्में । आंग झाडिती न ममें । येणें बोले ७२ आतां ओंकारें आदरिलें । तत्कारें समर्पिलें । इया रिती जया आलें । ब्रह्मत्व कर्मा ७३ ते कर्म कीर ब्रह्माकारें । जालें तेणेंही न सरे । जें करी तेणेंसीं दुसरें। आहे म्हणौनि ७४ मीठ आंगें जळीं विरे । परि क्षारता वेगळी उरे। तैसें कर्म ब्रह्माकारें । गमे तें द्वैत ७५ आणि दुजें जंव जंव घडे । तंव तंव संसारभय जोडे । हें देवो आपुलेनि तोंडें । बोलती वेद ७६ म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे। तें आत्मत्वें परियवसे । सच्छब्दया रिणोद्देशें । ठेविला देवें ७७ तरि ओंकार तत्कारीं । कर्म केलें जें ब्रह्मशरीरीं । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ७८ प्रशस्तकर्मीं तिये। सच्छब्दा विनियोगु आहे। तोचि आइका होये। तैसा सांगों ७९

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

तरि सच्छब्दें येणें । आटूनि असंताचें नाणें । दाविजे अव्यंगवाणें । सत्तेचें रूप ३८० जें सत्तेचि काळें देशें । होऊं नेणेचि अनारिसें । आपणपां आपण असे । अखंडित ८१ हें दिसतें जेतुलें आहे । तें असतपणें जें नोहे। देखतां रूपीं सोये । लाभे जयाची ८२ तेणेंसीं प्रशस्त तें कर्म । जें जालें सर्वात्मक ब्रह्म । देखिजे करूनि सम । ऐक्यबोधें ८३ तरी ओंकारतत्कारें । जें कर्म दाविलें ब्रह्माकारें ! तें गिळूनि होइजे एकसरें । सन्मात्रचि ८४ ऐसा हा अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु । जाणा म्हणे श्रीरंगु । मी ना म्हणें हो ८५ ना मीचि जरी हो म्हणें । तरी श्रीरंगीं दुजें हेंचि उणें । म्हणौनि हें बोलणें। देवाचेंचि ८६ आतां आणिकीही परी । सच्छब्दु हा अवधारीं । सात्त्विक कर्मा करी । उपकारु जो ८७ तरी सत्कर्में चांगें । चालिलीं अधिकारबगें । परी एकाधे कां आंगें । हिणावती जैं ८८ तैं उणें एकें अवयवें । शरीर ठाके आघवें।

साह्यानें योग्यतेस येनात. ६७ तीं कर्में फलाला आलीं असें ज्या वेळेस यांच्या दृष्टीस पडतें; त्या वेळेस 'तत्' शब्दाचा उपयोग करितात. ६८

अन्वय–मोक्षकाङ्क्षिभिः तत् इति (उदाहृत्य) फलं अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाः च क्रियंते.

अर्थ–मुमुक्षु जन 'तत्' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून फळाची आशा न धरितां यज्ञ, तप आणि दान यांच्या अनेक प्रकारच्या क्रिया करितात. ॥ २५ ॥

जें सर्व जगाच्या पलीकडे आहे, व जें एकटें सर्वांला पाहूं शकतें, असें जें परब्रह्म, तें 'तत्' या शब्दानें म्हणतात. ६९ अर्जुना, तें सर्वांच्याहून अगोदरचें आहे, असें लक्षांत आणून त्याच्या रूपाचें ध्यान करून पुढें त्याचा 'तत्' उच्चार करतात; ३७० आणि असें म्हणतात कीं, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्याला फळांसह सर्व क्रिया अर्पण असोत. आम्हांस भोगावयास कांहीं शिल्लक न राहोत. ७१ याप्रमाणें तत्स्वरूपीं ब्रह्मास कर्में अर्पून तीं 'माझीं नव्हेत' असें म्हणून अंग झाडून मोकळे होतात. ७२ आतां, ॐकाराचा उच्चार करून ज्याचा आरंभ केला, व 'तत्' याचा उच्चार करून ज्याचें फळ अर्पण केलें, आणि अशा रीतीनें ज्या कर्माला ब्रह्मत्व प्राप्त झालें, ७३ तें कर्म खरोखर जरी ब्रह्मरूप झालें, तरी तेवढ्यानेंच कार्यभाग होत नाहीं. कारण जो कर्म करणारा असतो, त्याचा दुजाभाव शिल्लक रहातो. त्याचें ब्रह्माशीं ऐक्य होत नाहीं. ७४ मीठ पाण्यांत टाकलें असतां विरून जातें, परंतु त्याचा खारटपणा पाण्यापासून वेगळाच असतो; तसें कर्म ब्रह्माकार झालें, असें समजणें तेंच द्वैत होय; ७५ आणि जसें जसें द्वैत वाढेल, तसें तसें संसारभयही अधिक प्राप्त होईल. हे देव स्वतः आपल्या तोंडानें बोलतात, इतकेंच नव्हे तर वेदही तसेंच सांगतात. ७६ म्हणून, ब्रह्माच्या ठिकाणीं असलेलें द्वैत हें 'सत्' शब्दाच्या ज्ञानानें निरसन होण्याकरितां देवांनीं 'सत्' शब्दाची योजना केली आहे. ७७ तर ॐकार व तत्कार यांच्या उच्चारानें केलेलें कर्म ब्रह्मस्वरूपी होतें. त्याला प्रशस्त कर्म असें म्हणतात. ७८ प्रशस्त कर्मांचे ठिकाणीं 'सत्' शब्दाचा उपयोग करतात, तो ऐकण्याजोगा आहे, तो सांगतों. ७९.

अन्वय–(ज्ञानिभिः) सत् इति एतत् सद्भावे साधुभावे च प्रयुज्यते; तथा, पार्थ, प्रशस्ते कर्मणि सत् शब्दः युज्यते. ॥ २६ ॥

अर्थ–ज्ञानी हे 'सत्' या ब्रह्माच्या नांवाची योजना अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरितां करितात. तसेंच, पार्था, शुभ कर्म दाखविण्यालाही 'सत्' हा शब्द योजीत असतात. ॥ २६ ॥

तर या सत् शब्दानें असद्रूपी मिथ्या नाणें आटून सत्तेचें व्यंगरहित स्वरूप दृष्टीस पडतें. ३८० त्या सत्तेला देशानें किंवा कालानें भिन्नरूप प्राप्त होत नाहीं. ती आपल्या ठिकाणीं जशी असते तशीच असते. ८१ हें जें सर्व दृश्यमान जगत् असत् आहे तें सत्तेचें रूप नाहीं. ज्या सत्तेचें रूप दृष्टीस पडलें असतां आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होते. ८२ त्या सत्तेबरोबर ऐक्यबोधानें कर्म ब्रह्मरूप होतें ८३ तर ॐकार व तत्कारानें जें कर्म ब्रह्मरूप झालें, असें पूर्वींच दाखविलें आहे मग या सत् शब्दाचा उपयोग काय, असें म्हणशील तर, कर्म ब्रह्मरूप झालें, असाही संस्कार राहूं नये म्हणून सत् शब्दाचा विनियोग आहे. ८४ याप्रमाणें ही 'सत्' शब्दाची अंतर्गत व्यवस्था समजा, असें श्रीरंग म्हणाले. महाराज म्हणतातः—मी म्हणत नाहीं हो! ८५ किंवा मीच म्हणतों देव म्हणत नाहींत असें जर म्हटलें, तर श्रीरंगाचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव उत्पन्न होऊन उणेपणा येतो. म्हणून मी जें बोलत आहे तें देवांचेंच बोलणें आहे. ८६ आतां 'सत्' शब्द हा दुसऱ्या एका तऱ्हेनें सात्विक कर्मावर उपकार करतो, तो ऐक. ८७ तर सत्कर्में यथाविधि उत्तम प्रकारें चाललीं असतां त्यांत एकाद्या बाजूनें जेव्हां उणेपणा येतो, ८८ तेव्हां शरीराचा एकादा अवयव कमी असला म्हणजे जसे शरीराचे व्यापार थांबतात, किंवा रथा-

कां अंगहीन न मांडावे । रथाची गती ८९ तैसें एकेचि गुणेंवीण । सताचि परी असतपण । कर्म धरी गा जाण । जिये वेळे ३९० तेव्हां ओंकार तत्कारीं । सावायिला हा चांगी परी । सच्छब्दु कर्मा करी । जीर्णोद्धारु ९१ तें असतपण फेडी । आणि सद्भावाचिये रूढी । निजसत्त्वाचिये प्रौढी । सच्छब्दु हा ९२ दिव्यौषध जैसें रोगिया । कां सावावो ये भंगलिया । सच्छब्दु कर्मा व्यंगलिया । तैसा जाण ९३ अथवा कांहीं प्रमादें । कर्म आपुलिये मर्यादे । चुकोनि पडे निषिद्धे । वाटे हन ९४ चालतयाचि मार्गु सांडे । पारखियाचि अखरें पडे । राहाटीमाजि न घडे । काइ काइ ९५ म्हणौनि तैसी कर्मा । राभस्यें सांडे सीमा । असाधुत्वाचिया दुर्नामा । येवों पाहे जें ९६ तेथ गा हा सच्छब्दु । येरां दोहींपरीस प्रवुध्दु । प्रयोजिला करी साधु । कर्मातें यया ९७ लोहा परिसाची वृष्टी । वोहळा गंगेची भेटी । कां मृता जैसी वृष्टी । पीयूषाची ९८ पैं असाधुकर्मा तैसा । सच्छब्दप्रयोगु वीरेशा । हें असो गौरवुचि ऐसा । नामाचा यया ९९ घेऊनि येथिचें वर्म । जैं विचारिसी हें नाम । तैं केवळ हेंचि ब्रह्म । जाणसी तूं ४०० पाहें पां ओंतत्सत् ऐसें । हें बोलणें तेथ नेतसे । जेथूनि कां हें प्रकाशे । दृश्यजात १ तें तंव निर्विशिष्ट । परब्रह्म चोखट । तयाचें हें आंतुवट । व्यंजक नाम २ परि आश्रयो आकाशा । आकाशचि कां जैसा । या नामा नामीं आश्रयो तैसा । अभेदु असे ३ उदयिला आकाशीं । रवीचि रवीतें प्रकाशी । हे नामव्यक्ती तैसी । ब्रह्माचि करी ४ म्हणौनि त्र्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । यालागीं कर्म । जें जें कीजे ५

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

तें याग अथवा दानें । तपादिकेंही गहनें । तियें निफजतु कां न्यूनें । होऊनि ठातु ६ परि परिसाचा वरकलीं । नाहीं चोंखाकिडाची बोली । तैसीं ब्रह्मीं अर्पितां केली । ब्रह्मचि होती ७ उणिया पुरियाची परी । नुरेचि तेथ अवधारीं । निवडूं न येती सागरीं । जैसिया नदी ८ एवं पार्था तुजप्रती । ब्रह्मनामाची हे शक्ती । सांगितली उपपत्ती । डोळसा गा ९ आणि येकें कांहीं अक्षरा । वेगळवेगळा वीरा । विनियोगु नागरा । बोलिलों रीती ४१० एवं ऐसे सुमहिम । म्हणौनि हे ब्रह्मनाम । आतां जाणितलें कीं सुवर्म । राया तुवां ११ तरी येथूनि याचि श्रद्धा । उपलविली हो सर्वदा । जयाचे जाले बंधा ।

चा एकादा भाग कमी झाल्यावर रथाची गति जशी कमी होते, ८९ तसें कर्म सत् (उत्तम) खरें, परंतु ज्या वेळीं एकाद्याच गुणाच्या अभावीं तें असत् होतें, ३९० तेव्हां ॐकार व तत्कार यांच्या साहाय्यानें 'सत्' शब्द हा त्या व्यंग कर्माचा उत्तम प्रकारें जीर्णोद्धार करतो; ९१ आणि आपल्या तेजाचे जोरानें कर्माचें व्यंग नाहींसें करून त्यास सद्भावाच्या योग्यतेस आणतो. ९२ दिव्य औषध जसें रोग्याला बरें करतें, किंवा एकाद्याचा पराजय झाला असतां त्यास साह्य मिळाल्यावर जशी दुप्पट शक्ति येते, तसा 'सत्' हा शब्द व्यंग कर्माचा न्यूनपणा नाहींसा करतो, असें समज. ९३ अथवा कांहीं प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा सोडून जर निषिद्ध मार्गानें गेलें; ९४ चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, आणि परीक्षकालाच भ्रम होतो; तर व्यवहारांत काय काय होत नाहीं ? ९५ म्हणून, तशी कर्माची अविचारानें मर्यादा सुटून त्याला जर निषिद्ध कर्माचें वाईट नांव प्राप्त झालें, ९६ तर दोहोंपेक्षां ज्ञाता असा जो हा 'सत्' शब्द, त्याची योजना केली असतां हा वाईट कर्माचें चांगलें कर्म करितो. ९७ लोखंडाला जसें परिसाचें घर्षण, ओढ्यास जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्या मनुष्यास जशी अमृताची वृष्टि, ९८ तसा, हे वीरेशा, असत्कर्माला 'सत्' ह्या शब्दाचा प्रयोग होय. फार काय सांगावें ! 'सत्' या नामाचा महिमाच असा आहे. ९९ अशा रीतीनें सत् शब्दाचें वर्म जाणून घेऊन जेव्हां तूं त्या नामाचा उच्चार करशील, तेव्हां हेंच केवळ ब्रह्म आहे, असें तुला समजेल. ४०० हे पहा—ॐतत्सत् हीं अक्षरें मुमुक्षूस त्या ठिकाणीं नेतात, कीं ज्या ब्रह्मापासून दृष्टिगोचर सर्व पदार्थ प्रकाशमान होतात. १ तें परब्रह्म स्वच्छ अमूर्त अपरिच्छिन्न आहे. व ॐतत्सत् हें त्याचें अंतर्गत द्योतक नाम आहे. २ परंतु आकाशाला जसा आकाशाचाच आश्रय आहे, तसा ॐतत्सत् या अक्षरांना ब्रह्माचाच आश्रय आहे. ३ आकाशांत उदय पावल्यावर सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करितो, त्याप्रमाणें या नांवाचे उच्चाराबरोबर ब्रह्माची प्राप्ति होते. ४ म्हणून हें त्र्यक्षरी नांव नसून केवळ ब्रह्म आहे असें समज; आणि याप्रीत्यर्थ जें जें कर्म तूं करशील, ५

अन्वय—यज्ञे, दाने, तपसि, च स्थितिः सत् इति च उच्यते; तदर्थीयं च कर्म सत् इति अभिधीयते एव. ॥ २७ ॥

अर्थ—यज्ञ दान व तप यांमध्यें तत्पर असणें याला 'सत्' म्हणतात, आणि त्यांच्याकरितां केलेलें जें कर्म, त्यालाही सत् असेंच म्हणतात. ॥ २७ ॥

आणि त्या कर्मामध्यें आरंभींच कांहीं व्यंग उत्पन्न होवो, किंवा तीं आरंभूनही अपूर्ण राहोत: यज्ञ, दानें, किंवा गहन तपें असोत, ६ पण परिसाच्या स्पर्शानें झालेल्या सोन्याच्या कसोटींत उत्तम किंवा हिणकट ह्याची भासही नसते, त्याप्रमाणें केलेलीं कर्में ब्रह्मार्पण केलीं असतां ब्रह्मरूपच होतात. ७ आणि ज्याप्रमाणें समुद्रांमध्यें नद्या निवडतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या कर्मांच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण (उत्तम किंवा निषिद्ध) हा भेद उरत नाहीं, समजलास ! ८ याप्रमाणें, हे ज्ञानवंता अर्जुना, ब्रह्मनामाची शक्ति तुला दृष्टांतपूर्वक उघड करून सांगितली; ९ आणि हे वीरा, ब्रह्मनामाच्या, एकेक अक्षरांचीही निरनिराळी व्यवस्था तुला चांगल्या रीतीनें सांगितली. ४१० याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरवी आहे, हें वर्म तुला समजलें ना ! ११ तर यापुढें नेहमीं याच नामावर श्रद्धा ठेवलीस, तर जन्मबंधनापासून तूं

उरो नेदी १२ जिये कर्मीं हा प्रयोगु । अनुष्टिजे साद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिला सांगु । वेदुचि तो । १३

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभाग योगो नाम सप्तदशोऽध्यायः१७

ना सांडूनि हे सोये । मोडूनि श्रद्धेची बाहे । दुराग्रहाची त्राये । वाढऊनियां १४ मग अश्वमेध कोडी कीजे । रत्नें भरोनि पृथ्वी दीजे । एकांगुष्ठींही तपिजे । तपसाहस्त्रीं १५ जळाशयाचेनि नांवें । समुद्रही कीजती नवे । पारि किंबहुना आघवें । वृथाचि तें १६ खडकावरी वर्षलें । जैसें भस्मीं हवन केलें । कां खेंव दिधलें । साउलिये १७ नातरि जैसें चडकणा । गगन हाणितलें अर्जुना । तैसा समारंभु सुणा । गेलाचि तो १८ घाणा जला गुंडे । तेथ तेल ना पेंडी जोडे । तैसें दरिद्र तेवढें । ठेलेंचि आंगीं [illegible] । कां [illegible] बांधली खापरी । येथें अथवा पैलतीरीं । न सरोनि जैसी मारी । [illegible] वीरेशा । हें असो [illegible] कर्मजातें तेणें । नाहीं ऐहिकीचें भोगणें । तेथ परत्र तें कवणें । [illegible] २१ म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा । सांडूनि कीजे जो धांदा । हें असो सिणु नुसधा । दृष्टादृष्टीं तो २२ ऐसें कलुषकारिकेसरी । त्रितापतिमिरतमारी । श्रीवर वीर नरहरी । बोलिलें तेणें २३ तेथ निजानंदा बहुवसा । माजि अर्जुनु तो सहसा । हरपला चंद्रु जैसा । चांदिणेनि २४ अहो संग्रामु हा वाणिया । मापें नाराचांचिया आणिया । सूनि माप घे मवणिया । जीवितेंसी २५ ऐसिया समयीं कर्कशें । भोगीजत स्वानंदराज्य कैसें । आणि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाईं २६ संजयो म्हणे कौरवराया । गुणा रिझों ये रिपूचिया । आणि गुरुही हा आमुचिया । सुखाचा येथ २७ हा न पुसता हे गोठी । तरी देवो कां सोडिते गांठीं । तरी कैसेनि आम्हां भेटी । परमार्थेंसीं २८ होतों अज्ञानाच्या आंधारां । वोसंतीत जन्मवाहरा । तों आत्मप्रकाशमंदिरा । आंतु आणिलें २९ येवढा आम्हां तुम्हां थोरु । केला येणें उपकारु । म्हणोनि हा व्याससहोदरु । गुरुत्वें होय ४३० तेविंचि संजयो म्हणे चित्तीं । हा अतिशयो या नृपती । खुपेल म्हणौनि किती । बोलत असों ३१ ऐसी हे बोली सांडिली । मग येरीचि गोठी आदरिली । जे पार्थें कां पुसिली । श्रीकृष्णातें ३२ याचें जैसें कां करणें । तैसें मीही करीन बोलणें । ऐकिजो ज्ञानदेवो म्हणे । निवृत्तीचा ४३३

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्लोक २८, ओंव्या ४१३.

मुक्त होशील. १२ जें कर्म करतांना या शब्दाचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यांत येईल,तें कर्म पूर्ण होऊन वेदरूपीच होईल. १३

अन्वय–पार्थ, अश्रद्धया हुतं, दत्तं, तपः तप्तं यत् च कृतं, तत् असत् इति उच्यते. तत् प्रेत्य, इह (अपि) च (फलप्रदं) नो (भवति). ॥ २८ ॥

अर्थ–पार्था, श्रद्धेवांचून केलेलें हवन [यज्ञ] दान, तप आणि कोणतेंही कर्म याला ' असत् ' असें म्हणतात. तें परलोकीं फलप्रद होत नाहीं, व या लोकींही फलप्रद होत नाहीं. ॥ २८ ॥

अथवा हा मार्ग सोडून, श्रद्धा नाहींशी करून व दुराग्रहाचें बल वाढवून १४ मग कोट्यवधि अश्वमेघ यज्ञ केले, सर्व पृथ्वी रत्नांनीं भरून दान दिली, एक अंगुष्ठावर उभें राहून सहस्रावधि वर्षें तपश्चर्या केली, १५ आणि जलाशयांप्रमाणें गोड्या पाण्याचा समुद्र बांधला, तरी तें सर्व व्यर्थ होय. १६ खडकावर वृष्टि व्हावी, किंवा भस्मांत आहुति द्यावी, अथवा सावलीस आलिंगन द्यावें. १७ किंवा अर्जुना, आकाशास चापटी मारावी, त्याप्रमाणें हे सर्व समारंभ फुकट जातात ! १८ घाण्यांत जर बोटें घालून गाळले, तर त्यापासून तेल अथवा पेंड प्राप्त होत नाहीं; त्या प्रमाणें, या गोष्टीपासून दरिद्रच प्राप्त होणार ! १९ पदरांत खापरखुंटी बांधून या देशांत अथवा दुसऱ्या देशांत गेलें, तरी जशी ती द्रव्याच्या ऐवजीं न चालतां उपाशी मारते, ४२० तसें त्या सर्व कर्मांचे आचरणापासून इहलोकीं सुख मिळत नाहीं; मग परलोकच्या सुखाची इच्छा कशास करावी ? २१ म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणीं श्रद्धा न ठेवतां (ब्रह्मार्पण न करतां) जें कर्म करावें, त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं;–तो इहपरलोकीं केवळ शीण होय ! २२ असें पातकरूपी हत्तीचा नाश करणारा सिंह, त्रितापरूपी अंधकाराचा सूर्य लक्ष्मीपति व सर्व वीरामध्यें श्रेष्ठ असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो बोलला. २३ तेव्हां, आत्मानंदांत निमग्न झालेला अर्जुन हा पौर्णिमेच्या चांदण्यानें चंद्र हारपला जातो, तसा हारपला. (मागें पडला.) २४ अहो, संग्राम हा केवळ वार्णी असून बाणांचीं टोकें हींच त्याचीं मापें होत. त्यांनीं जीविताचें जणूं काय मापच घेतो आहे. २५ अशा दुर्घट प्रसंगीं आत्मानंदाचे भरांत अर्जुन कसा निमग्न झाला आहे ! आज ह्याच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणाचें भाग्य उदयास आलेलें दिसत नाहीं ! २६ संजय म्हणतोः—हे कौरवेश्वरा धृतराष्ट्रा, शत्रूचे (अर्जुनाचे) गुण पाहून प्रीति उत्पन्न होते, आणि आमच्या सुखप्राप्तीला हाच येथें गुरु (कारण) झाला आहे. २७ जर ह्यानें ही गोष्ट विचारली नसती, तर देवांनीं आपलें हृद्गत कशाला सांगितलें असतें ? व आम्हांस परमार्थाची भेट तरी कशी झाली असती ? २८ अज्ञानरूपी अंधकारांत जन्ममरणांच्या येरझारा करीत पडलों होतों, तों आत्मप्रकाशरूपी मंदिरांत मला आणून सोडलें. २९ एवढा माझ्यावर व तुझ्यावर उपकार केला आहे, म्हणून हा व्यासाप्रमाणें आमचा गुरु झाला. ४३० इतक्यांत संजय आपले मनांत म्हणाला कीं, मीं जी अर्जुनाची अतिशय स्तुति केली, ती धृतराष्ट्रास सहन होणार नाहीं; तेव्हां आतां फार बोलूं नये. ३१ याप्रमाणें संजयानें ही गोष्ट सोडून, अर्जुनानें श्रीकृष्णास दुसरीच गोष्ट विचारली, ती सांगण्यास आरंभ केला. ३२ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः–त्यानें जशी आपली गोष्ट फिरविली,तशी मीही सांगतों, ती ऐका. ४३३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

जयजय देव निर्मळ । निजजनाखिलमंगळ । जन्मजराजलदजाळ- । प्रभंजन १ जयजय देव प्रबळ । विदळितामंगळकुळ । निगमागमद्रुमफळ । फलप्रद २ जयजय देव सकल । विगतविषयवत्सल । कलितकाळकौतूहल । कलातीत ३ जयजय देव निश्चळ । चलितचित्तपानतुंदिल । जगदुन्मीलनाविरल । केलिप्रिय ४ जयजय देव निष्कळ । स्फुरदमंदानंदबहळ । नित्यनिरस्ताखिलमळ । मूळभूत ५ जयजय देव स्वप्रभ । जगदंबुदगर्भनभ । भुवनोद्भवारंभस्तंभ । भवध्वंस ६ जयजय देव विशुद्ध । विदुदयोद्यानद्विरद । शमदममदनमद । दयार्णव ७ जयजय देवैकरूप । अतिकृतकंदर्पसर्पदर्प । भक्तभावाभुवनदीप । तापापह ८ जयजय देव अद्वितीय । परिणतोपरमैकप्रिय । निजजनजित भजनीय । मायागम्य ९ जयजय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्यकल्पतरो । स्वसंविद्रुमबीजप्ररो- । हणावनी १० हे काय एकैक ऐसैसें । नानापरिभाषावशें । स्तोत्र करूं तुजोद्देशें । निर्विशेषा ११ जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें हें जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणा इहीं १२ परी मर्यादेचा सागरु । हा तंवचि तया डगरु । जंव न देखे सुधाकरु । उदया आला १३ सोमकांतु निजनिर्झरीं । चंद्रा अर्घ्यादिक न करी । तें तोचि अवधारीं । करवी कीं जी १४ नेणो कैसी वसंतसंगें । अवचितिया वृक्षाचीं अंगें । फुटती तैं तयांही जोगें । धरणें नोहे १५ पद्मिनी रविकिरण । लाहे मग लाजे कवण । कां जळें शिवतलें लवण । आंग भुले १६ तैसा तूतें जेथ मी स्मरें । तेथ मीपण मी विसरें । मग जाकळिला ढेकरें । तृप्तु जैसा १७ मज तुवां जी केलें तैसें । माझें मीपण दवडूनि

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

हे देवा, तुह्मी निर्मळ असून आपल्या भक्तांचें सर्वथैव मंगल करणारे आहां; आणि जन्म व वार्धक्य एतद्रूपी मेघांचा नाश करणारे वायूच आहां. तुमचा जयजयकार असो. १ देवा, तुह्मी सर्वांत बलवान् असून दुःखाचा समूळ नाश करणारे आहां, व वेद व शास्त्ररूपी वृक्षाचें फळ असून लाभदायक आहां. तुमचा जयजयकार असो. २ देवा, तुह्मी संपूर्ण असून, ज्यांनीं विषयांचा त्याग केला आहे त्यांच्यावर कृपा करणारे आहां, व लीलेनें काळाच्या क्रीडेस आपण कारण असून कलातीत असे पूर्ण आहां. तुमचा जयजयकार असो. ३ देवा, तुह्मी अचल असून चंचल चित्ताच्या प्राशनानें तुमचें दोंद वाढलें आहे, आणि वरचेवर जग उत्पन्न करून क्रिया करण्याची तुह्मांस आवड आहे. तुमचा जयजयकार असो. ४ देवा, तुमचें रूप निवळ शुद्ध असून तुह्मी आनंदाला स्फूर्ति देणारे व सर्व पापांचें नित्य निरसन करणारे आहां, व सर्व जगास कारणीभूत आहां. तुमचा जयजयकार असो. ५ हे देवा, तुह्मी स्वयंप्रकाश आहां, व जगद्रूप मेघाचें धारण करणारें आकाशच आहां; तसेंच जगद्रूप उत्पत्तीचें मूळस्तंभ असून संसाराचा नाश करणारे आहां, तुमचा जयजयकार असो. ६ हे देवा, तुह्मी उपाधिरहित आहां, व विद्यारूपी बागेचा नाश करणारे हत्तीच आहां, आणि शमदमेंकरून काममदाचा नाश करणारे व दयेचे समुद्रच आहां, तुमचा जयजयकार असो. ७ हे देवा, तुमचें एकच रूप असून तुम्ही कामरूपी सर्पाच्या गर्वाचा तिरस्कार करणारे आहां, व भाविक भक्तांचे चित्तरूपी मंदिरांतील दीप आहां, आणि संसारतापाचा नाश करणारे आहां. तुमचा जयजयकार असो. ८ हे देवा, तुमचें रूप अद्वितीय असून तुह्मी द्रुणे नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे आहां; व भक्ताधीन असून भजनास योग्य व सर्वत्र अनन्य आहां. तुमचा जयजयकार असो. ९ हे देवा, गुरुराया, तुम्ही कल्पनातीत वस्तूंचे कल्पवृक्षच आहां, व आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजाचें उत्पत्तिस्थान आहां. तुमचा जयजयकार असो. १० याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या प्रत्ययांनीं विशेषणें देण्यास योग्य नाहीं, असे जे सर्वविशेषणावरहित तुम्हीं, त्या तुमची स्तुति किती करूं? ११ ज्या विशेषणांनीं तुमची स्तुति करावी, तें तुमचें स्पष्ट रूप नव्हे, हें मी जाणतों. म्हणून तुमच्या ह्या वर्णनाची मला लाज वाटते.—मग वर्णन कां करितां, असें कोणी म्हणेल तर माझ्याच्यानें राहवत नाहीं, म्हणून त्याचें समाधान दृष्टांतपूर्वक सांगतात.—१२ परंतु समुद्राला मर्यादा आहे, असा जो त्याचा लौकिक आहे तो जोंपर्यंत चंद्र उगवला नाहीं तोंपर्यंतच! १३ सोमकांत मणि हा आपल्या स्वतःच्या उदकानें चंद्रास अर्घ्य देत नाहीं; तर चंद्रच त्याजकडून तें करवितो. १४ वसंत ऋतु सुरू झाल्याबरोबर वृक्षास एकदम पालवी कशी फुटते, हें समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझीही स्थिति झाली असें कां समजूं नये? १५ सूर्यविकासिनी कमल सूर्यकिरण पडतांक्षणींच लज्जा सोडून प्रफुल्लित होतें, किंवा मीठ पाण्यांत घातल्यावर जसें तद्रूप होतें, १६ तसा जेव्हां मी तुमचें स्मरण करतों, तेव्हां आपलें स्वरूप विसरून जातों. मग भोजनापासून तृप्त झालेला मनुष्य इच्छेवांचून जसा ढेंकरावर ढेंकरा देतो, १७ तसें, हे श्रीगुरुराया, माझा मी-

तो अपैसा मांडला कळसु । उपरि गीतादिकीं व्यासु । ध्वजें लागला ४१ म्ह-णोनि मागील जे अध्याय । ते चढते भूमीचे आय । तयांचें पुरें दाविताहे । आपुल्या आंगीं ४२ जालया कामा नाहीं चोरी । ते कळसें होय उजरी । तेविं अष्टादशु विवरी । साद्यंत गीता ४३ ऐसा व्यासें विंदाणिये । गीताप्रासादु सोडवणिये । आणूनि राखिले प्राणिये । नानापरी ४४ एक प्रदक्षिणा जपा-चिया । बाहेरोनि करिती यया । एक ते श्रवणमिषें छाया । सेविती ययाची ४५ एक ते अवधानाचा पुरा । विडापाऊड भीतरां । घेऊनि रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाच्या ४६ ते निजबोधें उराउरी । भेटती आत्मया श्रीहरी । परी मो-क्षप्रासादीं सरी । सर्वांही आथी ४७ समर्थाचिये पंक्तिभोजनें । तळिल्या वरि-ल्या एकचि पक्वान्नें । तेविं श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षुचि लाभे ४८ ऐसा गीता वैष्णवप्रासादु । अठरावा अध्याय कळसु विशदु । म्यां म्हणितला हा भेदु । जाणोनियां ४९ आतां सप्तदशापाठीं । अध्याय कैसेनि उठी । तो संबंधु सांगों दिठी । दिसे तैसा ५० कां गंगायमुना उदक । वोघबगें वेगळिक । दावी हो-ऊनि एक । पाणीपणें ५१ न मोडतां दोन्ही आकार । घडिलें एक शरीर । हें अर्धनारीनटेश्वर । रूपीं दिसे ५२ ना ना वाढिली दिवसें । कळा बिंबीं पैसे । पारि सिनानें लेवे जैसे । चंद्रीं नाहीं ५३ तैसीं सिनानीं चारी पदें । श्लोक तो श्लोकावच्छेदें । अध्यावो अध्यायभेदें । गमे कीर ५४ परी प्रमेयाची उजरी । आनान रूप न धरी । नाना रत्नमणीं दोरी । एकचि जैसी ५५ मोतियें मि-ळोनि बहुवें । एकावळीचा पाडु आहे । परी शोभे रूप होये । एकचि तेथ ५६ फुलां फुलसरां लेख चढे । द्रुतीं दुजी अंगुळी न पडे । श्लोक अध्याय तेणें पाडें । जाणावे हे ५७ सात शतें श्लोक । अध्यायां अठरांचे लेख । परी देवो बोलिले एक । जें दुजें नाहीं ५८ आणि म्यांही न सांडूनि ते सोये । ग्रंथ-व्यक्ती केली आहे । प्रस्तुत तेणें निर्वाहें । निरूपण आइका ५९ तरी सतरावा अध्यावो । पावतां पुरता ठावो । जे संपता श्लोकीं देवो । बोलिले ऐसें ६० अ र्जुना ब्रह्मनामाच्याविखीं । बुद्धि सांडूनि आस्तिकीं । कर्में कीजती तितुकीं । असंतें होतीं ६१ हा ऐकोनि देवाचा बोलु । अर्जुना आला डोलु । म्हणे कर्म-निष्ठां मळु । ठेविला देखों ६२ तो अज्ञानांधु तंव बापुडा । ईश्वरुचि न देखे एवढा । तेथ नावेक पुढां । कां सुझे तया ६३ आणि रजतमें दोन्ही । गेलि-

रूपी सहजच कळस उत्तम रीतीनें बसवून त्यावर व्यासकृत गीता हा ध्वज उभारला. ४१ म्हणून, मागचे जे अध्याय, ते एकावर एक चढते थर असून, त्यांची आपल्या योगानें, पूर्णता झाली हें हा अठरावा अध्याय दाखवितो. ४२ कोणतेंही पुरें झालेलें काम चोरून न ठेवतां कळसाच्या योगानें स्पष्ट दृष्टीस पडतें, तसें अठराव्या अध्यायांत साद्यंत गीतेचें वर्णन आहे. ४३ याप्रमाणें व्यासांनीं कुशलतेनें गीतारूपी देवालय तयार करून प्राणिमात्राचा नानाप्रकारें उद्धार केला. ४४ कोणी बाहेरून प्रदक्षिणा करून जप करतात (गीतेचा पाठ करितात;) कोणी श्रवणरूप छायेंत देवालयाचे भिंतीस टेंकून बसतात;४५ कोणी अवधानरूपी विडा व पैसा घेऊन देवळाच्या अर्थज्ञानरूपी गाभाऱ्यांत शिरतात, ४६ ते आत्मबोधाच्या योगानें जगदात्मा श्रीहरीची सत्वर भेट घेतात. परंतु मोक्षरूपी देवालयांत या सर्वांची योग्यता सारखीच आहे. ४७ समर्थांचे घरीं भोजनास गेलें असतां पंक्तींत वरच्या व खालच्या पानावर ज्याप्रमाणें एकसारखींच पक्वान्नें असतात, [पंक्तिभेद नसतो,] त्याप्रमाणें गीता श्रवण करणारास, अर्थ जाणणारास व पठण करणारास मोक्षच प्राप्त होतो. ४८ असो; गीताग्रंथ हा विष्णूचे देवालय असून अठरावा अध्याय हा त्यावरील उघड कळस आहे, असा भेद मीं जाणूनबुजून केला. ४९ आतां सतराव्या अध्यायापर्यंत सर्व अध्यायांची कशी उभारणी झाली आहे तें तुमच्या दृष्टीस पडेल असें समजून सांगतों. ५० प्रयागास गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणीं उदक जरी ओघाच्या बळानें निराळें दिसलें, तरी पाणी या भाववेनें तें एकच आहे.५१ अर्धनारीनटेश्वराचे रूपांत जसे स्त्री व पुरुष यांचे आकार कायम असून एकच शरीर दिसतें.५२ शुद्ध पक्षांत चंद्राची कला जशी रोज वाढलेली दिसते, परंतु चंद्राचे दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां, तो पूर्णच आहे, त्याच्यावर निराळे थर नाहींत. ५३ तसे श्लोक चार चरणांनीं वेगळे वेगळे दिसतात, व अध्याय अध्यायांमुळें वेगळे भासतात खरे; ५४ परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें त्यांत भेद नाहीं. जशी पुष्कळ रत्नें धारण करणारी दोरी एकच असते; ५५ पुष्कळ मोती मिळून एकावळीची माळ तयार होते,परंतु सर्वांची कांति एकच असते; ५६ माळेंत फुलें ओंवण्यास लागल्यावर फुलांची संख्या वाढते,परंतु त्यांचा सुगंध घेऊं गेलें असतां संख्येकरितां दुसरें बोट वाळावें लागत नाहीं; म्हणजे सारखाच सुगंध असतो;त्याचप्रमाणें, श्लोक व अध्याय हे जरी पुष्कळ असले, तरी त्यांतील अर्थ एकच आहे. ५७ गीतेचे श्लोक सातशें असून अध्याय अठरा आहेत, परंतु देवांनीं या सर्वांत एकच तत्वाचें विवेचन केलें आहे; दुसरें कांहीं वर्णन केलें नाहीं. ५८ आणि मीही देवांचा मार्ग न सोडतां ग्रंथाचें स्पष्टीकरण केलें आहे.तूर्त ह्याच समजुतीनें मी अठरावा अध्याय सांगतों, तो ऐका. ५९ तर सतराव्या अध्यायांतील शेवटच्या श्लोकांत देव असें ह्मणाले कीं, ६० “ अर्जुना, ब्रह्मनामाच्या विषयीं श्रद्धा सोडून जितकीं कर्में करशील, तितकीं व्यर्थ होत. ” ६१ असें देवांचें बोलणें ऐकून अर्जुनास मोठा आनंद झाला; आणि तो म्हणाला कीं, देवांनीं कर्मावर श्रद्धा ठेवणारास दोष ठेविला आहे. ६२ तो बिचारा अज्ञानामुळें अंध झालेला असल्यामुळें, सर्व जगतांत ईश्वर भरलेला आहे, हें त्यास समजलें नाहीं; मग तो प्रत्यक्ष त्याच्या पुढें असूनही ब्रह्मनामश्रद्धेचें वर्म त्यास कसें समजेल ? ६३ रज व तम या दोन्ही गुणांचा नाश

यावीण श्रद्धा सानी । ते कां लागे अभिधानीं । ब्रह्माचिये ६४ मग कोता खेंव देणें । वार्तेवरील धांवणें । सांडीं पडे खेळणें । नागिणीचें तें ६५ तैसीं कर्में दुवाडें । तयां जन्मांतराची कडे । दुर्मेळावे येवढे । कर्मामाजीं ६६ ना विपायें हें उजू होये । तरी ज्ञानाची योग्यता लाहे । एऱ्हवीं येणेंचि जाये । निरयालया ६७ कर्मीं हा ठायवरी । आहाती बहुवा अवसरी । आतां कर्मठां कैवारी । मोक्षाची हे ६८ तरी फिटो कर्माचा पांगु । कीजो अवघाचि त्यागु । आदरी जो अव्यंगु । संन्यासु हा ६९ कर्मबाधेची कहीं । जेथ भयाची गोठी नाहीं । तें आत्मज्ञान जिहीं । स्वाधीन होय ७० ज्ञानाचे आवाहनमंत्र । जें ज्ञानपिक तें सुक्षेत्र । ज्ञान आकर्षितें सूत्र । तंतु जे कां ७१ ते दोनी संन्यास त्याग । अनुष्ठूनि सुटे जग । तरी हेंचि आतां चांग । व्यक्त पुसों ७२ ऐसें ह्मणोनि पार्थें । त्यागसंन्यासव्यवस्थे । रूप होआवया जेथें । प्रश्नु केला ७३ तेथ प्रत्युत्तरें बोली । श्रीकृष्णें जे चावाळिली । तया व्यक्ती जाली । अष्टादशा ७४ एवं जन्यजनकभावें । अध्यावो अध्यायातें प्रसवे । आतां ऐका बरवें । पुसिलें जें ७५ तरि पंडुकुमरें तेणें । देवाचें सरतें बोलणें । जाणोनि अंतःकरणें कानीं घेतली ७६ एऱ्हवीं तत्त्वविषयीं भला । तो निश्चितु असे कीर जाहला । परी देवो राहे उगला । ते साहावेना ७७ वत्स धालयाही वरी । धेनू न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे ७८ तेणें काजेंवीणही बोलावें । तें देखिलें तरी पाहावें । भोगितां चाड दुणावे । पढियंता ठायीं ७९ ऐसी प्रेमाची हे जाती । आणि पार्थ तंव तेचि मूर्ती । ह्मणूनि करूं लाहे खंती । उगेपणाची ८० आणि संवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे । ते भोगिजे कीं जैसें । आरिसां रूप ८१ मग संवादु तोही पारुखे । तरी भोगितां भोगणें थोके । हें कां साहावेल सुखें । लांचावलेया ८२ यालागीं त्याग संन्यास । पुसावयाचें घेऊनि मिस । मग उपलविलें दुस । गीतेचें तें ८३ अठरावा अध्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । जैं वांसरुचि गाय दुहे । तैं वेळु कायसा ८४ तैसी संपतां अवसरीं । गीता आदरविली माघारीं । स्वामी भृत्याचा न करी । संवादु काई ८५ परि हें असो ऐसें । अर्जुनें पुसिजत असे । ह्मणे विनंती विश्वेशें । अवधारिजो ८६

झाल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती ब्रह्माच्या ब्रह्मश्रद्धेच्या नांवास कशी पात्र होईल? ६४ मग, शस्त्राला आलिंगन देणें, अथवा वातमी ऐकतांक्षणींच धांवत सुटणें, व नागिणीला हातांत धरून खेळणें, या गोष्टी जशा मरणास कारण होतात, ६५ तशीं कर्में कठीण असून तीं जन्ममरण देण्यास कारणीभूत होतात, असे कर्मांचे दुष्ट धर्म आहेत. ६६ कदाचित् कर्में यथासांग झालीं तर त्यांना ज्ञानाची योग्यता येते, व तेंच कर्म यथासांग न झाल्यास नरकप्राप्तीस कारण होतें. ६७ कर्म करणाराला अशा प्रकारच्या अडचणी पुष्कळ येतात, म्हणून त्यांचा कैवार घेऊन, त्यांना मोक्षप्राप्ति कशी होईल. असा प्रश्न अर्जुनानें केला. ६८ तर कर्मांचें दैन्य फिटून व त्याचा सर्वत्याग करून अव्यंग असा जो कर्मसंन्यास त्याचा आदर करावा. ६९ ज्याच्या योगानें कर्माच्या बाधेपासून भीति नसते, व आत्मज्ञान प्राप्त होतें, ७० व जो कर्मसंन्यास आणि कर्मत्याग हे ज्ञानाला आमंत्रण करण्याचे मंत्र, अथवा ज्ञान पिकण्याचें क्षेत्र अथवा ज्ञानाला आकर्षण करणाऱ्या सूत्राचे तंतू होत, ७१ ते दोन्ही संन्यास व त्याग यांचें अनुष्ठान करून जग मुक्त होवो, तर हेंच आतां उघड रीतीनें सांगा असें देवांस पुसावें. ७२ असें पार्थानें मनांत आणून, त्याग व संन्यास यांचें स्पष्टीकरण व्हावें ह्मणून प्रश्न केला. ७३ तेव्हां श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाचे प्रश्नास जें उत्तर दिलें, तोच हा अठरावा अध्याय होय. ७४ याप्रमाणें कार्यकारणभावानें एक अध्याय दुसरे अध्यायास कारणीभूत होतो. तर अर्जुनानें काय प्रश्न केला, तो ऐका. ७५ सतरावे अध्यायांत देवांनीं जो शेवटचा श्लोक सांगितला, त्याचें अंतःकरणांत मनन करून अर्जुनानें अशी शंका घेतली. ७६ एऱ्हवीं त्याला देवांनीं सांगितलेलें तत्त्व पूर्णपणें समजलें होतें; परंतु देव कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसले, तें त्याला बरें वाटेना. ७७ वांसराचें पोट भरल्यावरही गाईनें त्याचेपासून दूर न व्हावें, असें एकनिष्ठ प्रेमाचें लक्षण आहे. ७८ आपल्यास जो मनुष्य परम प्रिय असतो, त्यानें कांहीं कारण नसतांही आपल्याशीं बोलावें व आपल्यास पाहिल्यावरही आपल्याकडे पहातच असावें, असें प्रीतीचें लक्षण आहे. ७९ अशी प्रेमाची जात असून, पार्थ तर श्रीकृष्णांच्या प्रेमाची मूर्तिच आहे, ह्मणून भगवान् स्वस्थ बसल्यामुळें पार्थास अवघड वाटलें; ८० आणि संवादाच्या योगानें, पारमार्थिक वस्तु जें ‘ ब्रह्म ’ तें, आरशांत पाहिल्यावर जसें आपलें रूप स्पष्ट दिसतें, तसें भोगितां येतें. ८१ मग संवाद बंद पडल्यावर ब्रह्मप्राप्तिही बंद होते, ही गोष्ट सुखप्राप्तीला सवकलेल्या अर्जुनाला कशी सहन होईल? ८२ ह्मणून त्याग व संन्यास ह्मणजे काय, हें पुसण्याच्या निमित्तानें गीतारूपी वस्त्राची अर्जुनानें पुनः घडी उकलली. ८३ तर हा अठरावा अध्याय नसून ही एकाध्यायी गीताच आहे. पहा कीं, जेव्हां वांसरूंच गाईस पान्हा आणतें, तेव्हां वेळअवेळ याचा गाईस विचार असतो काय? ८४ त्याप्रमाणें, गीता संपण्याचे वेळीं पुनः गीतेच्या पूर्वपदावर अर्जुन आला, तर सेवकानें प्रश्न केल्यावर स्वामी त्याचें उत्तर कसें देणार नाहींत? ८५ परंतु ही गोष्ट राहूं द्या; अर्जुनानें श्रीकृष्णाची विनंती करून म्हटलें कीं, भगवंतांनीं आतां माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावें. ८६

अर्जुन उवाचः—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

हां जी संन्यासु आणि त्यागु । इयां दोहीं एक अर्थी लागु । जैसा संघा-
तु आणि संघु । संघातेंचि बोलिजे ८७ तैसोंचि त्यागें आणि संन्यासें । त्या-
गुचि बोलिजतु असे । आमचेनि तंव मानसें । जाणिजे हेंचि ८८ ना कांहीं
आथी अर्थभेदु । तो देव करोतु विशदु । तेथ म्हणती श्रीमुकुंदु । भिन्नचि पैं
८९ तरी अर्जुना तुझ्या मनीं । त्याग संन्यास दोनी । एकार्थ गमले हें मानीं।
मीही साच ९० इहीं दोहीं कीर शब्दीं । त्यागुचि बोलिजे त्रिशुद्धी । परी
कारण एथ भेदीं । येतुलेंचि ९१ जें निपटूनि कर्म सांडिजे। तें सांडणें संन्यासु-
म्हणिजे । आणि फल मात्र कां त्यजिजे । तो त्यागु गा ९२ तरी कोणा क-
र्माचें फळ। सांडिजे कोण कर्म केवळ । हेंही सांगों विवळ । चित्त दे पां ९३
तरी आपैसीं दांगें डोंगर । झाडें डाळती अपार । तैसें लांबे राजागर । नुठि-
ती ते ९४ न पेरितां सैंघ तृणें । उठती तैसें साळीचें होणें । नाहीं गा राबा-
उणें । जियापरी ९५ कां अंग जाहलें सहजें । परी लेणें उद्यमें कीजे । नदी
आपैसी आपादिजे । विहिरी जेविं ९६ तैसें नित्य नैमित्तिक । कर्म होय स्वा-
भाविक । परी न कामितां कामिक । न निफजे जें ९७

श्रीभगवानुवाचः—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २

कां कामनेचेंचि दळवाडें । जें उभारावया घडे । अश्वमेधादिक फुडे । याग
जेथ ९८ वापी कूप आराम । अग्रहारें हन महाग्राम । आणीकही नानासंभ्र-
म व्रतांचे ते ९९ ऐसें इष्टापूर्त सकळ । जया कामना एक मूळ । जें केलें भोग-
वी फळ । बांधोनियां १०० देहाचिया गांवा आलिया । जन्ममृत्यूचिया सोह-
ळया । ना म्हणों नये धनंजया । जियापरी १ कां ललाटींचें लिहिलें । न मोडे
गा कांहीं केलें । काळेंगोरेपण धुतलें । फिटों नेणे २ केलें काम्य कर्म तैसें । फळ
भोगावया धरणें बैसे । न फेडितां ऋण जैसें । वोसंडीना ३ कां कामनाही न
करितां । अवसांत घडे पंडुसुता । तरी वायकांडे न झुंझतां । लागे जैसें ४ गूळ
नेणतां तोंडीं । घातला दे्चि गोडी । आगी मानूनि राखोंडी । चेपिला पोळी ५
काम्यकर्मी हें एक । सामर्थ्य आथी स्वाभाविक । म्हणोनि नको कौतुक । मु-
मुक्षु एथ ६ किंबहुना पार्था ऐसें । जें काम्यकर्म गा असे । तें त्यजिजे विष

अन्वय—महाबाहो, हृषीकेश, केशिनिषूदन, अहं संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वम् पृथक् वेदितुम् इच्छामि. ॥ १ ॥

अर्थ—हे महाबाहो हृषीकेशा, केशिदैत्यांतका, मी ' संन्यास ' शब्दाचा खरा अर्थ आणि ' त्याग ' शब्दाचाही खरा अर्थ पृथक् जाणूं इच्छितों. ॥ १ ॥

" हे प्रभो, संन्यास आणि त्याग या दोहोंचा एकाच अर्थाशीं संबंध आहे. जसा 'संघात' आणि 'संघ' या दोन्ही शब्दांचा निर्देश संघात या शब्दानेंच करितात, ८७ तसाच त्याग आणि संन्यास या दोन्ही शब्दांनीं त्यागाचाच बोध होतो; आमच्या मनाला तर हें असें वाटतें. ८८ मग जर त्यांच्या अर्थांत कांहीं भेद असेल, तर तो देवांनीं स्पष्ट करून सांगावा. " तेव्हां श्रीमुकुंद म्हणाले:—अरे, हे दोन्ही शब्द भिन्नच आहेत. ८९ तथापि अर्जुना, त्याग व संन्यास हे दोन्ही शब्द एकार्थींच आहेत, असें जें तुझ्या मनाला वाटलें, तें बरोबर आहे असें मीही म्हणतों. ९० खरोखर या दोन्ही शब्दांनीं एक त्यागाचाच निर्देश होतो, हें खरें आहे; पण त्यांच्या अर्थामध्यें भेद होण्याचें कारण एवढेंच आहे कीं, ९१ जें सर्वथैव कर्म सोडणें, त्या सोडण्याला संन्यास असें म्हणतात; आणि अर्जुना, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फल ह्यांचा त्याग करणें, त्याला त्याग असें ह्मणतात.९२ तर कोणत्या कर्माचें फल टाकावें, व कोणतें कर्म मुळींच टाकावें, हेंही स्पष्ट करून सांगतों, तें चित्त देऊन ऐक. ९३ तर ज्याप्रमाणें अरण्यांत व डोंगरावर पुष्कळ झाडें आपोआप उगवतात, त्याप्रमाणें लांबीचें भात व बागेंतील झाडें आपोआप उगवत नाहींत;९४ पेरल्याशिवाय गवत हवें तेवढें उगवतें, तसें शेतांत राब घातल्याशिवाय साळीचें पीक होत नाहीं; ९५ अथवा शरीर जरी सहज झालेलें आहे, तरी दागिने उद्योग करूनच करावे लागतात; किंवा नदीचें प्राप्ती सहज प्राप्त होतें, पण विहीर खणावी लागते; ९६ त्याप्रमाणें, नित्यनैमित्तिक कर्म हें स्वाभाविक आहे; परंतु काम्य कर्म हें इच्छा केल्याशिवाय उत्पन्न होत नाहीं ! ९७

अन्वय—कवयः काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं विदुः विचक्षणाः च सर्वकर्मफलत्यागं त्यागं प्राहुः. ॥ २ ॥

अर्थ—पंडित जन काम्यकर्मांचा त्याग करणें याला संन्यास म्हणतात; व विद्वान् लोक सर्व कर्मे करून त्यांच्या फळांचा त्याग करणें याला त्याग म्हणतात. ॥ २ ॥

किंवा, येथें कामनेच्या जोरानें उत्पन्न होणारे जे यथासांग अश्वमेधादि याग; ९८ पुष्करिणी, विहिरी इत्यादि बांधणें, बागा लावणें, अग्रहार देणें, व एकादे ठिकाणीं शहर वसविणें व आणखी पुष्कळ प्रकारचीं व्रतें, ९९ असें जें सर्व इष्टापूर्त कर्म—ज्याला कामना मूळ कारण आहे, आणि ज्याचें आचरण केलें असतां तें करणारास बद्ध करून फल भोगण्यास लावतें; १०० अर्जुना, देहरूप गांवास आल्यावर जन्ममृत्यूच्या सोहळ्यांना नाहीं म्हणतां येत नाहीं, १ किंवा नशिबांत लिहिलेलें कांहीं टळत नाहीं, अथवा काळेपण व गोरेपण कितीही धुतलें तरी नाहींसें होत नाहीं, २ तसें, काम्यकर्म केलें असतां, ऋण फेडल्यावांचून ज्याप्रमाणें सुटका होत नाहीं, त्याप्रमाणें तें फळ भोगविण्याकरितां दारांत धरणें घेऊन बसतें ! ३ अथवा, अर्जुना, इच्छा न करितां जरी काम्यकर्म अकस्मात् घडलें, तरी केवळ करमणुकीकरितां बायबाणांनीं युद्ध करीत असतां तो मर्मस्थळीं लागला, तर जसा जीव घेण्यास कमी करीत नाहीं; ४ गूळ न समजून जरी तोंडांत घातला तरी गोडच लागतो, किंवा अग्नीस राखोंडी समजून जरी त्यावर पाय दिला तरी तो भाजतोच; ५ त्याप्रमाणें, काम्यकर्माचे ठिकाणीं फल भोगविण्याचें स्वाभाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून मुमुक्षूनें कौतुकानेंही त्याचें आचरण करूं नये. ६ किंबहुना, बा पार्था, असें जें काम्यकर्म आहे, तें विष पोटांत गेलें ह्मणजे जसें ओकून टाकतात, तसें

जैसें । बोकूनियां ७ मग तया त्यागातें जगीं । संन्यासु ऐसया भंगीं । बोलिजे अंतरंगीं । सर्वद्रष्टा ८ हें काम्यकर्म सांडणें । तें कामनेतेंचि उपडणें । द्रव्य-त्यागें दवडणें । भय जैसें ९ आणि सोमसूर्यग्रहणें । येऊनि करविती पार्वणें। कां मातापितरमरणें । अंकित जे दिवस ११० अथवा अतिथी हन पावे । हें ऐसैसें पडे जैं करावें । तैं तें कर्म जाणावें नैमित्तिक गा ११ वार्षिया क्षोभे गगन। । वसंतें दुणावें वन । देहा शृंगारी यौवन- । दशा जैसी १२ कां सोमकांतु सोमें पघळे । सूर्यें फांकती कमळें । एथ असे तेंचि पाल्हाळे । आन नये १३ तैसें नित्य जें कां कर्म । तेंचि निमित्ताचे लाहे नियम । एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय १४ आणि सायंप्रातर्मध्यान्हीं। जें कां करणीय प्रति-दिनीं । परि दृष्टि जैसी लोचनीं । अधिक नोहे १५ कां नापादितां गती। चरणीं जैसी आथी । नातरी ते दीप्ती दीपबिंबीं १६ वासु नेदितां जैसें । चं-दनीं सौरभ्य असे । अधिकाराचें तैसें । रूपचि जें १७ नित्य कर्म ऐसें जनीं पार्था बोलिजे तें मानीं। एवं नित्य नैमित्तिक दोन्हीं । दाविलीं तुज १८ हेंचि नित्य नैमित्तिक । अनुष्ठेय आवश्यक । म्हणोनि म्हणों पाहती एक । वांझ ययातें १९ परी भोजनीं जैसें होये । तृप्ति लाभे भूक जाये । तैसें नित्यनैमि-त्तिकीं आहे । सर्वांगीं फळ १२० कीड आगिटां पडे । तरी मळु तुटे वानी चढे । यया कर्मा तया सांगडें। फळ जाणावें २१ जे प्रत्यवाय तंव गळे। स्वाधिकार बहुवें उजळे । तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी २२ येवढेवरी ढिसाळ । नित्यनैमित्तिकीं आहे फळ । परी तें त्यजिजे मूळ। नक्षत्रीं जैसें२३ लता पिके आघवी । तंव च्यूत बांधे पालवी । मग हात न लावित माधवी। सोडूनि घाली २४ तैसी नोलांडितां कर्मरेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका। पाठीं फळा कीजे अशेखा । वांताचे वानी २५ यया कर्मफळत्यागातें । त्यागु म्हणती पैं जाणते । एवं त्याग संन्यास तूतें । परिसाविले २६ हा संन्यासु जैं संभवे । तैं काम्य बाधूं न पवे । निषिद्ध तंव स्वभावें। निषेधें गेलें २७ आणि नित्यादिक जें असे । ते येणें फळत्यागें नासे । शिर लोटलिया जैसें । येर आंग २८ मग सस्य फळपाकांत । तैसें निमालिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । अपैसें ये २९ ऐसिया निगुती दोनी । त्याग संन्यास अनुष्ठानीं। पडले गा आत्मज्ञानी । बांधती पाट १३० नातरी हे निगुती चुके । मग

टाकून द्यावें. ७ मग त्याच त्यागाला जगांत संन्यास असें म्हणतात, असें सर्वांतरसाक्षी भगवान् श्रीकृष्ण बोलले. ८ मग म्हणतातः—ज्याप्रमाणें आपल्या-जवळील द्रव्य टाकून दिलें म्हणजे त्यापासून उत्पन्न होणारें भय नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें ह्या काम्यकर्मांचा त्याग करणें म्हणजे मनांतील वासना समूळ नाहींतशा करणें होय. ९ आणि चंद्रग्रहण व सूर्यग्रहण ह्या पर्वणीच्या दिवशीं, किंवा मातापितरांच्या श्राद्धतिथीस, ११० अथवा काकबलि टाकण्याचे समयास आतिथी प्राप्त झाला असतां, जीं जीं कर्में करावीं लागतात, तीं नैमित्तिक कर्में होत. ११ वर्षाकाळीं जसें आकाश भरून येऊन मेघांची गर्जना होते, वसंतऋतूच्यायोगानें वनास पालवी फुटून दुप्पट शोभा येते, अथवा शरीराला यौवनदशा शोभा आणिते १२ किंवा सोमकांत मणि चंद्राच्या किरणांनीं द्रवतो व सूर्याचे किरणांनीं सूर्यविकासिनी कमळें प्रफुल्लित होतात; या ठिकाणीं, जें मूळचें असतें तेंच वाढतें, निराळें कांहीं उत्पन्न होत नाहीं; १३ त्याप्रमाणें, जें नित्यकर्म आहे, त्यालाच निमित्ताचे नियम लागले कीं, नैमित्तिक हें मोठें नांव त्याला प्राप्त होतें, १४ आणि दररोज सकाळीं, दुपारीं व सायंकाळीं, जें कर्म करावें लागतें; परंतु ज्याप्रमाणें डोळ्यांतील दृष्टि अधिक होत नाहीं, १५ अथवा गतीचा स्वीकार न करितां ती जशी पायांत आपोआपच आहे, किंवा दिव्याचे ठिकाणींच जसें त्याचे सहज तेज आहे १६ चंदनास वरून वास लावल्याशिवाय जसा अंगचा सुगंध असतो, तसें अधिकाराचें लक्षण होय. १७त्या कर्मास पार्था, जगांत नित्यकर्म म्हणतात, असें समज. याप्रमाणें तुला नित्य व नैमित्तिक हीं दोन्हीं कर्में दाखविलीं. १८ हेंच नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केलें पाहिजे, म्हणून कांहीं लोक या कर्मास निष्फल कर्म असें म्हणूं पहातात. १९ परंतु भोजनापासून जशी तृप्ति प्राप्त होऊन क्षुधा नष्ट होते, तशी या नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून सर्व प्रकारें फलप्राप्ति होते. १२० ज्याप्रमाणें हिणकट सोनें अग्नींत घातल्यावर त्याचा हिणकटपणा जाऊन कस वाढतो. त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून फलप्राप्ति होते. (चित्तशुद्धि होते.)२१ कारण, या कर्मांच्या आचरणानें दोष नाहींतसे होऊन आपला अधिकार जास्त वाढतो; आणि असें झाल्यावर हातोहात सद्गति प्राप्त होते. २२ नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून जरी एवढी मोठी फलप्राप्ति होते, तरी मूळनक्षत्रावर उपजलेल्या मुलाप्रमाणें त्याच्या फलाचा त्याग करावा. २३ वसंतऋतूच्या योगानें जरी सर्व वेल वाढले, व आम्रवृक्षास पालवी फुटली, तरी जसा तो त्यांस हात न लावितां टाकून जातो, २४तसें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें चित्त देऊन यथाविधिआचरण करावें, पण त्यापासून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व फलांचा वांतीप्रमाणें त्याग करावा. २५ अशा रीतीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचे फलांचा त्याग करणें यालाच ज्ञाते पुरुष ' त्याग ' असें ह्मणतात. याप्रमाणें त्याग व संन्यास हे—त्यांची फोड करून तुला सांगितलें. २६ याप्रमाणें जेव्हां संन्यास घडतो, तेव्हां काम्यकर्मापासून बाधा होऊं शकत नाहीं; आणि निषिद्ध कर्म तर निषेधाच्या योगें स्वभावतःच नाहींसें होतें. २७ आणि ज्याप्रमाणें शिर कापल्यावर धड आपोआप निर्जीव होऊन खालीं पडतें, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा आतां सांगितल्या रीतीनें त्याग केला असतां, त्यापासून बाधा होत नाहीं. २८ मग, धान्य पिकल्यावर जशी पिकाची वाढ खुंटते, तसा सर्व कर्मांचा क्षय झाला ह्मणजे आत्मज्ञान आपण होऊन शोधीत येतें. २९ अशा युक्तीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा त्याग व काम्यकर्मांचा संन्यास जे करतात, ते आत्मज्ञानाचे प्राप्तीला योग्य होतात. १३० किंवा ही युक्ति चुकून जर कोणी अ-

त्यागु कीजे हातनुकें । तें कांहीं न त्यजे अधिकें । गोंवींचि पडे ३१ जें औषध व्याधी अनोळख । तें घेतलिया परतें विख । कां अन्न न मानितां भूक । मारीना काय ३२ म्हणोनि त्याज्य जें नोहे । तेथ त्यागातें न सुवावें । त्याज्यालागीं नोहावें । लोभापरा ३३ चुकलिया त्यागाचें वेंझें । केला सर्वत्यागुही होय वोझें । न देखती सर्वत्र दुजें । वीतराग ते ३४

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

एकां फळाभिलाष न ठके । ते कर्मातें म्हणती बंधकें । जैसें आपण नग्न भांडकें । जगातें म्हणे ३५ कां जिव्हालंपट रोगिया । अन्नें दूषी धनंजया । आंगा न रुसे कोढिया । आसियां कोपे ३६ तैसें फळकाम दुर्बळ । म्हणती कर्मचि किडाळ । मग निर्णयो देती केवळ । त्यजावें ऐसा ३७ एक म्हणती यागादिक । करावेचि आवश्यक । जे यावांचूनि शोधक । आन नसे ३८ मनशुद्धीच्या मार्गीं । जैं विजयी व्हावें वेगीं । तैं कर्म सबळालागीं । आळसु न कीजे ३९ भांगार आथी शोधावें । तरी आगी जेविं नुबगावें । कां दर्पणालागीं सांचावें । अधिक रज १४० नाना वस्त्रें चोख होआवीं । ऐसें आथी जरी जीवीं । तरी संवदणी न मानावी । मलिन जैसी ४१ तैसीं कर्में क्लेशकारें । म्हणोनि न न्यावीं अव्हेरें । कां अन्नलाभें अरुवारें । रांधितिये उणें ४२ इहीं इहीं गा शब्दीं । एक कर्मीं बांधविती बुद्धी । ऐसा त्यागु विसंवादीं । पडोनि ठेला ४३ तरी विसंवादु तो फिटे । त्यागाचा निश्चयो भेटे । तैसें बोलों गोमटें । अवधान देईं ४४

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

तरी त्यागु एथें पांडवा । त्रिविधु पैं जाणावा । तया त्रिविधाही बरवा । विभाग करूं ४५ त्यागाचे तीन्ही प्रकार । कीजती जरी गोचर । तरी तूं इत्यर्थाचें सार । इतुलें जाण ४६ मज सर्वज्ञाचिये बुद्धी । जें आलोट माने त्रिशुद्धी । निश्चयतत्व आधीं । अवधारीं पां ४७ तरी आपुलीये सोडवणें । जो मुमुक्षु जागों म्हणे । तया सर्वस्वें करणें । हेंचि एक ४८

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५

जियें यज्ञदानतपादिकें । इयें कर्में आवश्यकें । तियें न सांडावीं पांथिकें ।

टकळीनें त्याग करूं ह्मणतील, तर कर्मांचा त्याग न होतां ते अधिक घोंटाळ्यांत पडतात. ३१ रोगाची चिकित्सा न करितां घेतलेलें भलतेंच औषध विषतुल्य होतें, अथवा अन्नाचें सेवन केलें नाहीं, तर भुकेनें मनुष्य मरणार नाहीं काय? ३२ म्हणून, ज्या गोष्टीचा त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे, तिचा त्याग करूं नये, व ज्या गोष्टीचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, तिचें आचरण करण्याचा लोभ धरूं नये. ३३ त्याग करण्याची युक्ति चुकली तर कर्मत्याग करूनही मनुष्य कर्मबंधांत सांपडतो; म्हणून, वैराग्यसंपन्न जे आहेत, ते केव्हांही त्याज्य गोष्टींचें आचरण करीत नाहींत. ३४

अन्वय—एके मनीषिणः कर्म दोषवत् (अस्ति तस्मात्) त्याज्यम् इति प्राहुः, अपरे च यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम् इति (आहुः). ॥ ३ ॥

अर्थ—कित्येक पंडित असें म्हणतात कीं, कर्म दोषयुक्त असल्यामुळें त्याचा त्याग करावा; आणि दुसरे पंडित असें म्हणतात कीं, यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये. ॥ ३ ॥

कित्येकांस फलाभिलाष सोडवत नाहीं, म्हणून ' कर्म बंधक ' आहे, असें तें ह्मणतात. ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य नग्न असून त्यास नग्न ह्मटलें असतां जग भांडखोर आहे असें तो ह्मणतो; ३५ किंवा, हे धनंजया, जिव्हेच्या अधीन झालेला रोगी पाहिजे तें खातो, आणि तें पचलें नाहीं ह्मणजे अन्नास दोष देतो; किंवा कुष्ट रोगी आपल्या शरीरावर न रुसतां त्यावर बसणाऱ्या माशांवर रागावतो; ३६ त्याप्रमाणें, जे कर्मफलत्यागाविषयीं अशक्त आहेत, ह्मणून कर्मच वाईट असें ते ह्मणतात, आणि मग कर्मत्याग करावा असा सिद्धांत ठरवितात. ३७ कोणी असें म्हणतात कीं, यज्ञयागादिक हे अवश्य केलेच पाहिजेत; कारण, त्यावांचून चित्तशुद्धि होण्यास दुसरा उपायच नाहीं. ३८ जर चित्तशुद्धि लवकर व्हावी अशी इच्छा असेल, तर कर्मांचें आचरण करण्यास आळस करूं नये. ३९ सोनें शुद्ध करावयाचें असेल, तर तें अग्नींत घालण्याविषयीं जसा कंटाळा करूं नये, अथवा आरशांत पाहावयाचें असल्यास त्यावरील मळ काढण्याकरितां चुना लावून तो साफ करावा लागतो; ४० अथवा वस्त्रें स्वच्छ दिसावीं, अशी जर इच्छा असेल, तर तीं धुण्याच्या गलिच्छ सतालांत घालण्याविषयीं मनांत शंका बाळगूं नये; ४१ किंवा उत्तम अन्न हवें असेल, तर तें तयार केल्याशिवाय कसें प्राप्त होईल? त्याप्रमाणें, कर्में क्लेशदायक आहेत, ह्मणून त्यांची हेळसांड करूं नये. ४२ या प्रकारचे सिद्धांत ठरवून कोणी कर्म करण्यास तयार होतात, व कोणी कर्में टाकावें ह्मणतात. अशा प्रकारें, कर्मत्यागाविषयीं वाद पडला आहे. ४३ तर ह्या वादाचा निकाल करून, कर्मांचा त्याग कसा करावा तें तुला उत्तम रीतीनें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ४४

अन्वय—भरतसत्तम, तत्र त्यागे मे निश्चयं शृणु. पुरुषव्याघ्र, त्यागः हि त्रिविधः संप्रकीर्तितः (अस्ति). ॥ ४ ॥

अर्थ—हे भरतसत्तमा, त्या त्यागाविषयीं [त्याग आणि संन्यास यांविषयीं] माझें निश्चित मत काय आहे तें तुला सांगतों, ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे. ॥ ४ ॥

तर अर्जुना, असें पहा कीं, हा त्याग तीन प्रकारचा आहे, समजलास? आतां ते तिन्ही प्रकार नीट वर्णन करून सांगतों, ४५ त्यागाचे तीन प्रकार जरी स्पष्ट सांगितले, तरी त्यांचें तात्पर्य एवढेंच आहे, असें तूं समज. ४६ मज सर्वज्ञाच्याही बुद्धीला जें खरें वाटतें, आणि ज्याविषयीं माझे मनाचा निश्चय ठरला आहे तो निश्चय कोणता, तो ऐक. ४७ संसारापासून आपली सुटका व्हावी ह्मणून जो मुमुक्षु दक्ष असतो, त्यानें सर्व प्रकारें हेंच एक करावें;—त्यागाचें खरें स्वरूप ओळखून तो करावा. ४८

अन्वय—यज्ञः दानं तपः कर्म न त्याज्यम्, तत् कार्यम् एव; यज्ञः दानं, तपः च एतानि मनीषिणाम् पावनानि (एव संति). ॥ ५ ॥

अर्थ—यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये, तीं केलींच पाहिजेत. कारण यज्ञ दान आणि तप हीं कर्में निष्काम कर्म करणारांचें चित्त शुद्ध करणारीं आहेत. ५

पांथिकानें ज्याप्रमाणें पावलें टाकण्याचें (मार्ग चालण्याचें) सोडतां कामा नये, त्याप्रमाणें, यज्ञ, दान व तप हीं जीं आवश्यक कर्में तीं सोडूं

पाउलें जैसीं ४९ हारपलें न देखिजे। तंव तयाचा मागु न सांडिजे। कां तृप्त न होतां न लोटिजे। भाणें जेविं १५० नाव थडी न पवतां। न खांडिजे केळी न फळतां। कां ठेविलें न दिसतां। दीपु जैसा ५१ तैसी आत्मज्ञानविखीं। जंव निश्चिती नाहीं निकी। तंव नोहावें यागादिकीं। उदासीन ५२ तरी स्वाधिकारानुरूपें। तियें यज्ञदानें तपें। अनुष्ठावींचि साक्षेपें। अधिकेंवर ५३ जें चालणें वेगावत जाये। तो वेगु बैसावयाचि होये। तैसा कर्मातिशयो आहे। नैष्कर्म्यालागीं। ५४ अधिकें जंव जंव औषधी। सेवनेचि मांडी बांधी। तंव तंव मुकिजे व्याधी। तयाचिये ५५ तैसीं कर्में हातोपातीं। जैं कीजती यथानिगुती। तैं रजतमें झडती। झाडा देउनी ५६ कां पाटोवाटीं पुटें। भांगारा खारु देणें घटे। तैं कीड झडकरी तुटे। निर्व्याज होय ५७ तैसें निष्ठा केलें कर्म। तें झाडी करूनि रजतम। सत्वशुद्धीचें धाम। डोळां दावी ५८ म्हणोनियां धनंजया। सत्त्वशुद्धी गिंवसितया। तीर्थांचिया सावाया। आलीं कर्में ५९ तीर्थें बाह्यमळु क्षाळे। कर्में अभ्यंतर उजळे। एवं तीर्थें जाण निर्मळें। सत्कर्मेंचि १६० तृषार्ता मरुदेशीं। झळे अमृतें वोळलीं जैसीं। कीं अंधालागीं डोळयांसीं। सूर्यु आला ६१ बुडतया नदीच धाविन्नली। पडतया पृथ्वीच कळवाळिली। निमतया मृत्यूनें दिधली। आयुष्यवृद्धी ६२ तैसें कर्में कर्मबद्धता। मुमुक्षु सोडविले पंडुसुता। जैसा रसरीति मरतां। राखिला विषें ६३ तैसीं एकें हातवटिया। कर्में कीजती धनंजया। बंधकेंचि सोडवावया। मुख्यें होती ६४ आतां तेचि हातवटी। तुज सांगों गोमटी। जया कर्मातें किरीटी। कर्मचि रुसे ६५

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६

तरी महायागप्रमुखें। कर्में निफजतांही अचुकें। कर्तेपणाचें न ठाके। फुंजणें आंगीं ६६ जो मोलें तीर्था जाये। तया मी यात्रा करितु आहें। ऐसिये श्लाघ्यतेचा नोहे। तोषु जीवीं ६७ कां मुद्रा समर्थाचिया। जो एकवटु झोंबे राया। तो मी जिणता ऐसिया। नयेचि गर्वा ६८ जो कांसे लागोनि तरे। तया पोहती उर्मी नुरे। पुरोहितु नाविष्करे। दातेपणें ६९ तैसें कर्तृत्व अहंकारें। नेघोनि यथा अवसरें। कृत्यजातांचे मोहरें। सारीजती १७० केल्या कर्मा पांडवा। जो आथी फळाचा यावा। तया मोहरा हों नेदावा। मनोरथु ७१ आधींचि फळीं आस तुटिया। कर्में आरंभावीं धनंजया। परावें बाळ धाया।

नयेत. ४९ हारवलेला जिन्नस सांपडेपर्यंत जसा त्याचा माग सोडतां येत नाहीं; अथवा पोट भरल्याशिवाय जसें आपल्या पुढील पान दूर सारतां येत नाहीं १५० किंवा नाव नदीचे कांठास पोहोंचल्याखेरीज मध्येंच सोडतां येत नाहीं, अथवा केळीं आल्याशिवाय केळीचीं झाडें कापतां येत नाहींत; किंवा ज्याप्रमाणें ठेवलेली वस्तु सांपडल्याशिवाय दिवा मालवितां येत नाहीं, ५१ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाविषयीं दृढ निश्चय झाला नाहीं, तोंपर्यंत यागादिक कर्में करण्याविषयीं उदासीन होऊं नये. ५२ तर आपल्या अधिकाराप्रमाणें यज्ञ, दान व तप यांचें यथाविधि वरचेवर अचरण केलेंच पाहिजे. ५३ जो चालण्याची त्वरा करतो, त्याला तीच त्वरा विसांवा घेण्यास उपयोगी पडते; तसें कर्माचें अधिक आचरण करणें हें कर्मत्यागास उपयोगीं पडतें. ५४ एकादा रोगी औषध घेण्याविषयीं जों जों अधिकाधिक तयार होतो, तों तों तो रोगापासून मुक्त होत जातो; ५५ त्याप्रमाणें, जों जों कर्में विधिपूर्वक लवकर लवकर करावीं, तों तों रज व तम हे गुण समूळ नाहींत होतात. ५६ अथवा, सोन्यास एकामागून एकजेव्हां खाराचीं पुटें द्यावीं, तेव्हां त्याचा हिणकटपणा जाऊन तें शुद्ध होतें, ५७ तसें निष्ठेनें कर्मांचें आचरण केलें असतां, तें रज व तम यांचा नाश करून सत्त्वशुद्धीचें दर्शन करून देतें. ५८ म्हणून अर्जुना, सत्वशुद्धि प्राप्त होण्यास सत्कर्में हींच तीर्थांची योग्यता पावतात. ५९ तीर्थांनीं बाह्य मलाचें क्षालन होतें, आणि कर्मांच्या योगें अंतर्मळाहीं नाश होतो, एवंच, सत्कर्में हींच चित्तशुद्धीसतीर्थें होत. १६० तहान लागलेल्या मनुष्यास मारवाड देशांत जसा एकादा अमृताचा झरा सांपडावा किंवा अंधळ्याच्या डोळ्यांत सूर्याचें तेज यावें ६१ बुडणाऱ्यास तारण्याकरितां नदीनेंच धांवावें, पडणाराला जसें पृथ्वीनेंच झेलावें अथवा मरणारास मृत्यूनेंच आयुष्यवृद्धि द्यावी; ६२ त्याप्रमाणें कर्मांपासून मुमुक्षूस होणारी पीडा कर्मानेंच दूर करावी; अथवा, हे अर्जुना, रसायन करण्याची ज्यास युक्ति माहीत आहे, तो वैद्य, ज्याप्रमाणें विष शुद्ध करून त्याचें अमृत करून मरणाऱ्याचें रक्षण करतो, ६३ त्याप्रमाणें, धनंजया, युक्तीनें कर्में केलीं असतां तीं बाधक असूनही मुक्त करण्यास कारणीभूत होतात. ६४ तर अर्जुना, ज्यायोगें कर्मांपासूनच कर्मांचा नाश होतो, ती युक्ति कोणती ती तुला उत्तम रीतीनें सांगतों. ६५

अन्वय–अपि तु एतानि कर्माणि सङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानि, इति पार्थ, मम निश्चितम् उत्तमं मतम् (अस्ति). ॥ ६

अर्थ–परंतु पार्था, हीं कर्में कर्तेपणाचा अभिमान आणि फलाची इच्छा टाकून करावीं, असें माझें निश्चित उत्तम मत आहे. ॥ ६ ॥

तर पंचमहायज्ञादि प्रमुख कर्में यथाविधि घडत असतां जो कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ६६ जो मोलानें (दुसऱ्याजवळून पैसे घेऊन) तीर्थयात्रा करतो, त्याला मी यात्रा करीत आहें, अशा, मोठेपणाचा हर्ष होत नाहीं; ६७ किंवा राजशिक्क्याच्या बळावर जो एकटा राजासही पकडून आणतो त्याला मी या राजास जिंकलें, असा गर्व होत नाहीं; ६८ जो दुसऱ्याच्या कांसेस लागून नदी उतरून पलीकडे जातो, त्याला मी पोहणारा आहें, असा गर्व होत नाहीं; किंवा ज्याप्रमाणें राजाचे उपाध्यायास राजाकरितां दुसऱ्यास आपल्या हातानें दिलेल्या दानाबद्दल अभिमान वाटत नाहीं, ६९ त्याप्रमाणें कर्तृत्वाचा अभिमान न बाळगितां, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं, तीं तीं यथाविधि जो करितो; १७० हे पांडवा, केलेल्या कर्मांची जी फलप्राप्ति व्हावयाची तिच्या विषयीं जो आपले मनांत इच्छा उत्पन्न होऊं देत नाहीं; ७१ हे धनंजया, प्रथम फळाची आशा सोडून निष्काम कर्मास आरंभ करावा; ज्याप्रमाणें दुसऱ्याचें लेंकरूं पाहून त्याचे ठिकाणीं प्रीति

पाहिजे जैसें ७२ पिंपरुवांचिया आशा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्में ७३ सांडूनि दुधाची टकळी । गोंवारी गांवगोधेनु वेंटाळी । किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ७४ ऐसी हे हातवटी । घेऊनि जे क्रिया उठी । आपणा आपुलिया गांठी । लाहेचि तो ७५ ह्मणोनि फळीं लागु सांडोनि देहसंगु । कर्में करावीं हा चांगु । निरोपु माझा ७६ जो जीवबंधें शिणला । सुटके जाचे आपला । तेणें पुढतपुढती या बोला । आन न कीजे ७७

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

नातरी आंधाराचेनि रोखें । जैसीं डोळां रोंविजती नखें । तैसा कर्मद्वेषें अशेखें । कर्मेंचि सांडी ७८ तयाचें जें कर्म सांडणें । तें तामस पैं मी म्हणें । शिसाराचे रागें लोटणें । शिरचि जैसें ७९ हां गा मार्गु दुवाडु होये । तरी निस्तरितील पाये । कीं तेचि खांडणें आहे । मार्गापराधें १८० भुकेलियापुढें अन्न । हो कां भलतैसें ऊन्ह । तरी बुद्धी न घेतां लंघन । भाणें नापरां हाल्या ८१ तैसा कर्माचा बाधु कर्में । निस्तरिजे करितेनि वर्में । हे तामसु नेणें भ्रमें । माजविला ८२ कीं स्वभावें आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी पैं गा । तरी ह्मणें आतळ त्यागा । तामसा तया ८३

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत ॥८॥

अथवा स्वाधिकारु बुझे । आपलें विहितही सुझे । परी करितया उभजे । निबरपणा ८४ जे कर्माची ऐलीकड । नावेक दिसे दुवाड जे वाहातिये वेळे जड । शिदोरी जैसी ८५ जैसा निंब जिभे कडवटु । हिरडा पहिले तुरटु । तैसा कर्मा ऐल सेवटु । खणुवाळा होय ८६ कां धेनू दुवाड शिंग । शेंवतीये अडव आंग । भोजनसुख महाग । पाकु करितां ८७ तैसें पुढतपुढती कर्म । आरंभींच अति विषम । ह्मणोनि तो तें श्रम । करितां मानी ८८ एऱ्हवीं विहितलें मांडी । परी घालितां असुरवाडीं । तेथ पोळला ऐसा सांडी । आदरिलेंही ८९ म्हणे वस्तु देहासारिखी । आली बहुतीं भाग्यविशेखीं । या जाचु कां कर्मादिकीं । पापिया जैसा १९० केले कर्मीं जें द्यावें । तें ह्मणे मज होआवें । आजि भोगूं ना कां बरवे । हातिंचे भोग ९१ ऐसा शरीराचेया क्लेशा- । भेणें कर्में वीरेशा । सांडी तो परियेसा । राजसु त्यागु ९२ एऱ्हवीं तेथही कर्म सांडे । परी तया त्यागफळ न जोडे । जैसें उतलें आगीं पडे । तें नलगेचि होमा ९३

नें प्रपंच करितात, पण जे त्याचें सेवन करितात, ते द्रव्य खर्चूनही मरण पावतात! ३५ त्याप्रमाणें, कर्तेपणाचा अभिमान धरून कर्म करो, किंवा मी कर्ता नाहीं असें समजून फळाची आशा सोडून कर्म करो, तरी दोघांनाही कर्म करणें चुकत नाहीं. ३६ वाटेवरील वृक्षाच्या पिकलेल्या फळाची जो इच्छा करितो, त्यासच ती बाधक होते; तसें कर्माच्या फळाची इच्छा करणारास तें बाधक होतें. ३७ परंतु कर्म करून जो फलाची आशा करीत नाहीं, तो जन्ममृत्यूंच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. कारण, हें तीन प्रकारचें जग कर्माचें फल आहे. ३८ देव, मनुष्य व स्थावर यालाच जग असें म्हणतात; आणि हे तिन्ही प्रकार तर कर्मफलाचेच आहेत. ३९ तेंच कर्म एक अनिष्ट (प्रतिकूल), एक केवळ इष्ट (अनुकूल), आणि एक इष्टानिष्ट (मिश्र) असें तीन प्रकारचें आहे. २४० परंतु जे विषयासक्त आहेत, ते अविधीचा अंगीकार करून निषिद्ध अशा कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात; ४१ आणि त्यायोगें कृमि, कीटक अथवा माती असे वाईट देह पावतात. त्याला अनिष्ट कर्मफळ असें ह्मणतात. ४२ किंवा स्वधर्माला मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांत सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां सुकृत करतात, ४३ तेव्हां अर्जुना, त्यांना इंद्रादिक देवतांचे देह प्राप्त होतात. त्या कर्मफलाला पुण्यकर्म असें म्हणतात; ४४ आणि गोड व आंबट हीं एकत्र केलीं असतां ज्याप्रमाणें या दोहोंहून वरचढ असा निराळ्या रुचीचा मधुर रस उत्पन्न होतो; ४५ किंवा प्राणवायु योगाभ्यासानें कुंभक होतो, त्याप्रमाणें सत्य व असत्य यांचें ऐक्य झाल्यावर तें त्या दोहोंनाही जिंकण्यास कारण होतें. ४६ ह्मणून, शुभ व अशुभ कर्में समभाग मिळून जें कर्म घडतें, त्याचें मनुष्यदेहाचा लाभ हेंच मिश्रफळ होय. ५७ असें या जगांत तीन प्रकारचें कर्मफल आहे; आणि जे या कर्मफळाची आशा टाकीत नाहींत. ते जन्ममरणांचे फेऱ्यांत पडतात. ४८ ज्या जेवणाराला जिभेला सहन न होईल इतके निकृष्ट पदार्थ खाऊन समाधान होतें, त्याला त्यायोगें परिणामीं अवश्य मरण प्राप्त होतें; ४९ जोंपर्यंत अरण्य लागलें नाहीं, तोंपर्यंतच संवचोराची मैत्री बरी; किंवा वेश्येशीं जोंपर्यंत समागम घडला नाहीं, तोंपर्यंतच तिच्याशीं मैत्री बरी असते; २५० त्याप्रमाणें, देहांत आहेत तोंपर्यंत कर्में करीत असतां कर्तेपणाचा गर्व वाहतात, परंतु शेवटीं मरणानंतर त्यांना फळें भोगावींच लागतात. ५१ जसा समर्थ असून त्याचेजवळ ऋण काढलें, आणि मग तो जरी बायकोही मागूं लागला, तरी नाहीं म्हणवत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राला कर्माचें फल भोगणें भाग पडतें. (कर्मफल चुकत नाहीं.) ५२ मग कणसांतून दाणा खालीं पडल्यावर तो उगवला ह्मणजे पुनः त्याला कणीस येतें, व त्याचे दाणे भूमीवर पडले म्हणजे दाण्याचें कणीस व व कणसाचे दाणे असा क्रम सुरू होतो, ५३ त्याप्रमाणें, उपभोगाचें फल जें शरीर तें फलाच्या शेवटीं जन्म घेतें. जसा वाट चालणारा मनुष्य एकेक पाऊल टाकून वाट जिंकितो; ५४ होडी एक तीराहून दुसरे तीरास गेली असतां, तिला प्रत्येक तीर अलीकडलाच होय, कारण प्रत्येक तीरास तिला पलीकडेपणा आहेच ह्मणून वाहून न्यावें लागतें, तसा फलाच्या उपभोगाला शेवट नाहीं. ५५ हें बव—साध्य व साधन अशा क्रमानें फल व फलाचा भोग हीं वाढतात; व फलेच्छेचा त्याग न करणारे याप्रमाणें संसारांत गुंडाळले जातात. ५६ एऱ्हवीं, जाईचें फूल ज्याप्रमाणें प्रफुल्लित होतांक्षणीं सुकतें, त्याप्रमाणें कर्माचा आरंभ करूनही फक्त अभिमान सोडून तें न केल्याप्रमाणें जे फलापासून अलिप्त असतात; ५७ बीजाकरितां ठेवलेलें धान्य जर दररोजच्या खर्चास खाऊन टाकलें, तर मग पुढें पेरण्याचा प्रकार जसा बंद होतो, तसें फलाच्या त्यागानें कर्मांपासून प्राप्त होणारे जन्ममृत्यु बाजूस रहातात. ५८ शुद्ध सत्वाच्या साह्यानें गुरुकृपारूपी अमृताच्या तुषारानें सिद्ध झालेला जो आत्मबोध,

मृततुषारें । सासिन्नलेनि बोधें वोसरे । द्वैतदैन्य ५९ तेव्हां जगदाभासमिषें। स्फुरे तें त्रिविध फल नाशे । येथ भोक्ता भोग्य आपैसें । निमालें हें २६० घडे ज्ञानप्रधानु हा ऐसा । संन्यासु जयां वीरेशा । तेचि फळभोगसोसा । मुकले गा ६१ आणि येणें कीर संन्यासें । जैं आत्मरूपीं दिठी पैसे । तैं कर्म एक ऐसें । देखणें आहे ६२ पडोनि गेलिया भिंती । चित्रांची केवळ होय माती। कां पाहालेया राती । आंधारें उरे ६३ जैं रूपचि नाहीं उभें । तैं साउली काह्याची शोभे । दर्पणेंवीण बिंबे । वदन कें पां ६४ फिटलिया निद्रेचा ठावो। कैंचा स्वप्नासि प्रस्तावो । मग साच का वावो । कोण ह्मणे ६५ तैसें गा संन्यासें येणें । मूळ आविद्येसीचि नाहीं जिणें । मा तियेचें कार्य कोणें । घेपे दीजे ६६ ह्मणोनि संन्यासियें पाहीं । कर्माची गोठी कीजेल काई । परी अविद्या आपुला देहीं । आहे जैं कां ६७ जैं कर्तेपणाचेनि थांवें । आत्मा शुभाशुभीं धांवें। दृष्टि भेदाचिये राणिवे । रचलीसे जैं ६८ तैं तरी गा सुवर्मा। बिजावळी आत्मया कर्मा । अपाडें जैसी पश्चिमा । पूर्वेसि कां ६९ नातरी आकाशा कां आभाळा । सूर्या आणि मृगजळा । बिजावळी भूतळा । वायूसि जैसी २७० पांघरोनि नईचें उदक । असे नयींमाजि खडक । परी जाणिजे कां वेगळिक । कोडीची ते ७१ हो कां उदकाजवळी । परी सीनानीचि ते बाबुळी । काय संगास्तव काजळी । दीपु ह्मणों ये ७२ जरी चंद्रीं जाला कलंकु । तरी चंद्रेंसीं नव्हे एकु । आहे दृष्टी डोळयां विवेकु । अपाडु तेतुला ७३ नाना वाटा वाटे जातया । वोघा वोघीं वाहतया । आरसा आरसां पाहतया । अपाडु जेतुला ७४ पार्था गा तेतुलेनि मानें । आत्मेनिसीं कर्म सिनें । परी घेववि‍जे अज्ञानें । तें कीर ऐसें ७५ विकाशें रवींतें उपजवी । द्रुती अलीकरवीं भोगवी । ते सरोवरी कां बरवी । अब्जिनी जैसी ७६ पुढतपुढती आत्मक्रिया । अन्यकारणकाचि तैशिया । करूं पांचांही तयां । कारणां रूप ७७

पंचैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३

आणि पांचही कारणें तियें । तूंही जाणसील विपायें । जे शास्त्रें उभऊनी बाहे। बोलती जयांतें ७८ वेदरायाचिया राजधानीं । सांख्यवेदांताच्या भुवनीं । निरूपणाच्या निशाणध्वनीं । गर्जती जियें ७९ जें सर्वकर्मसिद्धीलागीं । इयेंचि मुद्दलें हो जगीं । तेथ न सुवावा अभंगीं । आत्मराजु २८० इया बोलाचे डांगु-

त्यानें द्वैताचें दैन्य नाहींसें होतें. ५९ मग, ज्या तीन प्रकारच्या फळापासून सर्व जग उत्पन्न होतें, तें आपोआप नाश पावून भोक्ता व भोग्य वस्तु याही आपोआप लयास जातात. २६० हे वीरेशा, ज्यांच्या हातून अशा प्रकारच्या कर्मांचा ज्ञानप्रमुख संन्यास होतो, त्यांनाच फळाच्या भोगापासून होणारें दुःख होत नाहीं. ६१ आणि या संन्यासानें खरोखर जेव्हां आत्मस्वरूपीं दृष्टि पोहोंचते, तेव्हां कर्म निराळें आहे असें दिसतें काय? ६२ चित्रें काढलेली भिंत पडल्यावर चित्रें मातीस मिळतात, अथवा उजाडल्यावर रात्रीचा अंधार दिसतो काय? ६३ जर आकृतीच नसली, तर सावली कशाची पडणार? आरसाच नसेल तर आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब कोठें पडेल? ६४ झोंप पुरी झाल्यावर स्वप्न कोठून पडणार? आणि मग त्याला खरें अथवा खोटें कोण म्हणेल? ६५ त्याप्रमाणें कर्मफलाचा संन्यास केला असतां मूळच्या अविद्येलाच थारा मिळत नाहीं; मग तिच्यापासून होणारें जें फल, त्याचा कोण उपभोग घेईल देईल? ६६ म्हणून, संन्यास केल्यावर कर्मांची गोष्ट कोठून बोलतां येणार? परंतु जर आपल्या देहांत अज्ञान वास करीत असेल; ६७ जेव्हां कर्तेपणाच्या बळानें आत्मा चांगलीं व वाईट कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो, व दृष्टीही भेदाच्या ऐश्वर्यानें जेव्हां युक्त असते, ६८ तेव्हां, हे सुवर्मा अर्जुना, आत्मा व कर्म यांचे ठिकाणीं पूर्व व पश्चिम याप्रमाणें द्वैतविशेष असतें. ६९ आकाश व आभाळ, सूर्य आणि मृगजळ व पृथ्वी आणि वायु यांच्यांत संबंध जरी दिसला, तरी ते फार दूर आहेत; २७० नदीचें पाणी पांघरून नदींत खडक असतो, परंतु त्या दोहोंत जसें कोटपट अंतर असतें; ७१ पाण्यावर असलेलें शेवाळें हें पाण्यापासून वेगळें असतें; काजळाचा दिव्याशीं संबंध आहे, म्हणून त्या काजळाला दीप म्हणतां येईल काय? ७२ जरी चंद्राला कलंक लागला आहे, तरी त्याचें चंद्राशीं ऐक्य नाहीं; तसेंच, दृष्टि व डोळे यांमध्यें जितका भेद आहे; ७३ अथवा वाट व तिजवरून चालणारा वाटसरू, ओघ व ओघांत वाहणारें पाणी, आणि आरसा व आरशांत पहाणारा मनुष्य यांच्यांत जितका भेद आहे, ७४ तितक्याच मानानें आत्म्यापासून कर्म भिन्न आहे; परंतु अर्जुना, अज्ञानामुळें तीं दोन्ही एकच आहेत, असें वाटतें. ७५ जशीं सरोवरांतील कमलें आपल्या फुलण्यानें रवीचा उदय झाला असें कळवितात, व आपल्यांतील मकरंदाचा भ्रमरांकडून उपभोग घेववितात; ७६ तशीं आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेलीं कर्मे अन्य कारणानें वारंवार उत्पन्न होतात. तीं कारणें पांच आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

अन्वय—महाबाहो, सर्वकर्मणां सिद्धये कृतान्ते सांख्ये प्रोक्तानि इमानि पंच कारणानि मे निबोध. ॥ १३ ॥

अर्थ—हे महाबाहो अर्जुना, सर्व कर्मांच्या सिद्धीकरितां वेदांतशास्त्राचे सिद्धांतांत हीं पांच कारणें सांगितलेलीं मी सांगतों, तीं समजून घे. ॥ १३ ॥

तीं पांच कारणें तूंही कदाचित् जाणत असशील. कारण, ज्याविषयीं शास्त्रांनीं उंच हात करून वर्णन केलेलें आहे, ७८ तीं वेदराजाच्या राजधानींत सांख्य वेदांतरूप मंदिरांत निरूपणरूपी नौबदीनें प्रसिद्ध आहेत. ७९ कारण, सर्व कर्मांची सिद्धि होण्याकरितां या जगांत हींच मुख्य आवश्य आहेत, तर त्यांचे ठिकाणीं आत्म्यास कारणीभूत मानूं नको. २८० अर्जुना, अशी दौंडी पिटल्यानें

रटी । तियें प्रसिद्धी आलीं किरीटी । ह्मणोनि तुझ्या ह्न कर्णपुटीं । वसों ।
काज ८१ आणि मुखांतरीं आइकीजे । तैसें कायसें हें ओझें । मी चिद्रत्ने
तुझें । असतां हातीं ८२ दर्पणु पुढां मांडलेया । कां लोकांचियां डोळयां । मालें
घावा पहावया । आपुलें निकें ८३ भक्त जैसेनि जेथ पाहे । तेथ तें तेंचि हो
जायें । तो मी तुझें जाहालों आहें । खेळणें आजी ८४ ऐसें हें प्रीतीचेनि वेगें
देवो बोलतां से नेघे । तंव आनंदामाजीं आंगें । विरतसे येरु ८५ चांदिणि-
याचा पडिभरु । होतां सोमकांताचा डोंगरु । विघरोनि सरोवरु । हो पाहे जैसा ८६
तैसें सुख आणि अनुभूती । या भावांची मोडूनि भिंती । आतलें अर्जुनाकृती ।
सुखचि जेथ८७ तेथ समर्थु ह्मणोनि देवा । अवकाशु जाहला आठवा । मग बुडते-
याचा धांवा । जीवें केला ८८ अर्जुना येसणें धेंडें । प्रज्ञापसरेंसीं बुडे । आलें भरतें
एवढें । तें काढूनि पुढती ८९ देवो म्हणे हां गा पार्था । तूं आपणपें देख सर्वथा ।
तंव श्वासूनि येरें माथा । तुकियेला २९० म्हणे जाणसी दातारा । मी तुजशीं
व्यक्तिशेजारा । उबगला आदीं एकाहारा । येवों पाहें ९१ तयाही हा ऐसा ।
लोभें देतसां जरी लालसा । तरी कां जी घालीतसां । आड आड जीवा ९२ तेथ
श्रीकृष्ण म्हणती निकें । अद्यापि नाहीं मा ठाउकें । वेड्या चंद्रा चंद्रिके । न
मिळणें आहे ९३ आणि हाही बोलोनि भावो । तुज दाऊं आह्मी भिवों । जे
रुसतां बांधे थांवो । तें प्रेम गा हें ९४ एथ एकमेकांचिये खुणे । विसंवादु तं-
वचि जिणें । म्हणोनि असो हें बोलणें । इयेविषयींतें ९५ मग कैशी कैशी तें
आतां । बोलत होतों पंडूसुता । सर्वकर्माभिन्नता । आत्मोनिसीं ९६ तंव अर्जुन
म्हणे देवें । माझिये मनींचेंचि स्वभावें । प्रस्ताविलें बरवें । प्रमेय तें जी ९७
जें सकळकर्मांचें बीज । कारणपंचक तुज । सांगेन ऐसी पैज । घेतली कां ९८
आणि आत्मया एथ कांहीं । सर्वथा लागु नाहीं । हें पुढारलासि तें देईं । ला-
हाणें माझें ९९ यया बोला विश्वेशें । म्हणितलें तोषें बहुवसे । इयेविषयीं धरणें
बैसे । ऐसें कें जोडे ३०० तरी अर्जुना निरूपिजेल । ते क्षीर भाषेआंतुल । परी
मेचुये होइजेल । ऋणिया तुज १ तंव अर्जुन म्हणे देवो । काई विसरले मा-
गील भावो । इये गोठीस कीं राखत आहों । मीतूंपण जी २ एथ श्रीकृष्ण
म्हणती होकां । आतां अवधानाचा पसरु निका । करूनियां आइका । पुढा-
रलों तें ३ तरी सत्याचि गा धनुर्धरा । सर्व कर्मांचा उभारा । होतसे बाहिरबा-

त्यांची चहूंकडे प्रसिद्धि झालेली आहे, ह्मणून तुलाही ठाऊक असूं दे, उपयोग होईल; ८१ आणि मी ज्ञानरूपी रत्न तुझे हातीं असल्यावर, दुसऱ्याचे तोंडांतून तूं ही गोष्ट ऐकावीस, इतकी अडचण तुला कशास पाहिजे ? ८२ आपल्यासमोर आरसा असल्यावर, आपलें रूप पहाण्यास लोकांना माझें रूप कसें दिसतें तें मला सांगा, अशी विनंति कां करावी ? ८३ भक्त ज्या स्थितींत जिकडे पाहील, त्या ठिकाणीं ती वस्तु मी त्याच्या दृष्टीस पाडतों. तो मी आज तुझें खेळणें झालों आहें. (हस्तगत झालों आहें.) ८४ असें प्रेमाच्या भरांत देव बोलत असतां त्यांना आठवण राहिली नाहीं, तों इकडे पार्थ आनंदांत निमग्न होऊन गेला. ८५ पौर्णिमेच्या चांदण्यांत सोमकांत मण्याचा डोंगर जरी असला; तरी तो पाझरून त्याचें सरोवर बनावें, ८६ त्याप्रमाणें सुख व त्याचा अनुभव ह्या भावांचा पडदा नाहींसा होऊन सुखच अर्जुनाच्या आकृतीचें दिसूं लागलें. ८७ तेव्हां देव समर्थ असल्यामुळें त्यांस आठवण होऊन त्यांनीं सुखाचे समुद्रांत बुडणाऱ्या अर्जुनास वर काढलें. ८८ अर्जुनासारखा थोर असूनही तो बुद्धीच्या प्रसारासह बुडूं लागला, एवढें प्रेमाचें भरतें आलें असून तें बाजूला सारून, ८९ देव म्हणाले पार्था, " तूं आपलें स्वरूप पाहून शुद्धीवर ये. " तेव्हां उसासा टाकून अर्जुनानें मान डोलवली; २९० आणि तो ह्मणाला कीं, " हे प्रभो, जो मी तुमच्या सांनिध्यास (द्वैतभावास) त्रासून आज तुमच्या ऐक्यास येऊं पहात आहे, ९१ त्या माझें तुह्मी जर प्रेमानें कौतुक करीत असाल, तर मला जीवदशेस कां आणतां ? " ९२ तेव्हां श्रीकृष्ण ह्मणतात कीं, " अरे वेड्या खरोखर तुला अजून कसें माहीत नाहीं, कीं चंद्र आणि प्रभा यांचा कधीं वियोग घडतो का ? ९३ आणि असेंच बोलून तुला जी आह्मी भीति दाखवितों, तिनें तूं रुसलास म्हणजे आमच्या प्रीतीला जास्त बळ येतें, अशी ही प्रीति होय. ९४ या ठिकाणीं एकमेकांचें खुणेनें परस्परास जें बोलणें, तेंच आपल्या वांचण्यास कारण होय, ह्मणून याविषयीं वादविवाद पुरे. ९५ मग अर्जुना, आपण काय बरें बोलत होतों, कीं सर्व कर्में आत्म्यापासून भिन्न आहेत, असेंच ना ? ९६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, माझे मनांतील तात्पर्यच सांगण्यास तुह्मीं होऊन आरंभ केला. ९७ सर्व कर्मांस कारणीभूत अशीं पांच कारणें तुला सांगेन, अशी जी तुम्हीं प्रतिज्ञा केली, ९८ आणि आत्म्याचा कर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं असें जें तुह्मी बोलला होतां, तें माझें आवडतें मला द्या. ९९ हें बोलणें ऐकून भगवान् अति संतोषानें म्हणाले, याविषयीं तूं धरणें घेऊन बसलास, असा विचारणारा आम्हांला कोठें मिळतो आहे ? ३०० तर अर्जुना, तुला खरोखर सिद्धांत सांगतों. कारण, मी तुझा ऋणी असल्यामुळें तुला मोठा नमून आहें. १ तेव्हां अर्जुन ह्मणाला, हे देवा, तुम्हीं मागील गोष्टीचा अभिप्राय विसरलां काय ? आणि मी व तूं हें द्वैत आपल्या भाषणांत कां आणतां ? २ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, बरें तर, आतां मीं जी गोष्ट तुला सांगण्यास सुरवात केली होती, ती सांगतों, सावधान चित्तानें ऐक. ३ तर ते धनुर्धरा, खरोखर सर्व कर्मांची उ-

हिरा । कारणीं पांचें ४ आणि पांचकारण दळवाडें । जिहीं कर्माकारु मांडे । ते हेतुस्तव घडे । पांच आथी ५ येर आत्मतत्त्व उदासीन । तें ना हेतु ना उपादान । ना तें अंगें करी संवाहन । कर्मसिद्धीचें ६ तेथ शुभाशुभीं अंशीं । निफजती कर्मे ऐसीं । रातीं दिवो आकाशीं । जियापरी ७ तोय तेज धूमु । ययां वायूसीं संगमु । जालिया होय अभ्रागमु । व्योम तें नेणे ८ नाना काष्ठीं नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चालविजे अनिळें । उदक तें साक्षी ९ कां कवणे एके पिंडें । वेंचितां अवतरे भांडें । मग भवंडीजे दंडें । भ्रमें चक्र ३१० आणि कर्तृत्य कुलालाचें । तेथ काय तें पृथ्वीयेचें । आधारावांचूनि वेंचे । विचारीं पां ११ हेंही असो लोकांचिया । राहाटी होतां आघविया । कोण काम सवितया । आंगा आलें १२ तैसें पांचहेतुमिळती । पांचेंचि इहीं कारणीं । कीजे कर्मलतांची लावणी । आत्मा सिना १३ आतां तेचि वेगळालीं । पांचही विवंचूं गा भलीं । तुकोनि घेतलीं । मोतियें जैसीं १४

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवाऽत्र पंचमम् १४

तैसीं यथा लक्षणें । आइकें कर्म-कारणें । तरी देह हें मी म्हणें । पहिलें एथ १५ ययातें अधिष्ठान ऐसें । म्हाणिजे तें याचि उद्देशें । जे स्वभोग्येंसीं वसे । भोक्ता येथ १६ इंद्रियांच्या दाहें हातीं । जाचोनियां दिवोराती । सुखदुःखें प्रकृती । जोडीजती जियें १७ तियें भोगावया पुरुखा । आन ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि अधिष्ठानभाखा । बोलिजे देह १८ हें चोविसांही तत्त्वांचें । कुटुंबघरवस्तीचें । तुटे बंधमोक्षांचें । गुंथाडें एथ १९ किंबहुना अवस्थात्रया । हें अधिष्ठान धनंजया । म्हणोनि देहा यया । हेंचि नाम ३२० आणि कर्ता हें दुजें । कर्माचें कारण जाणिजे । प्रतिबिंब म्हणिजे । चैतन्याचें जें २१ आकाशचि वर्षे नीर । तें तळवटीं बांधे नाडर । मग बिंबोनि तदाकार । होय जेवीं २२ कां निद्राभरें बहुवें । राया आपणपें ठाउवें नव्हे । मग स्वप्नीचिये सामावे । रंकपणीं २३ तैसें आपुलेनि विसरें । चैतन्यचि देहाकारें । आभासोनि आविष्करे । देहपणें जें २४ जया विसरच्या देशीं । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणें भाष केली देहेंसी । आघवाविषयीं २५ प्रकृति करी कर्मे । ते म्यां केलीं म्हणे भ्रमें । येथ कर्ता येणें नामें । बोलिजे जीवु २६ मग पातेयांच्या केशीं । एकीच उठी दिठी जैसी । मोकळी चंवरी ऐसी । चिरींव गमे २७ कां घराआंतुल एकु ।

भारणी या पांच कारणांनीं परभारें होते. ४ आणि ज्या या पांच कारणांच्या योगानें जो कर्माचा प-सारा होतो, तींच पांच कारणें त्या कर्मास हेतु अ-सतात. ५ दुसरा जो आत्मा, तो उदासीन असून कर्माला निमित्त कारण किंवा उपादान कारण न-सतो, अथवा तो स्वतः कर्माला साह्य करीत नाहीं. ६ त्याचे ठिकाणीं शुभ किंवा अशुभ कर्में अशा री-तीनें होतात कीं, रात्र व दिवस आकाशांत उत्प-न्न झालीं, तरी आकाश त्याहून जसें वेगळें अस-तें; ७ पाणी व तेज यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वा-फेचा वायूशीं संबंध झाला, ह्मणजे ती आका-शांत जाऊन तिचे ढग बनतात, परंतु आकाशास जशी ही गोष्ट माहीत नसते; ८ पुष्कळ लांकडें एकत्र जोडून तयार केलेली नाव वाऱ्याच्या जोरानें ना-वाडी पाण्यावर चालवितो, परंतु त्या ठिकाणीं उ-दक जसें कांहींएक न करितां साक्षिभूत असतें; ९ किंवा मातीचा गोळा घेऊन चक्रावर ठेवून दांड्या-नें चाक हालविल्यावर त्याचें मातीपण जाऊन भांडें तयार होतें; ३१० तर या ठिकाणीं कुंभाराच्या क-सबाशिवाय भांड्यास आधारावांचून पृथ्वीचें दुसरें कोणतें साह्य मिळतें, याचा विचार कर. ११ हेंही असो; परंतु जगांत लोकांचे सर्व व्यापार सूर्यप्रका-शानें चालत असतांही सूर्य ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, १२ त्याचप्रमाणें पांच कारणें मि-ळाल्यानें सर्व कर्मरूप वेलाची मांडणूक होते, व आत्मा हा वेगळाच असतो. १३ आतां तींच पांच कारणें चांगल्या प्रकारें वेगवेगळालीं वर्णन करून सांगतों. मोत्यें ज्याप्रमाणें वजन करून घ्यावीं लागतात. १४

अन्वय—अधिष्ठानं, तथा कर्ता, पृथग्विधं कारणं च, विविधाः पृथक् चेष्टाः, अत्र दैवं पंचमं एव (भवति). १४

अर्थ—अधिष्ठान म्हणजे आधारभूत शरीर, तसाच कर्ता म्हणजे जीव, वेगळालीं इंद्रियें, प्राणापानादि वायूंचे नानाप्रकारचे व्यापार, आणि दैव म्हणजे इंद्रियांच्या देवता हीं पांच कारणें आहेत. ॥ १४ ॥

त्याप्रमाणें, कर्माच्या कारणांचीं सर्व यथार्थ ल-क्षणें तुला सांगतों, तीं ऐक. तर देह हें पहिलें का-रण होय. असें मी म्हणतों. १५ या देहाला अ-धिष्ठान म्हणण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, भोग्य जे विषय, त्यांसहवर्तमान भोक्ता या ठिकाणीं रहातो. १६ इंद्रियांच्या दहा हातांनीं रात्रंदिवस कष्ट सो-सून प्रकृतीच्या योगानें जीं सुखें व दुःखें उत्पन्न होतात, १७ तीं भोगण्याकरितां मनुष्यास दुसरें ठिकाणच नाहीं म्हणून देहाला अधिष्ठान असें म्ह-णतात. १८ हें चोवीस तत्त्वांचें वसतिस्थान अ-सून बंध व मोक्ष यांचा उलगडा या ठिकाणीं होतो. १९ फार काय ! परंतु जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांचें हें मुख्य ठिकाण होय. म्हणून हे धनंजया, या देहाला अधिष्ठान हेंच नांव योग्य आहे. ३२० आणि कर्माचें दुसरें कारण कर्ता हें होय. आणि ह्यालाच चैतन्याचें प्रतिबिंब म्हणजे जीव असें ह्म-णतात. २१ आकाशांतून पाऊस पडल्यावर त्याचें पृथ्वीवर डबकें होतें; आणि मग त्यांत आकाशा-चेंच प्रतिबिंब पडल्यावर ज्याप्रमाणें तें प्रतिबिंब त्याचेच आकाराचें होतें; २२ किंवा निद्रेच्या भ-रांत राजा आपलें ऐश्वर्य विसरून स्वप्नांत आपण भिकारी झालों आहें असें समजतो, २३ तसेंच चै-तन्य आपलें स्वरूप विसरून देहच मी असें मा-नून देहरूपानें प्रकट होतें. २४ ज्या देहांत आ-त्मस्वरूपाचा विसर पडतो, तेथें चैतन्य 'जीव' या नांवानें प्रसिद्ध आहे; व त्या जीवानें देहाला मी तुझा अभिमान कधींही सोडणार नाहीं, असें वचन दिलें आहे. २५ देहाकडून जीं जीं कर्में होतात, तीं मींच केलीं असें भ्रमानें म्हणतो, ह्मणून जीवाला कर्माचा कर्ता आहे, असें म्हणतात. २६ मग दृष्टि ही एकच असून ज्याप्रमाणें पापण्यांच्या केसांमुळें चवरीच्या केसांप्रमाणें चिरल्यासारखी दिसते; २७ अथवा घरांत असलेला एकच दिवा झरोक्यांतून

दीपाचा तो अवलोकु । गवाक्षभेदें अनेकु । आवडे जेविं २८ कां एकुचि पु-रुषु जैसा । अनुसरत नवां रसां । नवविधु ऐसा । आवडों लागे २९ तेविं बु-द्धीचें एक जाणणें । श्रोत्रादिभेदें येणें । बाहेरी इंद्रियपणें । फांके जें कां ३३० तें पृथक्विध करण। कर्माचें इया कारण। तिसरें गा जाण । नृपनंदना ३१ आणि पूर्वपश्चिमवाहणी। निघालिया वोघाचिया मिळणी। होय नदी नद पाणी। एकाचि जेविं ३२ तैसी क्रियाशक्ति पवनीं । असे जे अनपायिनी । ते पडि-ली नानास्थानीं । नाना होय ३३ जैं वाचे करी येणें। तैं तेचि होय बोलणें। हाता आली तरी घेणें । देणें होय ३४ अगा चरणाच्या ठायीं। तरि गति तेचि पाहीं । अधोद्वारीं दोहीं । क्षरणें तेचि ३५ कंदौनि हृदयवरी । प्रणवाची उज-री । करितां तेचि शरीरीं । प्राणु म्हणिजे ३६ मग ऊर्ध्वींचिया रिगानिगा। पुढती तेचि शक्ति पैं गा। उदानु ऐसिया लिंगा । पात्र जाहली ३७ अधो-रंध्राचेनि वाहें। अपानु हें नाम लाहे । व्यापकपणें होये । व्यानु तेचि ३८ आरोगिलेनि रसें । शरीर भरीं सरिसें। आणि न सांडितां असे । सर्वसंधींं३९ ऐसिया इया राहटीं । मग तेचि क्रिया पाठीं । समान ऐसी किरीटी । बोलि-जे गा ३४० आणि जांभई शिंक ढेंकर । ऐसैसा होतसे व्यापार । नाग कूर्म कृकर । इत्यादि होय ४१ एवं वायूची हे चेष्टा । एकीचि परी सुभटा। वर्त-नास्तव पालटा । येतसे जे ४२ ते भेदली वृत्तिपंथें । वायुशक्ति गा एथें। कर्मकारण चौथें । ऐसें जाण ४३ आणि ऋतु बरवा शारदु । शारदीं पुढती चांदु। चंद्रीं जैसा संबंधु। पूर्णिमेचा ४४ कां वसंतीं बरवा आरामु। आरामींहि प्रियसंगमु । संगमीं आगमु । उपचारांचा ४५ नाना कमळीं पांडवा । वि-कासु जैसा बरवा । विकासींही यावा । परागाचा ४६ वाचें बरवें कवित्व । कवित्त्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व । स्पर्शु जैसा ४७ तैसी सर्व-वृत्तिवैभवीं । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी । इंद्रियप्रौढी ४८ इंद्रियप्रौढीमंडळा । शृंगारु एकुचि निर्मळा । जैं आधिष्ठात्रियां कां मेळा । दे-वतांचा जो ४९ ह्मणूनि चक्षुरादिकीं दाहें । इंद्रियां पाठीं स्वानुग्रहें । सूर्या-दिकां कां आहे । सुरांचें वृंद ३५० तें देववृंद बरवें । कर्मकारण पांचवें । अ-र्जुना एथ जाणावें । देवा ह्मणे ५१ एवं मानें तुझिये आयणी । तैसी कर्म-

पाहिला असतां, जसे त्याचें पुष्कळ दिवे दिसतात; २८ किंवा एकच पुरुष शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि नवरसांचे अविर्भाव दाखवूं लागला, म्हणजे तो जसा नऊ प्रकारचा वाटूं लागतो, २९ तसें बुद्धीचें एकच ज्ञान असून तें नेत्रादि इंद्रियांच्या निराळेपणानें बाहेर येऊं लागतें. ३३०हे नृपनंदना, तीं निरनिराळीं इंद्रियें हें कर्माचें तिसरें कारण होय, असें समज. ३१आणि पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्या वहात वहात समुद्रास मिळाल्यावर त्या जशा पाण्याच्या रूपानें एकत्र होतात, ३२तशी रजोगुणाची कर्तृत्वशक्ति--जी संपादन केल्याशिवाय प्राणवायूंत मूळचीच आहे, ती निरनिराळ्या अवयवांत निरनिराळी भासते. ३३ जेव्हां ती वाचाद्वारें बाहेर पडते, तेव्हां तिला बोलणें असें आपण म्हणतों, व हस्तद्वारें बाहेर पडल्यावर घेण्यादेण्याचा व्यापार असें म्हणतात. ३४ अरे, जी पायांत आली असतां गति असें ह्मणतात, व मलमूत्रद्वारें आली असतां क्षालन असें म्हणतात. ३५ नाभीपासून हृदयापर्यंत ॐकाराची शरीरांत वृद्धि करते, तिलाच प्राण असें म्हणतात. ३६ मग वर जो श्वासोच्छ्वास जातो, त्याच शक्तीला उदान (कंठस्थ वायु) असें नांव प्राप्त होतें; ३७ व गुदद्वारानें बाहेर येऊं लागली, ह्मणजे अपान (गुदस्थ वायु) हें नांव प्राप्त होतें; आणि सर्व शरीरास व्यापक झाली असतां व्यान (शरीरस्थ वायु) असें ह्मणतात. ३८ खाल्लेल्या अन्नाचा रस सर्व शरीरांत पसरून जी सर्व सांध्यांत भरलेली असते; ३९ अर्जुना, अशा सर्व क्रिया होत असून या शक्तीस नंतर समान म्हणजे नाभिस्थ वायु असें ह्मणतात, ३४० आणि जांभई, शिंक, ढेंकर, वगैरे जे वायूचे व्यापार होतात, ते नाग, कूर्म, कृकर इत्यादि उपप्राणांचे होत. ४१ हे सुभटा, याप्रमाणें सर्व वायूचे खेळ असून त्यांच्या त्यांच्या वर्तनाप्रमाणें नांवांत बदल होतो. ४२ अशी जी आपआपल्या व्यापारानें वायूची शक्ति निरनिराळी होते, तें कर्माचें चौथें कारण होय, असें समज. ४३आणि शरदतूसारखा उत्तम ऋतु असून त्यांत चंद्रोदय व्हावा, व तशांत पौर्णिमेचा योग असावा; ४४ अथवा वसंत ऋतु असून त्यांत उत्तम बाग असावी, व बागेंत प्रिय मनुष्याचा व साहित्याचा संबंध असावा. ४५ अथवा अर्जुना, कमल असून तें उमलावें, व मग त्यांत पुष्परेणूंचा उद्भव व्हावा; ४६ एकाद्याचे वाणींत कवित्व असावें, त्या कवितेंत रसिकता असावी, आणि त्या रसिकतेंत आत्मतत्त्वाची भर पडावी; ४७ तसेंच, सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यानें युक्त जी बुद्धि, ती उत्तम प्रकारची असून तशांत सर्व इंद्रियेंही तिला अनुकूल असावीं; ४८ आणि सर्व इंद्रियांना भूषण देणारा त्या त्या इंद्रियांच्या देवतांचा मेळा तोही त्यांत अनुकूल असावा; ४९ म्हणून चक्षुरादि दहा इंद्रियांच्या ठिकाणीं सूर्यादि देवांच्या समुदायाची जी अनुकूलता, ३५०तें देवांचे समुदाय हें या कर्माचें पांचवें कारण होय. देव म्हणतातः— समजलास अर्जुना ? ५१ याप्रमाणें, तुझ्या बुद्धीस कळेल अशा रीतीनें कर्माचीं पांच प्रकारचीं का-

जातांची हे खाणी । पंचविध आकर्णीं । निरूपिली ५२ आतां हेचि खाणी वाढे । मग कर्मांची सृष्टि घडे । जिहीं ते हेतुही उघडे । दाऊं पांचै ५३

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥१५॥

तरी अवसांत आली माधवी । ते होतु होय नववल्लवीं । पल्लव पुष्पपुंज दावी । पुष्प फळातें ५४ कां वार्षिये आणिजे मेघु । मेघें वृष्टिप्रसंगु । वृष्टीस्तव भोगु । सस्यसुखाचा ५५ नातरी प्राची अरुणातें विये । अरुणें सूर्योदयो होये । सूर्यें सगळा पाहे । दिवो जैसा ५६ तैसें मन हेतु पांडवा । होय कर्मसंकल्पभावा । तो संकल्पु लावी दिवा । वाचेचा गा ५७ मग वाचेचा तो दिवटा । दावी कृत्यजातांचिया वाटा । तेव्हां कर्ता रिगे कामठां । कर्तृत्वाच्या५८ तेथ शरीरादिक दळवाडें । शरीरादिकां हेतुचि घडे । लोहकाम लोखंडें । निर्वाळिजे जैसें ५९ कां तांथुवाचा ताणा । तांथु घालितां वैरणा । तो तंतुचि विचक्षणा । होय पटु ३६० तैसें मनवाचादेहाचें । कर्म मनादि हेतुचि रचे । रत्नीं घडे रत्नाचें । दळवाडें जेविं ६१ एथ शरीरादिकें कारणें । तेचि हेतु केविं हें कोणें । अपेक्षिजे तरी तेणें । अवधारिजो ६२ आइका सूर्याचिया प्रकाशा । हेतु कारण सूर्युचि जैसा । कां उंसाचें कांडें उंसा । वाढी हेतु ६३ नाना वाग्देवता वानावी । तैं वाचाचि लागे कामवावी । कां वेदां वेदेंचि बोलावी । प्रतिष्ठा जेविं ६४ तैसें कर्मा शरीरादिकें । कारण हें कीर ठाउकें । पारि हेंचि हेतु न चुके । हेंही एथ ६५ आणि देहादिकीं कारणीं । देहादि हेतुमिळणी । होय जया उभारणी । कर्मजाता ६६ तें शास्त्रार्थें मानिलेया । मार्गा अनुसरे धनंजया । तरी न्याय तो न्याया । हेतु होय ६७ जैसा पर्जन्योदकाचा लोटु । विपायें धरी साळीचा पाटु । तो जिरे पारि अचाटु । उपयोगु आथी ६८ कां रोषें निघालें अवचटें । पडिलें द्वारकेचिये वाटे । तें शिणे परी सुनाटें । न वचती पदें ६९ तैसें हेतुकारणमेळें । उठी कर्म जें आंधळें । तें शास्त्राचे लाहे डोळे । तैं न्याय म्हणिपे ३७० ना दूध वाढितां ठावो पावे । तंव उतोनि जाय स्वभावें । तोही वेंचु परी नव्हे । वेंचिलें तें ७१ तैसें शास्त्रसाह्येंवीण । केलें नोहे जरी अकारण । तरी लागो कां नागवण । दानलेखीं ७२ अगा बावना वर्णांपरता । कोण मंत्रु आहे पंडुसुता । कां बावनही नुच्चारितां । जीवु आथी ७३ परी मंत्राची कडसणी । जंव नेणिजे कोदंडपाणी । तंव उच्चार फळावाणी । न पवे जेविं ७४ तेविं का-

रणें तुला सांगितलीं, तीं ऐकिलींसना? ५२ आतां ज्या हेतूंच्या योगें हीं कर्में घडतात, ते पांच हेतु तुला उघड करून सांगतों. ५३

अन्वय–नरः शरीरवाङ्मनोभिः न्याय्यं वा विपरीतं वा यत् कर्म प्रारभते, तस्य (एते) पंच हेतवः (संति).

अर्थ–मनुष्य, शरीरानें, वाणीनें व मनानें सशास्त्र किंवा अशास्त्र असें जें कर्म करितो, त्याचे हे अधिष्ठानादि पांच हेतु आहेत. ॥ १५ ॥

तर अकस्मात् वसंतऋतु प्राप्त झाला असतां त्याच्या योगानें झाडास नवी पालवी फुटते. पालवी फुटल्यावर फुलांचे घोंस येतात, आणि फुलांपासून फळें निर्माण होतात; ५४ अथवा पावसाळ्यांत मेघ उत्पन्न होतात, मेघांपासून पर्जन्यवृष्टी होते आणि पर्जन्यवृष्टीपासून धान्य उत्पन्न होतें; ५५ किंवा पूर्वेस अरुणोदय होतो, अरुणोदय झाल्यावर सूर्य उगवतो, आणि सूर्याचा पूर्ण प्रकाश झाला म्हणजे दिवस होतो; ५६ त्याप्रमाणें अर्जुना, मन हें कर्माचा संकल्प होण्यास कारण आहे; आणि तोच संकल्प झाला म्हणजे वाचेनें बाहेर पडतो. ५७ मग वाणीच्या उजेडानें कर्माची वाट स्पष्ट दिसूं लागते, तेव्हां कर्ता कर्म करण्यास लागतो, ५८ तेव्हां शरीरादिक सर्व इंद्रियें कर्माला कारण होतात. लोखंडाचा एकादा जिन्नस तयार करणें झाल्यास ज्याप्रमाणें तो लोखंडाच्या हत्यारांनींच तयार करावा लागतो; ५९ अथवा तंतूंच्या मागांत तंतूच आडवे घातले म्हणजे त्या तंतूंचें वस्त्र होतें; ३६० जसे हिऱ्याला पैलू पाडावयाचे, ते हिऱ्यानेंच पाडावे लागतात, तसें मन, वाचा व देह यांच्या कर्मास मनच कारण आहे. ६१ या ठिकाणीं, कर्माची शरीरादिक कारणें, तींच त्यांना हेतु कशीं होतील, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर सांगतों ऐक. ६२ हें पहा–सूर्याच्या प्रकाशास जसा सूर्यच हेतु व कारण आहे, किंवा उंसाचें कांडें हेंच उंसाच्या वाढीस हेतु आहे; ६३ अथवा सरस्वतीची स्तुति करणें असल्यास जसे वाणीलाच श्रम घ्यावे लागतात, किंवा वेदांची थोरवी वर्णन करावयाची असल्यास ती वेदांनीच करावी लागते, ६४ तसें कर्माला शरीरादि हींच कारणें होत, हें सर्वांस माहीत आहे. परंतु या ठिकाणीं शरीरादिकच कर्मास हेतुही आहेत, यांत शंका नाहीं. ६५ आणि देहादिक अधिष्ठानाला देहादिकच हेतु आहेत; व ज्याच्यामुळें कर्माची उभारणी होते, ६६ तें कर्म शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें जर केलें, तर हे धनंजया, तें पुण्यकर्म होय; व त्यालाच न्यायकर्म म्हणतात; आणि त्याचा हेतुही न्यायच होय. ६७ जसें पर्जन्याचें पाणी अवचित साळीला लागलें, तर तें जमिनींत जीरतें, परंतु त्यापासून पुष्कळ उपयोग होतो; ६८ अथवा कोणी एकादा मनुष्य रागावून घरांतून निघाला व सहज द्वारकेच्या वाटेस लागला, तर त्याला चालण्याचे श्रम होतील खरे, परंतु त्याचें एक पाऊलही व्यर्थ जाणार नाहीं; ६९ तसें हेतु व कारण यांच्या योगानें जे आंधळें कर्म घडतें, तेंच जर सशास्त्र होईल, तर त्यालाच पुण्यकर्म म्हणावें. ३७० अथवा एका भांड्यांतील दूध ब्राह्मणांस वाढून संपलें, आणि दुसऱ्या पात्रांतील दूध आपोआप उतूं जाऊन संपलें, तर त्या दोन्ही पात्रांतील दूध खर्च झालें खरें, तथापि उतूं गेलेलें दूध खर्च झालें, (कारणीं लागलें) असें ह्मणतां येत नाहीं; ७१ तसें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म न केलें तर तें जर व्यर्थ होणार नाहीं, तर दरवड्यांत गेलेलें द्रव्य दान केलें असें कां समजूं नये? ७२ अर्जुना, बावन वर्णांविरहित कोणचा मंत्र आहे? अथवा बावन वर्णांपैकीं एकाचा तरी उच्चार न करणारा असा कोण प्राणी सांपडेल? ७३ परंतु अर्जुना, जोंपर्यंत मंत्राची युक्ति समजली नाहीं, तोंपर्यंत त्या बावन अक्षरांच्या उच्चारास मंत्रोच्चाराची फलप्राप्ति होणार नाहीं; ७४ त्याप्रमाणें, कारण

रणहेतुयोगें। जें विसाट कर्म निगे। तें शास्त्राचिये न लगे। कांसे जंव ७५ कर्म होतचि असे तेव्हांही। परी तें होणें नव्हे पाहीं। तो अन्यायो गा अन्यायीं। हेतु होय ७६

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः॥१६॥

एवं पंचकारणा कर्मा। पांचही हेतु हे सुमहिमा। आतां एथें पाहें पां आत्मा। सांपडला असे ७७ भानु। न होनि रूपें जैसीं। चक्षुरूपातें प्रकाशी। आत्मा न होनि कर्में तैसीं। प्रकटित असे गा ७८ पैं प्रतिबिंब आरिसा। दोन्ही न होनि वीरेशा। दोहींतें प्रकाशी जैसा। न्याहाळिता तो ७९ कां अहोरात्र सविता। न होनि करी पंडुसुता। तैसा आत्मा कर्मकर्ता। न होनी दावी३८० परी देहाहंमानभुली। जयाची बुद्धि देहींच आतली। तया आत्मविषयीं जाली। मध्यरात्री गा ८१ जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा। देहचि केलें परमसीमा। तया आत्मा कर्ता हे प्रमा। अलोट उपजे ८२ आत्माचि कर्मकर्ता। हाही निश्चयो नाहीं तत्त्वता। देहोचि मी कर्मकर्ता। मानितो साच ८३ जे आत्मा मी कर्मातीतु। सर्वकर्मसाक्षिभूतु। हे आपुली कहीं मातु। नायकेचि कानीं ८४ ह्मणोनि उमाप आत्मयातें। देहचिवरी मविजे एथें। विचित्र काई रात्रि दिवसातें। डुडुळ न करी ८५ पैं जेणें आकाशींचा कहीं। सत्य सूर्यु देखिला नाहीं। तो थिल्लरींचें बिंब काई। मानूं न लाहे ८६ थिल्लराचेनि जालेपणें। सूर्यासि आणी होणें। त्याच्या नाशीं नाशणें। कंपें कंपु ८७ आणि निद्रिस्ता चेवो नये। तंव स्वप्न साच हों लाहे। रज्जु नेणतां सापा बिहे। विस्मो कवण ८८ जंव कवळ आथि डोळां। तंव चंद्रु देखावा कीं पिंवळा। काय मृगींही मृगजळा। भाळावें नाहीं ८९ तैसा शास्त्रागुरूचेनि नांवें। जो वाराही टेंकों नेदी शिवें। केवळ मौढ्याचेनिचि जीवें। जियाला जो ३९० तेणें देहात्मदृष्टीमुळें। आत्मया घापे देहाचें जाळें। जैसा अभ्राचा वेगु कोल्हें। चंद्रीं मानी ९१ मग तया मानणयासाठीं। देहबंदिशाळे किरीटी। कर्माच्या वज्रगांठी। कळासे तो ९२ पाहें पां बद्ध भावना दृढा। नळियेवरी तो बापुडा। काय मोकळे पायाचाही चवडा। न ठकेचि पुंसा ९३ ह्मणोनि निर्मळे आत्मस्वरूपीं। जो प्रकृतीचें केलें आरोपी। तो कल्पकोडीच्या मापीं। मवीचि कर्में ९४ आतां कर्मामाजि असे। परी तयातें कर्म न स्पर्शे। वडवानळातें जैसें। समुद्रोदक ९५

व हेतु यांच्या योगानें जें सामान्य कर्म घडतें, तें जेव्हां यथाशास्त्र घडत नाहीं, ७५ तेव्हांही कर्म हें घडतच असतें; पण बाबारे! तें घडणें नव्हे; तें पापकर्म असून पापकर्मालाच हेतु आहे. ७६

अन्वय–तत्र एवं सति यः तु केवलं आत्मानं कर्तारं पश्यति, सः दुर्मतिः अकृतबुद्धित्वात् न पश्यति. ॥ १६ ॥

अर्थ–याप्रमाणें सर्व कर्मांना हे पांच हेतु असतात; ह्यास्तव, जो मनुष्य केवळ आत्माच कर्ता आहे असें पहातो, तो अज्ञानी वेदांतसंस्कारशून्य असा असल्यामुळें कांहींच जाणत नाहीं. ॥ १६ ॥

अशा प्रकारें, हे सुमहिमा, कर्माच्या पांच कारणांस पांच हेतु आहेत. तर आतां या ठिकाणीं आत्मा हा कर्मास कारण आहे काय, सांग बरें? ७७ ज्याप्रमाणें सूर्य हा स्वतः विषय न होतां नेत्रादि पांच इंद्रियांचे विषय प्रकट करतो, त्याप्रमाणें, आत्मा कर्में न होतां करणाराकडून तीं तीं प्रकाशित करितो. ७८ हें बघ–अर्जुना, आरसा व प्रतिबिंब हीं दोन्ही आपण न होतां पहाणारा जसा दोहींला प्रकाशित करितो; ७९ किंवा हे पांडुसुता, सूर्य हा दिवस व रात्र यांस कारणीभूत असून ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें आत्म्याच्या अधिष्ठानावर जरी कर्म होतें, तरी तो कर्मकर्ता नाहीं असें दाखवितो. ३८० परंतु मीपणाच्या भ्रमानें ज्याची बुद्धि देह हाच मी अशी पक्की झाली आहे, त्याला आत्मस्वरूपाची मध्यरात्रच झाली आहे. ८१ ज्यानें चैतन्य, ईश्वर व ब्रह्म हें सर्व देहालाच मानलें आहे, त्याला आत्मा कर्ता आहे ही बुद्धि यथार्थ असते. ८२ आत्मा हाच कर्म कर्ता आहे असाही पक्का निश्चय जो करीत नाहीं, तो खरोखर देहालाच कर्मकर्ता असें मानतो. ८३ कारण, मी आत्मा कर्मातीत असून सर्व कर्मांना साक्षिभूत आहें, अशी स्वस्वरूपाची गोष्ट तो कानानेंही कधीं ऐकत नाहीं; ८४ ह्मणून, सर्वव्यापक असा जो आत्मा, तो देहच होय असें तो मानतो. काय चमत्कार पहा, कीं घुबड हें आपले डोळे झांकून घेऊन दिवसालाच रात्र झाली नाहीं काय? ८५ हें पहा–ज्यानें आकाशांतील स्वच्छ सूर्यास कधीं पाहिलें नाहीं, तो डबक्यांतील पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास सूर्य समजत नाहीं काय? ८६ डबक्यांत पाणी सांचलें म्हणजे सूर्य जन्मास आला असें म्हणतो, तेंच पाणी वाऱ्यानें हाललें म्हणजे सूर्यास कंप सुटला असें म्हणतो, आणि डबकें कोरडें पडलें म्हणजे सूर्याचा नाश झाला असें समजतो; ८७ आणि निजलेला मनुष्य जोंपर्यंत जागा होत नाहीं, तोंपर्यंत त्याला स्वप्न खरें भासतें; ज्याला ही दोरी आहे हें कळत नाहीं, तो तिला साप समजून भितो, यांत नवल तें कोणतें? ८८ जोंपर्यंत कावीळ झालेली आहे, तोंपर्यंत चंद्राचा रंग पिवळा दिसतो. अरे, मृगांनीं मृगजलाला भुलूं नये, तर मग कोणीं भुलावें? ८९ त्याप्रमाणें, शास्त्र व गुरु यांचीं नांवें उच्चारल्याबरोबर तो त्यांचा वाराही आपल्या शिवेस लागूं देत नाहीं. कारण, तो मूर्खपणाच्याच जोरावर वांचलेला असतो. ३९० अभ्रें चालत असलीं म्हणजे ज्याप्रमाणें कोल्हे हे चंद्र चालतो असा त्याचेवर आरोप करतात, त्याप्रमाणें, त्यानें देहच आत्मा आहे, अशा दृष्टीनें आत्म्याला देहरूप जाळें घातलें आहे. ९१ मग अर्जुना, त्याच्या या समजुतीनें देहरूपी बंदीशाळेंत कर्मांच्या बळकट गांठीनें तो बंदिवान होतो. ९२ अरे हें पहा–बिचारा राघू नळीवर बसलेला असतो, तो मी बांधला गेलों आहें, अशा दृढ कल्पनेनें आपल्या मोकळ्या पायाचा पंजा मोकळा असूनही ती नळी सोडीत नाहीं; ९३ ह्मणून, निर्मळ अशा आत्मस्वरूपावर जो देहानें केलेल्या कर्मांचा आरोप करतो, तो कल्पकोटीपर्यंत कर्मांतच गुंडाळला जातो.–येथून पुढच्या श्लोकास अवतरण देतात.–९४ आतां कर्म करीत असूनही ज्याला कर्माचा स्पर्श होत नाहीं; जसा वडवानल हा समुद्रांत असूनही त्याला समुद्र स्पर्श करीत नाहीं, ९५ तसें जो अलिप्तपणानें कर्म करीत

तैसेनि वेगळेपणें। जयाचें कर्मी असणें। तो कीर वोळखावा कवणें। तरी सांगों ९६ जे मुक्तातें निर्धारितां लाभे आपलीच मुक्तता। जैसी दीपें दिसे पाहतां। आपली वस्तु ९७ नातरी दर्पणु जंव उटिजे। तंव आपणपयां आपण भेटिजे। कां तोय पावतां तोय होइजे। लवणें जेविं ९८ हें असो परतोनि मागुतें। प्रतिबिंब पाहे बिंबातें। तंव पाहणें जाउनी आयितें। बिंबचि होय ९९ तैसें हारपलें आपणपें पावे। तैं संतांतें पाहातां गिंवसावें। ह्मणोनि वानावे ऐकावे। तेचि सदा ४०० परी कर्मी असोनि कर्मे। जो नावरे समेंविषमें चर्मचक्षूंचेनि चामें। दृष्टि जैसी १ तैसा सोडवला जो आहे। तयाचें रूप आतां पाहें। उपपत्तीची बाहे। उभऊनि सांगों २

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबद्ध्यते १७

तरी अविद्येचिया निदा। विश्वस्वप्नाचा हा धांदा। भोगीत होता प्रबुद्धा। अनादि जो ३ तो महावाक्याचेनि नांवें। गुरुकृपेचेनि थांवें। माथां हातु ठेवला नव्हे। थापटिला जैसा ४ तैसा विश्वस्वप्नेंसीं माया। नीद सांडूनि धनंजया। सहसा चेइला अद्वया। नंदपणें जो ५ तेव्हां मृगजळाचे पुर। दिसते एक निरंतर। हारपती कां चंद्रकर। फांकतां जैसे ६ कां बाळत्व निघोनि जाय। तैं बागुला नाहीं त्राय। पैं जळालिया इंधन न होय। इंधन जेविं ७ ना ना चेवो आलिया पाठी। तैं स्वप्न न दिसे दिठी। तैसी अहंममता किरीटी। नुरेचि तया ८ मग सूर्य आंधारालागीं। रिघो कां भलते सुरंगी। परी तो तयाच्या भागीं। नाहींचि जैसा ९ तैसा आत्मत्वें वेष्टिला होये। तो जया-तया दृश्यातें पाहे। तें दृश्य द्रष्टेपणेंसीं होत जाये। तयाचेंचि रूप ४१० जैसा वन्हि जया लागे। तें वन्हिचि जालिया आंगें। दाह्यदाहकविभागें। सांडिजे तें ११ तैसा कर्माकारा दुजेया। तो कर्तेपणाचा आत्मया। आळु आला तो गेलिया। कांहीं बाहीं जें उरे १२ तिये आत्मस्थितीचा जो रावो। मग तो देहीं इये जाणेल ठावो। काय प्रलयांबूचा उन्नाहो। वोघु मानी १३ तैसी ते पूर्ण अहंता। काई देहपणें पंडुसुता। आवरे काई सविता। बिंबें धरिला १४ पैं मथूनि लोणी घेपे। तें मागुती ताकीं घापे। तरी तें अलिप्तपणें सिंपे। तेणेंसीं काई १५ नाना काष्ठौनि वीरेशा। वेगळाविलिया हुताशा। राहे काष्ठाकिया सांडुसा। कोंडलेपणें १६ कां रात्रीचिया उदराआंतु। निगाला जो हा

असतो, तो खरोखर कसा ओळखावा, तें सांगतो. ९६ मुक्ताच्या स्वरूपाविषयीं विचार करूं लागलें असतां आपली स्वाभाविक असणारी मुक्तता आपल्यास प्राप्त होते. जसें दिव्याच्या उजेडानें पाहूं लागल्यावर आपली वस्तु आपल्याला दिसते; ९७ अथवा आरसा स्वच्छ करूं लागलें असतां आपलें स्वरूप त्यांत आपल्यास दिसतें; किंवा मीठ पाण्यांत घातलें असतां जसें त्याचें पाणी होतें; ९८ फार काय, आरशांतील प्रतिबिंबाकडे न पहातां मागें फिरून पाहिलें असतां आपलें स्वरूप आपोआप दिसतें, ९९ तसें संतांच्या स्थितीचा विचार केला असतां आपलें हारवलेलें स्वरूप आपल्यास मिळतें. ह्मणून संतांचेंच नेहमीं वर्णन करावें व त्यांचेच गुण नेहमीं श्रवण करावे. ४०० परंतु कर्म करीत असून जो कर्माच्या वाईट अथवा चांगल्या परिणामानें लिप्त होत नाहीं; जशी चर्मचक्षूंच्या चर्मानें खरी दृष्टी लोपत नाहीं, १ तसा जो कर्मातीत झाला आहे, त्यांचीं लक्षणें तुला युक्तीचे बाहु उभारून सांगतों. २

अन्वय–यस्य अहंकृतः भावः न, यस्य बुद्धिः न लिप्यते, सः इमान् लोकान् हत्वा अपि न हंति न निबध्यते.

अर्थ–ज्याला मी हें अमुक कर्म करितों असा ज्याला अभिमान नाहीं, आणि ज्याच्या बुद्धीला कर्मापासून विकार होत नाहीं, त्यानें जरी या सर्व लोकांचा वध केला, तरी तो वध करीत नाहीं, व त्या वधाच्या दोषानें बद्ध होत नाहीं. ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा अर्जुना, जो अज्ञानाच्या निद्रेंत विश्वरूपी स्वप्नाचा अनुभव पुष्कळ वर्षे घेत होता, ३ तो तत्त्वमसि हें महावाक्य कानीं पडून गुरुकृपेच्या बळानें मस्तकावर नुसता हात ठेवणें नव्हे, तर जसा थापटून जागा केला आहे; ४ तसा अर्जुना, जगद्रूपी स्वप्न व अज्ञानरूपी निद्रा टाकून सहज बिंबस्वरूपाचे दर्शनानें जागा झाला. ५ तेव्हां, चंद्र उगवल्यावर मृगजळाचे दिसणारे पूर अनेकरूप जसे न होतसे दिसतात; ६ किंवा बाल्यदशा निघून गेल्यावर बागुलबुवाचा जसें कोणी भित नाहीं; किंवा लांकूड जळल्यावर त्यांत जसें लांकूडपण रहात नाहीं; ७ अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्न जसें दृष्टीस पडत नाहीं, तसा अर्जुना, त्याला मी व माझें हा अभिमान रहात नाहीं. ८ मग, अंधार पहाण्याकरितां जरी सूर्य हा वाटेल त्या गुहारांत शिरला, तरी तेथें जसा अंधार रहात नाहीं, ९ तसा मी आत्मा आहे, अशी ज्याची पूर्ण समजूत झाली, तो ज्या वस्तूकडे पाहील ती वस्तु व त्याची दृष्टि हीं त्याला आत्मरूपींच दिसतील. ४१० अग्नि ज्या पदार्थास लागतो तो पदार्थ जसा अग्निरूपच होतो; व मग जसा दाह्य व दाहक हा भेद शिल्लक रहात नाहीं, ११ तसें कर्माचे ठिकाणीं द्वैत मानून तें कर्म करण्याचा आत्म्यावर आळ आलेला नाहींसा झाल्यावर जें कांहीं उरतें, १२ त्या आत्मस्थितींत रहाणारा जो श्रेष्ठ पुरुष, तो हा देह माझा आहे, मी या देहाहून निराळा आहें, असें मानील काय? हें पहा, प्रलयकालचें वाढलेलें जल वोघाला आपल्याहून निराळें ठेवीत नाहीं, १३ त्याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्माच्या ठिकाणीं अहंता उत्पन्न झाली असतां, ह्मणजे ब्रह्मच मी आहें असा अगाध बोध झाला असतां, तो ब्रह्मरूप झालेला अहंकार देहापुरता कसा आंवरला जाईल? हें पहा–सूर्याचें पडलेलें प्रतिबिंब हातांत धरलें असतां सूर्य धरला जातो काय? १४ ताक घुसळून लोणी काढल्यावर तें पुनः ताकांत घातलें, तर तें त्यापासून अलिप्त असल्यामुळें त्यांत मिसळतें का? १५ अथवा हे वीरेशा, लांकडांतून अग्नि तयार करून निराळा काढल्यावर तो लांकडाच्या पेटींत कोंडून राहील काय? १६ किंवा रात्रीच्या उदरांतून जो सूर्य बाहेर निघाला

भास्वतु । तो रात्री ऐसी मातु । ऐके कायी १७ तैसें वेद्यवेदकपणेंसीं । पडिलें कां जयाचे ग्रासीं । तया देह मी ऐसी । अहंता कैंची १८ आणि आकाशें जेथें जेथुनी । जाइजे तेथ असे भरोनि । म्हणोनि ठेलें कोंदोनी । आपेंआप १९ तैसें जें तेणें करावें । तो तेंचि आहे स्वभावें । मा कोणें कर्मी वेष्टावें । कर्तेपणें ४२० नुरेचि गगनावीण ठावो । नोहेचि समुद्रा प्रवाहो । नुठीचि ध्रुवा जावों । तैसें जाहलें २१ ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचा बोधीं जाहला वावो । तऱ्ही देहा जंव निर्वाहो । तंव आथी कर्में २२ वारा जरी वाजोनि वोसरे । तरी तो डोलरुखीं उरे । कां सेंदे द्रुति राहे कापुरें । वेंचले नही २३ कां सरलेया गीताचा समारंभु । न वचे राहिलेपणाचा क्षोभु । भूमी लोळोनि गेलिया अंबु । वोल थारे २४ अगा मावळलेनि अर्कें । संध्येचिये भूमिके । ज्योतिदीप्ती कौतुकें । दिसे जैसी २५ पैं लक्ष भेदिलियाहीवरी । बाण धांवोचि तंववरी । जंव भरली आथी उरी । बळाची तया २६ नाना चाकीं भांडें जालें । तें कुलालें परतें नेलें । परी भ्रमेचि तें मागिले । भोंवडिलेपणें २७ तैसा देहाभिमानु गेलिया । देह जेणें स्वभावें धनंजया । जालें तें अपैसया । चेष्टवीचि तें २८ संकल्पेंवीण स्वप्न । न लावितां दांगीचें वन । न रचितां गंधर्वभुवन । उठी जैसें २९ आत्मयाचेनि उद्यमेंवीण । तैसें देहादिपंचकारण । होय आपणयां आपण । क्रियाजात ४३० पैं प्राचीनसंस्कारवशें । पांचही कारणें सहेतुकें । कामवीजती गा अनेकें । कर्माकारें ३१ तया कर्मीमाजीं मग । संहरो आघवें जग । अथवा नवें चांग । अनुकरो ३२ परी कुमुद कैसेनि सुकें । तें कमळ कैसें फांके । हीं दोन्हीं रवी न देखे । जयापरी ३३ कां वीजु वर्षोनि आभाळ । ठिकरिया आतो भूतळ । अथवा करू शाड्वळ । प्रसन्नावृष्टी ३४ तरी तया दोहींतें जैसे । नेणिजेचि कां आकाशें । तैसा देहींच जो असे । विदेहदृष्टी ३५ तो देहादिकीं चेष्टीं । घडतां मोडतां हे सृष्टी । न देखे स्वप्न दृष्टी । चेइला जैसा ३६ एऱ्हवीं चामाचे डोळेवरी । जे देखती देहचिवरी । ते कीर तो व्यापारी । ऐसेंचि मानिती ३७ कां तणाचा बाहुला । जो आगरामेरें ठेविला । तो साचचि राखता कोल्हा । मानिजे ना ३८ पिसें नेसलें कां नागवें । हें लोकीं येऊनि जाणावें । ठाणोरियांचे मवावे । आणिकीं घाय ३९ कां महासतीचे भोग । देखे कीर सकळ जग । परी ते आगी ना आंग ।

आहे, तो ' रात्र ' अशी गोष्ट कानांनीं ऐकील तरी का ? १७ त्याप्रमाणें, जाणण्याची वस्तु व जाणणारा हीं ज्याचे बोधांत नाहींशीं झालीं आहेत, त्याला मी देह आहें, अथवा देहच आत्मा आहे, असा गर्व कोठून असणार ? १८ आणि आकाशानें जेथून ज्या ठिकाणीं जावें, त्या ठिकाणीं तें भरलेलें असल्यामुळें सहजच तें सर्वत्र ठिकाणीं व्याप्त आहे. १९ तसें तो जें जें करितो, तें आत्मस्वरूपच आहे; मग कोणत्या कर्मानें तो आपलेकडे कर्तेपणा घेईल? ४२० गगनाशिवाय कोणतेंही ठिकाण नाहीं, समुद्राला प्रवाह नाहीं, व ध्रुव नक्षत्राला कोठेंही जातां येत नाहीं, तशी त्या मनुष्याची स्थिति झाली आहे. २१ अशा प्रकारें ज्याला आत्मज्ञानाच्या योगें कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान बाधीत ह्मणजे मिथ्या आहे, तथापि त्याचा देह आहे, तोंपर्यंत त्याच्याकडून कर्में होणारच; २२ वारा वाहण्याचा जरी बंद झाला, तरी झाडाचें हालणें बंद होत नाहीं; अथवा कापूर जरी संपला, तरी करंड्यांत वास शिल्लक असतो; २३ अथवा गाण्याचा समारंभ संपला, तरी गाणें ऐकून मनास झालेल्या आनंदाचा भर जसा कमी होत नाहीं, किंवा पाण्यानें जमीन ओली होऊन पाणी कमी झालें असतां जशी त्याची ओल मागें राहते; २४ अरे, सूर्य मावळल्यावर संध्याकाळीं पश्चिमेकडे आकाशांत सूर्याच्या ज्योतीचें तेज (संधिप्रकाश) जसें दिसतें; २५ तसेंच निशाण मारल्यावरही बाण जसा त्यांतील शक्ति कमी होईपर्यंत पुढेंच जातो; २६ अथवा, कुंभाराच्या चाकावर तयार झालेलें भांडें कुंभारानें काढून घेतल्यावरही पूर्वी दिलेल्या गतीनें चाक फिरतच असतें. २७ तसा हे धनंजया, देहाचा अभिमान नाहींसा झाल्यावरही, ज्या कर्मांनीं देह उत्पन्न झाला आहे, तें कर्में त्या देहाकडून चेष्टा करविलच. त्या चेष्टा याच्या इच्छेवर अवलंबून नसतात. २८ संकल्पाशिवाय स्वप्न दिसतें, न लावितां जशीं अरण्यांत झाडें उत्पन्न होतात, व रचना केल्याशिवाय आकाशांत जशीं गंधर्वनगरें दृष्टीस पडतात, २९ तशीं आत्म्याच्या संकल्पाशिवाय देहादि पांच कारणें मागें सांगितलीं, तीं क्रिया करण्यास कारणीभूत होतात. ४३० परंतु पूर्वजन्मींच्या संस्कारानें पांचही कारणें व हेतु अनेक क्रिया करवितात. ३१ त्या कर्मांत मग सर्व जगाचा संहार होवो, अथवा नवें जग उत्पन्न होवो; ३२ परंतु कुमुद कसें सुकतें, व कमलांची प्रभा कशी फांकते, हे आपल्यापासून होणारे दोन्ही परिणाम सूर्यास माहीत नसतात; ३३ किंवा आकाशांतून वीज पडून जमिनीच्या जरी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या किंवा पाऊस पडून जरी जमीन हिरवीगार झाली, ३४ तरी या दोहींलाही जसें आकाश जाणत नाहीं; तसा जो देहाभिमानरहित देहांतच वास करतो, ३५ तो जसा स्वप्नांतून जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पहात नाहीं, तसा देहादिकांपासून सृष्टीचा उद्भव झाला किंवा लय झाला, तरी जाणत नाहीं. ३६ एऱ्हवीं, हा देही आहे असें जे चर्मचक्षूंनीं पहातात, ते त्यालाच कर्म करणारा असें मानतात. ३७ अथवा गवताचें बुजगावणें करून तें शेताच्या कडेस उभें केलें, ह्मणजे कोल्हा त्यालाच खरा रखवालदार समजत नाहीं काय ? ३८ वेडा मनुष्य वस्त्र नेसलेला आहे, किंवा नागवा आहे हे जसें लोकांनीं जाणावें लागतें; किंवा रणांत पडलेल्या मनुष्याच्या अंगावरचे घाव जसे दुसऱ्यांनीं मोजावे लागतात, ३९ अथवा महासती ही सती जाते वेळेस जरी न्हाणें, माखणें, मळवट भरणें इत्यादि उपभोग भोगीत आहे असें लोकांस वाटतें, तरी तिला अग्नि दिसत नाहीं, स्वतःच्या शरीराची तिला स्मृति नसते, किंवा लोकांकडेही तिचें लक्ष नसतें, तर ती पतिस्व-

ना लोकु देखे ४४० तैसा स्वस्वरूपें उठिला । जो दृश्येंसीं द्रष्टा आटला । तो नेणे काय राहटला । इंद्रियग्रामु ४१ अगा थोरीं कल्लोळीं कल्लोळ साने । लोपतां तिरींचेनि जनें । एकीं एक गिळिलें हें मनें । मानिजे जन्ही ४२ तन्ही उदकाप्रति पाहीं । कोण ग्रसितसे काई । तैसें पूर्णा दुजें नाहीं । जें तो मारी ४३ सुवर्णाचिया चंडिका । सुवर्णशूळेंचि देखा । सुवर्णाचिया महिखा । नाशु केला ४४ तो देवलवसिया कडा । व्यवहारु गमला फुडा । वांचूनि शूळ महिष चामुंडा । सुवर्णाचि तें ४५ पैं चित्रींचें जळ हुताशु । तो दृष्टीचाचि आभासु । पटीं आगी वोलांशु । दोन्ही नाहीं ४६ मुक्ताचें देह तैसें । हालत संस्कारवशें । तें न देखोनि लोक पिसे । कर्ता म्हणती ४७ आणि तयां कारणेयाआंतु । घडो तिहीं लोकां घातु । परी तेणें केला हे मातु । बोलों नये ४८ अगा अंधारुचि देखावा तेजें । मग तो फेडिजे हें बोलिजे । तैसें ज्ञानिया नाहीं दुजें । जें तो मारील ४९ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलिया नदी । विटाळु जैसा ४५० आगीसी आगी झगडालिया । काय पोळे धनंजया । कीं शस्त्र रुपे आपणया । आपणचि ५१ तैसें आपणपयापरतें । जो नेणे क्रियाजातातें । तेथ काय लिंपवी बुद्धीतें । तयाचिये ५२ म्हणोनि कार्य कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि जाहलें जया । नाहीं शरीरादिकीं तया । कर्मबंधु ५३ जे कर्ता जीव विंदाणीं । काढूनि पांचही खाणी । घडित आहे करणीं । आउती दाहें ५४ तेथ न्यावो आणि अन्यावो । हा द्विविधु साधूनि आवो । उभवितां न लवी खेंवो । कर्मभुवनें ५५ या थोराडा कीर कामा । विरजा नोहे आत्मा । परी म्हणसी हन उपक्रमा । हातु लावी ५६ तो साक्षी चिद्रुपु । कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु । उठी तो कां निरोपु । आपणाचि दे ५७ तरी कर्मप्रवृत्तीहलिागीं । तया आयासु नाहीं आंगीं । जे प्रवृत्तीचेही उळिगीं । लोकुचि आथी ५८ म्हणोनि आत्मयाचें केवळ । जो रूपाचि जाहला निखिळ । तया नाहीं बंदिशाळ । कर्माची हे ५९ परी अज्ञानाच्या पटीं । अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे कां ४६०

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

जें ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय । हें जगाचें बीजत्रय । तें कर्माचि निःसंदेह । प्रवृत्ति जाण ६१ आतां ययाचि गा तया । व्यक्ती वेगळालिया । आइकें धनंजया ।

रूपीं तल्लीन झालेली असते, ४४० त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपप्राप्तीच्या योगें जो द्रष्टा दृश्यासह नष्ट झाला, (पहाणारा व पहावयाची वस्तु हा भाव नाहींसा झाला,) तो, इंद्रियसमुदायानें काय कर्म केलें हें जाणत नाहीं. ४१ अरे, समुद्राचे तीरावर असलेल्या लोकांस जरी असें वाटलें कीं, थोरल्या लाटेनें धाकव्या लाटांस एकदम गिळून टाकलें आहे, ४२ तरी उदकाच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां कोणती लाट कोणत्या लाटेस खाऊन टाकते ? त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपास मिळाला, त्यास कर्म टाकावें असें कर्माविषयीं द्वैत राहत नाहीं. ४३ पहा-सोन्याच्या देवीनें, सोन्याच्या त्रिशूळानें, सोन्याच्याच महिषासुराचा नाश केला, ४४ हा सर्व प्रकार भक्तांच्या दृष्टीनें खरा असा भासतो, परंतु सोन्याच्या दृष्टीनें त्रिशूळ, महिषासूर व देवी हें सर्व सोनेंच आहे; ४५ तसेंच, भिंतीवर काढलेल्या चित्रांत एक तलाव व एक अग्निकुंड हा फक्त दृष्टीचाच भेद आहे; परंतु त्या दोहोंस वस्त्र लावलें असतां तें भिजत नाहीं व जळतही नाहीं; ४६ त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याच्या देहाचा व्यवहार पूर्वकर्मानुसार होत असतो; परंतु हें न समजतां वेडे लोक त्यालाच कर्मकर्ता असें म्हणतात. ४७ आणि तो कर्म करीत असतां जरी त्यायोगें त्रैलोक्याचा घात झाला, तरी तो त्यानें केला असें म्हणूं नये. ४८ अरे, सूर्यानें अंधार पहावा, आणि मग त्याला दूर करा असें म्हणावें, त्याप्रमाणें, ज्ञान्याला अशी कांहीं दुसरी वस्तुच नाहीं, कीं जिचा तो नाश करील. त्याचे ठिकाणचा द्वैतभाव जाऊन सर्व जग त्याला स्वस्वरूप झालेलें असतें. ४९ ह्मणून त्याच्या बुद्धीला पाप व पुण्य यांचा गंधही नसतो. जशी एकादी नदी गंगेस मिळाली असतां तिचा अपवित्रपणा नाहींसा होतो. ४५० अर्जुना, अग्नीवर जर अग्नि पडला, तर तो भाजतो का ? किंवा शस्त्र आपणच आपल्याला कधीं रुपेल काय ? ५१ त्याप्रमाणें, आपल्या स्वरूपाहून कोणतेंही कर्म भिन्न नाहीं असें जो समजतो, तेथें कोणत्या पदार्थानें त्याची बुद्धि लिप्त होईल ? ५२ ह्मणून जो कार्य, कर्ता व क्रिया ही त्रिपुटी आपणच झाला आहे, तो शरीरादिकांपासून होणाऱ्या कर्मापासून बद्ध होत नाहीं. ५३ कारण, जीवात्मा हा मोठेपणानें आपल्यास कर्ता समजून दहा इंद्रियांच्या साधनानें पांच हेतु धारण करितो; ५४ आणि त्या ठिकाणीं न्याय किंवा अन्याय अशी दोन प्रकारचीं कर्में करून एका क्षणांत कर्माचीं भुवनें तयार करतो. ५५ पण या मोठ्या कृत्यास आत्मा हा साह्यकर्ता नाहीं, व तो आरंभ करतो, असेंही म्हणूं नको. ५६ तो साक्षिभूत व ज्ञानस्वरूप आहे; तेव्हां कर्मप्रवृत्तीचा जो संकल्प उत्पन्न होतो, त्याला तो का आज्ञा देईल ? ५७ तर जीं जीं कर्में करण्याकरितां सर्व लोक श्रम करीत असतात, तीं तीं कर्में करण्याविषयीं त्याच्या शरीरास आयास पडत नाहींत. ५८ म्हणून, जो केवळ शुद्ध आत्मस्वरूपी झाला आहे, त्याला ही कर्माची बंदिशाळा नाहीं. ५९ परंतु अज्ञानाच्या पटावर जो द्वैतज्ञानाचें चित्र काढतो, तेथें चित्र, चित्र काढणारा, चित्रपट ही त्रिपुटी तुला स्पष्ट आहे, ती सांगतों. ४६०

अन्वय–ज्ञानं, ज्ञेयं, परिज्ञाता (इति) त्रिविधा कर्मचोदना अस्ति; करणं, कर्म, कर्ता इति त्रिविधः कर्मसंग्रहः (अस्ति). ॥ १८ ॥

अर्थ–ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी कर्माला प्रेरक आहे; आणि करण, कर्म व कर्ता ही त्रिपुटी कर्मसंग्रहास कारण आहे. ॥ १८ ॥

कारण, ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही त्रिपुटी जगास कारणीभूत असून, इजपासूनच कर्माची निःसंशय प्रवृत्ति होते. ६१ हे धनंजया, आतां ह्याच त्रिपुटीचीं निरनिराळीं स्वरूपें उघड करून सां-

करूं रूप ६२ तरी जीवसूर्यबिंबाचे । रश्मी श्रोत्रादिक पांचें । धांवोनि विषयपद्माचे । फोडिती मढ ६३ कीं जीवनृपाचे वारु उपलाणे । घेऊनि इंद्रियांचीं केकाणें । विषयदेशींचें नागवणें । आणीत जे ६४ हें असो इहीं इंद्रियीं राहटे । जें सुखदुःखेंसीं जीवा भेटे । तें सुषुप्तिकालीं वोहटे । जेथ ज्ञान ६५ तया जीवा नांव ज्ञाता । आणि जें हें सांगितलें आतां। तेंचि एथ पंडुसुता । ज्ञान जाण ६६ जें अविद्येचिये पोटीं । उपजतखेंवों किरीटी । आपणयातें वांटी । तिहीं ठायीं ६७ आपुलिये धांवे पुढां । घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा। उभारी मागिलीकडां । ज्ञातृत्वातें ६८ मग ज्ञातया ज्ञेया दोघां । तो नांदणुकेचा बगा । माजि जालेनि पैंगा । वाहे जेणें ६९ ठाकूनि ज्ञेयाची शिंव । पुरे जयाची धांव । सकळ पदार्थां नांव । सूतसे जें ४७० तें गा सामान्य ज्ञान। या बोला नाहीं आन । ज्ञेयाचेंही चिन्ह । आइक आतां ७१ तरि शब्द स्पर्शु। रूप गंध रसु । हा पंचविध आभासु । ज्ञेयाचा तो ७२ जैसें एकेचि चूतफळें। इंद्रियां वेगळवेगळें । रसें वर्णें परिमळें । भेटिजे स्पर्शें ७३ तैसें ज्ञेय तरी एकसरें । परी ज्ञान इंद्रियद्वारें । घे ह्मणोनि प्रकारें । पांचें जालें ७४ आणि समुद्रीं वोघाचें जाणें । सरे लाणीपासीं धांवणें । कां फळीं सरे वाढणें । सस्याचें जेविं ७५ तैसें इंद्रियांच्या वाहवटीं । धांवतया ज्ञाना जेथ ठी । होय तें गा किरीटी । विषय ज्ञेय ७६ एवं ज्ञातया ज्ञाना ज्ञेया। तिहीं रूप केलें धनंजया। हे त्रिविध सर्वक्रिया। प्रवृत्ति आण ७७ जे शब्दादि विषय। हें पंचविध जें ज्ञेय। तेंचि प्रिय कां अप्रिय । एकेपरीचें ७८ ज्ञान मोटकें ज्ञातया । दावी ना जंव धनंजया। तंव स्वीकारा कीं त्यजावया । प्रवर्तेचि तो ७९ परी मीनातें देखोनि बकु । जैसा निधानातें रंकु । कां स्त्री देखोनि कामुकु । प्रवृत्ति धरी ४८० जैसें खालावा धांवे पाणी । भ्रमर पुष्पाचिये घाणी । ना ना सुटला सांजवणीं । वत्सुचि पां ८१ अगा स्वर्गींची उर्वशी । ऐकोनि जेविं माणुसीं । वार्ता लावीजती आकाशीं । यागांचिया ८२ पैं पारिवा जैसा किरीटी। चढला नभाचिये पोटीं । पारवी देखोनि लोटी । आंगाचि सगळें ८३ हें ना घनगर्जनासरिसा । मयूर वोवांडे आकाशा । ज्ञाता ज्ञेय देखोनि तैसा । धांवचि घे ८४ म्हणोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता । हे त्रिविध गा पंडुसुता । होयचि कर्मा समस्तां। प्रवृत्ति येथ ८५ परी तेंचि ज्ञेय विपायें । जरी ज्ञातयातें प्रिय होये । तरी भो-

गतों, तीं ऐक. ६२ तर जिवरूपी सूर्यबिंबाचे ज्ञानेंद्रियादि पंचेंद्रियरूपी किरण विषयरूपी कमळांचे कळीवर पडून तीं उमलवितात; ६३ अथवा जीवरूपी राजा, हा शरीररूपी उपल्याणी म्हणजे खोगराशिवाय घोड्यावर बसून हातांत इंद्रियरूपी भाले, घेऊन विषयरूपी देशांतून लूट आणतात; ६४ फार काय! जें या इंद्रियांत वागत असून जीवाला सुख व दुःख भोगावयास देतें, व जें ज्ञान गाढ झोंपेंत जेथें नाहींसें होतें; ६५ त्या जीवाला अर्जुना, ज्ञाता असें ह्मणतात; आणि जें आतां सांगितलें त्यालाच ज्ञान असें ह्मणतात. ६६ अर्जुना, जें अज्ञानाच्या पोटांत उपजतांक्षणीं आपल्यास तीन ठिकाणीं वांटून घेतें, ६७ आपल्या वृत्तीपुढें जाणावयाचा विषयरूप ज्ञेयाचा दगड घालून आपल्या मागचे बाजूस ज्ञात्याला उभें करतें, ६८ मग ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या मधील व्यवहार होत असतांना जें ज्ञान मध्यें रहातें. ६९ ज्ञेयाला जाऊन पोहोंचल्यावर ज्याची धांव खुंटते, व जें सर्व पदार्थाला नांव ठेवितें, ४७० त्याला सामान्य ज्ञान असें ह्मणतात, यांत संशय नाहीं. आतां ज्ञेयाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ७१ तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे ज्ञेयाचे पांच प्रकारचे धर्म आहेत. ७२ जसा एकच आंबा दृष्टीस पडल्यावर पांच इंद्रियांना निरनिराळ्या प्रकारानें भासतो, ह्मणजे आंबा या शब्दानें कानास समजतो, रसानें जिभेस समजतो, रंगानें डोळ्यांस समजतो, वासानें नाकास समजतो, आणि स्पर्शानें त्वचेस समजतो, ७३ तसें ज्ञेय तर एकच आहे, परंतु आपल्या इंद्रियांच्या द्वारानें त्याजविषयीं निरनिराळें ज्ञान उत्पन्न होतें, ह्मणून तें पांच प्रकारचें झालें आहे. ७४ समुद्रास मिळाल्यावर नदीचा ओघ संपतो, मुक्कामास गेल्यावर चालणें संपतें, अथवा फळ आल्यावर ज्याप्रमाणें वेलीची वाढ खुंटते, ७५ त्याप्रमाणें अर्जुना, इंद्रियांच्या वाटेंत धांवत असलेल्या ज्ञानाचा जेथें शेवट होतो, त्या विषयालाच ज्ञेय असें ह्मणतात. ७६ याप्रमाणें धनंजया, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय यांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ही त्रिपुटी तीन प्रकारच्या सर्व कर्मांत कारणीभूत आहे. ७७ कारण शब्दादि पांच विषय हेंच ज्ञेय होय आणि तेंच प्रिय किंवा अप्रिय यांपैकीं कोणतें तरी एक असतें. ७८ हे धनंजया, ज्ञान हें ज्ञात्याला ज्ञेय पदार्थ किंचित् दाखवित आहे, तोंच त्याचा स्वीकार किंवा त्याग करण्याविषयीं ज्ञाता उद्युक्त होतो. ७९ परंतु माशाला पहातांच जसा बगळा त्यास धरावयास धांवतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पहातांक्षणीं तो घेण्यास दरिद्री धांवतो, किंवा स्त्री पहातांच जसा कामुक पुरुष तिची प्राप्ति करून घेण्याविषयीं प्रवृत्त होतो; ४८० जसें पाणी उतरत्या जमिनीकडे धांवतें, भ्रमर पुष्पांचा वास घेण्यास जातो, अथवा धार काढण्याचे वेळीं वांसरूं सोडल्यावर तें गाईकडे धांवत जातें; ८१ अरे, स्वर्गांतील उर्वशी नामक अप्सरेचें वर्णन ऐकून ती उपभोगास मिळावी, ह्मणून जसे लोक आकाशांत यज्ञरूपी शिड्या लावतात; ८२ अथवा अर्जुना, पारवा आकाशांत फिरत असतां पारवीस पहातांच एकदम सगळें आंग टाकून तिजजवळ येतो, ८३ इतकेंच नव्हे, तर मेघांची गर्जना होतांक्षणींच मोर जसा आपल्यास आकाशावरून ओंवाळून टाकतो, तसा ज्ञाता हा ज्ञेयास (विषयास) पाहून उडी घालतो. ८४ ह्मणून हे पांडुसुता, ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी सर्व कर्में करण्यास कारणीभूत होते. ८५ आणि कदाचित् तोच विषय जर ज्ञात्यास आवडता असला, तर मग तो भोगण्याविषयीं

गावया न साहे । क्षणही विलंबु ८६ नातरी अवचटें । तेंचि विरुद्ध होऊनि भेटे । तरी युगांत वाटे । सांडावया ८७ व्याळा कां हारा । वरपडा जालेया नरा । हरिखु आणि दरारा । सरसाचि उठी ८८ तैसें ज्ञेय प्रियाप्रियें । देखिलेनि ज्ञातया होये । मग त्याग स्वीकारीं वाहे । व्यापारातें ८९ तेथ रागी प्रतिमल्लाचा । गोसांवी सर्व दळाचा । रथु सांडूनि पायांचा । होय जैसा ४९० तैसें ज्ञातेपणें जें असे । तें ये कर्ता ऐसिये दशे । जेवितें बैसलें जैसें । रंधन करूं ९१ कां भंवरेंचि केला मळा । वरकलुचि जाला अंकसळा । ना ना देवो रिगाला देउळा- । चिया कामा ९२ तैसा ज्ञेयाचिया हांवा । ज्ञाता इंद्रियांचा मेळावा । राहाटवी तेथ पांडवा । कर्ता होय ९३ आणि आपण होउनी कर्ता । ज्ञाना आणि करणता । तेथें ज्ञेयचि स्वभावता । कार्य होय ९४ ऐसा ज्ञानाचिये निजगती । पालटु पडे गा सुमती । डोळ्याची शोभा रातीं । पालटे जैसी ९५ कां अदृष्ट जालिया उदासु । पालटे श्रीमंताचा विलासु । पुणिवेपाठीं शीतांशु । पालटे जैसा ९६ तैसा चाळितां करणें । ज्ञाता वेष्टिजे कर्तेपणें । तेथिंचीं तियें लक्षणें । ऐक आतां ९७ तरी बुद्धि आणि मन । चित्त अहंकार हन । हें चतुर्विध चिन्हं । अंतःकरणाचें ९८ बाह्य त्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हें पंचविध जाण । इंद्रिय गा ९९ तेथ आंतुलें तंव करणें । कर्ता कर्तव्या घे उमाणें । मग तें जरी जाणे । सुखा येतें ५०० तरी बाहेरिलें तियेंही । चक्षुरादिकें दाहाही । उठौनि लवलाहीं । व्यापारा सुये १ मग तो इंद्रियकदंबु । करविजे तंव राबु । जंव कर्तव्याचा लाभु । हातासि ये २ ना तें कर्तव्य जरी दुःखें । फळेल ऐसें देखे । तो लावी त्यागमुखें । तियें दाहाही ३ मग फिटे दुःखाचा ठावो । तंव राहटवी रात्रिदिवो । विकणुवातें कां रावो । जयापरी ४ तैसेंनि त्यागस्वीकारीं । वाहातां इंद्रियांची धुरी । ज्ञातयातें अवधारीं । कर्ता म्हणिपे ५ आणि कर्तयाच्या सर्व कर्मीं । आउतांचिया परी क्षमी । ह्मणोनि इंद्रियांतें आह्मी । करणें ह्मणों ६ आणि हेचि करणेंवरी । कर्ता क्रिया ज्या उभारी । तिया व्यापे तें अवधारीं । कर्म एथ ७ सोनाराचिया बुद्धी लेणें । व्यापे चंद्रकरी चांदिणें । कां व्यापे वेल्हाळपणें । वेली जैसी ८ ना ना प्रभा व्यापे प्रकाशु । गोडिया इक्षुरसु । हें असो अवकाशु । आकाशीं जैसा ९ तैसें कर्तयाचिया क्रिया । व्या-

त्याला एकाक्षणाचाही विलंब खपत नाहीं. ८६ अथवा अवचित तोच विषय जर नावडता असला, तर त्याचा त्याग करण्याविषयीं एकेक क्षण त्याला युगाप्रमाणें भासतो ८७ सर्प असून नीळ मण्यांचा हार आहे, या भावनेनें हर्ष होतो, व त्यास हात लावतांक्षणींच सर्प आहे असें लक्षांत येऊन लागलीच भीति उत्पन्न होते; ८८ त्याप्रमाणें प्रिय किंवा अप्रिय विषय पाहिल्यावर ज्ञात्याची स्थिति होते; आणि मग त्याचा त्याग किंवा स्वीकार करण्याबद्दल कर्म उत्पन्न होतें. ८९ जो कुस्तीचा शोकी आहे. त्यानें दुसरा मल्ल समोर पाहिल्यावर, तो जरी सर्व सैन्याचा अधिपति असला, तरी रथ सोडून पादचारी होतो, ४९० तसा जो ज्ञाता ह्मणून असतो, तो विषयासक्त झाला ह्मणजे आपल्यास कर्ता असें ह्मणवितो, तें त्याचें कर्तेपणास येणें, ज्याप्रमाणें पानावर बसून आयतें जेवणाऱ्या मनुष्यानें तें सुख सोडून स्वयंपाकाचे कष्ट करण्यास तयार व्हावें. ९१ किंवा, आपल्यास पुष्परेणु खाण्यास मिळावे म्हणून भ्रमरानें जशी बाग लावण्याची खटपट करावी, अथवा कसोटीनें आपलें ऐश्वर्य तुच्छ मानून धातु व्हावें; किंवा देवांनीं देवळांत स्वस्थ बसण्याचें सोडून देऊळ बांधण्यास प्रवृत्त व्हावें, ९२ तसें विषयांच्या इच्छेनें ज्ञाता जेथें इंद्रियांचे लाड पुरवितो, तेथें अर्जुना, त्याला कर्ता असें नांव प्राप्त होतें. ९३ आणि आपण जो ज्ञाता, तो कर्ता होऊन ज्ञानाला कारण (साधन) करतो. मग तेथें ज्ञेय हें सहज कार्य होतें. ९४ हे सुमते, ज्ञानाच्या त्रिपुटीस अशा रीतीनें पालट पडतो. जसें नेत्रांचें तेज रात्रीं उपयोगीं पडत नाहीं; ९५ किंवा दैव प्रतिकूल झाल्यावर श्रीमंताचे विलास बदलतात; अथवा पौर्णिमा झाल्यावर ज्याप्रमाणें चंद्र एकेक कलेनें कमी होत जातो, ९६ त्याप्रमाणें इंद्रियांचे लाड पुरवीत असतां ज्ञाता हा कर्तेपणाच्या अभिमानांत गुंततो. त्या वेळचीं त्याचीं लक्षणें आतां तुला सांगतों. तीं ऐक. ९७ तर बुद्धि, मन, चित्त व अहंकार हें या अंतःकरणाचें चतुर्विध चिन्ह आहे; (अंतःकरणाच्या ह्या चार वृत्ति आहेत;) ९८ आणि त्वचा, कान, डोळे, जिव्हा व नाक अशीं पांच प्रकारचीं इंद्रियें आहेत. ९९ त्या ठिकाणीं अंतःकरणाच्या वृत्तींच्या योगें जीवास कर्म करण्याविषयीं स्फुरण येतें; मग या कर्मापासून सुखप्राप्ति होईल असें वाटूं लागलें, ५०० तर नेत्रादि दहाही बाह्येंद्रियांना उठवून त्यांना तो व्यापार करावयास लावितो १ नंतर त्या इंद्रियसमुदायाला तोंपर्यंत राबवितो. कीं जोंपर्यंत कर्माचें फल हातीं आलें नाहीं! २ किंवा जर त्या कर्मापासून दुःख होईल असें दिसलें, तर त्या कर्माचा त्याग करण्याकरितां त्या दहाही इंद्रियांची योजना करतो. ३ मग जसा एखादा राजा वसूल करण्याकरितां आपल्या सेवकांना रात्रंदिवस राबवितो, तसा तो तें दुःख नाहींसें होईपर्यंत रात्रंदिवस खटपट करितो. ४ अशा प्रकारें कर्माचा त्याग अथवा स्वीकार करण्याकरितां इंद्रियांचें पुढारीपण ज्ञात्यानें घेतलें, म्हणजे त्यालाच कर्ता असें ह्मणतात; ५ आणि कर्ता हा कर्म करण्याकरितां आउताप्रमाणें सर्व इंद्रियांना खपवितो, म्हणून आम्ही त्यांस करणें ह्मणजे क्रियेचीं साधनें असें म्हणतों; ६ आणि हें करण्याकरितां कर्ता ज्या ज्या क्रिया उत्पन्न करितो, त्यांनीं जें व्यापिलें जातें त्यास कर्म असें ह्मणतो. ७ सोनाराच्या बुद्धीनें जसे दागिने व्यापले जातात, चंद्राच्या किरणांनीं जसें चांदणें व्यापलें जातें, किंवा विस्तारानें जसा वेल व्यापला जातो, ८ अथवा सूर्याच्या प्रभेनें जसा सूर्यप्रकाश व्यापला जातो, व गोडीनें जसा उंसाचा रस व्यापला जातो, हें असो; अवकाशानें जसें आकाश व्यापलें जातें; ९ तसें, अर्जुना, कर्त्याच्या क्रियांनीं जें व्यापिलें जातें

पलें जें धनंजया । तें कर्म गा बोलावया । आन नाहीं ५१० एवं कर्ता कर्म करण । या तिहींचेंही लक्षण । सांगितलें तुज विचक्षण । शिरोमणी ११ एथ ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । हें कर्माचें प्रवृत्तित्रय । तैसेंचि कर्ता करण कार्य । हा कर्मसंचयो १२ वन्हीं ठेविला असे धूमु । आथि बिजीं जेविं द्रुमु । कां मनीं जोडे कामु । सदा जैसा १३ तैसा कर्ता क्रिया करणीं । कर्माचें आहे जितवणी । सोनें जैसें खाणी । सुवर्णाचिये १४ म्हणोनि हें कार्य मी कर्ता । ऐसें आथि जेथ पंडुसुता । तेथ आत्मा दूरी समस्तां- । क्रियांपासीं १५ यालागीं पुढतपुढती । आत्मा वेगळाचि सुमती । आतां असो हे किती । जाणतासि तूं १६

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

परी सांगितलें जें ज्ञान । कर्म कर्ता हन । ते तीन्ही तिहीं ठायीं भिन्न । गुणीं आहाती १७ म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया । पातेजों नये धनंजया । जे दोनी बांधती सोडावया । एकचि प्रौढ १८ तें सात्त्विक ठाउवें होवे । तो गुणभेदु सांगों पाहें । जो सांख्यशास्त्रीं आहे । उवाइला १९ जें विचारक्षीरसमुद्र । स्वबोधकुमुदिनीचंद्र । ज्ञानडोळसां नरेंद्र । शास्त्रांचा जें ५२० कीं प्रकृतिपुरुष दोनी । मिसळलीं दिवोरजनीं । तियें निवडितां त्रिभुवनीं । मार्तंडु जें २१ जेथ अपारा मोहराशी । तत्त्वाच्या मापीं चोविसीं । उगाणा घेऊनि परेशीं । सुखाडिजे २२ अर्जुना तें सांख्यशास्त्र । पढे जयाचें स्तोत्र । तें गुणभेदचरित्र । ऐसें आहे २३ जे आपुलेनि आंगिके । त्रिविधपणाचेनि अंकें । दृश्यजात तितुकें । अंकित केलें २४ एवं सत्त्वरजतमा । तिहींची एवढी असे माहिमा । जे त्रैविध्य आदी ब्रह्मा । अंतीं कृमी २५ परी विश्वीची आघवी मांदी । जेणें भेदलेनि गुणभेदीं । पडिली तें तंव आदी । ज्ञान सांगों २६ जे दिठी जरी चोख कीजे । तरी भलतेंही चोख सुजे । तैसें ज्ञानें शुद्धें लाहिजे । सर्वही शुद्ध २७ म्हणोनि तें सात्त्विक ज्ञान । आतां सांगों दे अवधान । कैवल्यगुणनिधान । श्रीकृष्ण म्हणे २८

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

तरी अर्जुना गा तें फुडें । सात्त्विक ज्ञान चोखडें । जयाच्या उदयीं ज्ञेय बुडे । ज्ञातेनिसीं २९ जैसा सूर्य न देखे आंधारें । सरिता नेणिजती सागरें । कां कवळिलिया न धरे । आत्मच्छाया ५३० तयापरी जया ज्ञाना । शिवादि

तें कर्म होय, यांत शंका नाहीं. ५१० याप्रमाणें अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व करण या तिघांचीं लक्षणें सांगितलीं. ११ तर ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कर्मप्रवृत्तिकारक आहे. तसेंच कर्ता, करण व कार्य ही त्रिपुटी हा कर्मसंचय आहे. १२ बिजांवांत जसा धूर ठेवलेलाच असतो, बीजांत जसा वृक्ष असतो, अथवा मनांत जशी नेहमीं इच्छा असते, १३ आणि सोनें जसें सुवर्णाच्या खाणींत सांपडतें, तसा कर्ता, क्रिया व करणें (इंद्रियें) ही त्रिपुटी कर्माचा जिव्हाळाच (उत्पत्तिस्थानच) आहे. ह्मणून, १४ हे पांडुसुता, अमुक कार्याचा मी कर्ता, असा जीवानें कर्तेपणा धारण केला, म्हणजे सर्व क्रिया जवळ येतात, व आत्मा त्या सर्व क्रियापासून दूर असतो. १५ यास्तव हे सुमते, कर्मांपासून आत्मा वेगळाच आहे, हें तुला वारंवार काय सांगावें ? कारण हें तूं जाणतोच आहेस. १६

अन्वय–ज्ञानं, कर्म च, कर्ता च, त्रिधा एव गुणभेदतः गुणसंख्याने प्रोच्यते. तान् अपि यथावत् शृणु. ॥ १९ ॥

अर्थ–ज्ञान, कर्म व कर्ता हे गुणभेदानें तीन प्रकारचे आहेत, असें सांख्यशास्त्रांत सांगितलें आहे, तेंही तूं यथार्थ ऐक. ॥ १९ ॥

पण तुला जें ज्ञान, कर्म व कर्ता म्हणून सांगितलें, तीं तिन्हीं तीन गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. १७ ह्मणून अर्जुना, ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वास ठेवूं नको. कारण, यांतील रज व तम या दोन गुणांपासून मनुष्य बद्ध होतो; व फक्त सत्त्वगुणच सुटका करण्यास समर्थ आहे. १८ तो सात्त्विक गुणाचा भेद—ज्याविषयीं सांख्यशास्त्रांत विवेचन केलेलें आहे,—तो तुला समजेल असा सांगतों. १९ जें सांख्यशास्त्र विचाररूपी क्षीरसमुद्रच आहे, आत्मबोधरूपी कमलास प्रफुल्लित करणारा कैवल्य आहे, व ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे; ५२० किंवा, प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही जीं दिवस व रात्र याप्रमाणें एकमेकांस मिळालीं आहेत, तीं निराळीं करून दुरितविगारा या त्रिभुवनांतील सूर्यच आहे. २१ जें अपार असा नेहाचा चोवीस तत्त्वांनीं ठाव घेऊन परतत्त्वाची प्राप्ति करून देऊन सुख भोगावयास लावतें; २२ अर्जुना, असें जें सांख्यशास्त्र, तें ज्या गुणांचें स्तवन करितें, त्या तीन गुणांचें वर्णन असें आहे. २३ ज्या गुणांनीं आपल्या बळानें तीन प्रकारचे शिक्के देऊन सर्व दृश्य पदार्थ स्वाधीन करून घेतले आहेत. २४ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें एवढें सामर्थ्य आहे कीं, त्यांनीं ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत तीन भेद केले आहेत. २५ परंतु, हें सर्व विश्व ज्याच्या योगानें या तीन गुणांच्या सपाट्यांत सांपडलें, तें ज्ञान तुला अगोदर सांगतों. २६ कारण, दृष्टि शुद्ध झाली ह्मणजे पाहिजे त्या पदार्थाचें स्वरूप समजतें; त्याप्रमाणें, शुद्ध ज्ञान प्राप्त झालें असतां सर्व पदार्थांचें शुद्ध स्वरूप कळतें. २७ ह्मणून सात्त्विक ज्ञान आतां तुला सांगतों, लक्ष दे. असें कैवल्यगुणनिधान भगवान् श्रीकृष्ण ह्मणाले. २८

अन्वय–येन (जीवः) विभक्तेषु सर्वभूतेषु अविभक्तं, एकं अव्ययं भावं ईक्षते, तत् ज्ञानम् सात्त्विकं विद्धि. ॥२०॥

अर्थ–ज्या ज्ञानाच्या योगानें, जीव हा वेगळाल्या सर्व भूतांमध्यें न विभागलेला असा एकच अविनाशी भाव पहातो, तें ज्ञान सात्त्विक होय, असें समज. ॥ २० ॥

तर अर्जुना, तेंच खरोखर शुद्ध सात्त्विक ज्ञान होय कीं, ज्याचा उदय झाल्याबरोबर त्यामध्यें ज्ञेय हें ज्ञात्यासह लीन होतें. २९ ज्याप्रमाणें सूर्य अंधाराला पाहूं शकत नाहीं, किंवा समुद्राला नद्यांची ओळखही नसते, अथवा आपल्या पडछायेस धरूं लागलें असतां ती सांपडत नाहीं, ५३० त्याप्रमाणें, ज्या ज्ञानाला शिवापासून गवतापर्यंत

तृणावसाना । इया भूतव्यक्ति भिन्ना । नाडळती ३१ जैसें हातें चित्र पाहतां। होय पाणियें मीठ धुतां । कां चेवोनि स्वप्ना येतां । जैसें होय ३२ तैसें ज्ञानें जेणें । करितां ज्ञातव्यातें पाहाणें । जाणता ना जाणणें । जाणावें उरे ३३ पैं सोनें आटूनि लेणीं । न काढिती आपुलिया आयणी । कां तरंग न घेप-ती पाणी । गाळूनि जैसें ३४ तैसी जया ज्ञानाचिया हाता । न लगेचि दृश्य-पथा । तें ज्ञान जाण सर्वथा । सात्त्विक गा ३५ आरिसा पाहों जातां कोडें । जैसें पाहातेंचि कां रिगे पुढें । तैसें ज्ञेय लोटोनि पडे । ज्ञाताचि जें ३६ पुढतीं तेंचि सात्त्विक ज्ञान । जें मोक्षलक्ष्मीचें भुवन । हें असो ऐक चिन्ह । राजसाचें ३७

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१

तरी पार्था परियेस । तें ज्ञान गा राजस । जें भेदाची कांस । धरूनि चाले ३८ विचित्रता भूतांचिया । आपण आंतोनि ठिकरिया । बहु चकै ज्ञातया । आणिली जेणें ३९ जैसें साचा रूपाआड । घालूनि विसराचें कवाड । मग स्वप्नाचें काबाड । ओपी निद्रा ५४० तैसें स्वज्ञानाचिये पौळी- । बाहेरि मिथ्या महीखळी । तिहीं अवस्थांचिया बाह्याळी । दावी जें जीवा ४१ अलंकारपणें झां-कलें । बाळा सोनें कां वायां गेलें । तैसें नामीं रूपीं दुरावलें । अद्वैत जया ४२ अवतरलीं गाडग्यां घडां । पृथ्वी अनोळख जाली मूढां । वन्हि जाला का-नडा । दीपत्वासाठीं ४३ कां वस्त्रपणाचेनि आरोपें । मूर्खाप्रति तंतु हारपे । ना ना मुग्धा पटु लोपे । दाऊनि चित्र ४४ तैशि जया ज्ञाना । जाणोनि भूत-व्यक्ती भिन्ना । ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि गेली ४५ मग इंधनीं भेदला अनळु । फुलावरी परिमळु । कां जळभेदें शकलु । चंद्रु जैसा ४६ तैसे पदार्थभेद बहुवस । जाणोनि लहान थोर वेष । आतलें तें राजस । ज्ञान येथ ४७ आतां तामसाचेंही लिंग । सांगेन तें वोळख चांग । डावलावया मातंग । सदन जैसें ४८

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तरी किरीटी जें ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वस्त्रेंहीन । श्रुति पाठमोरी नग्न । ह्मणौनि तया ४९ येरीही शास्त्र बटिकरीं । जें निंदेचे विटाळवरी । बोळवि-लेंसे डोंगरीं । म्लेंच्छधर्माच्या ५५० जें गा ज्ञान ऐसें । गुणग्रहें तामसें । घेतलें भोंवे पिसें । होऊनियां ५१ जें सोयरिके बाधु नेणे । पदार्थीं निषेधु न म्हणे । निरोविलें जैसें सुणें । शून्यग्रामीं ५२ तया तोंडीं जें नाडळे । कां खातां जेणें

सर्व व्यक्तींत भिन्नपणा दिसत नाहीं; ३१ भिंतीवरील चित्र सारवून पाहिलें असतां, किंवा नीट धुतलें असतां जसें होतें अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्नाची जशी स्थिति होते; ३२ तसें ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें ज्ञेय पाहूं गेलें असतां, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी नाहींशी होते; ३३ परंतु ज्ञात्यास जसें सोन्याची परीक्षा करण्याकरितां आपल्या बुद्धीनें दागिने आटवून त्यांतील सोनें काढावें लागत नाहीं, किंवा पाणी प्यावयाचें असल्यास त्यावरील लाटा गाळून तें घेत नाहींत, ३४ तसा सर्व दृश्य वस्तूंचे ठिकाणीं ज्या ज्ञानाला भेद दिसत नाहीं, त्याच ज्ञानाला सात्त्विक ज्ञान असें म्हणतात. ३५ आरसा पाहूं गेलें असतां जसें पाहाणाराचेंच प्रतिबिंब त्यांत दिसतें, तसें ज्ञेय लोटून प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणीं ज्ञाता आपलें स्वरूपच पहातो. ३६ हेंच सात्त्विक ज्ञान मोक्ष लक्ष्मीचें मंदिर होय. हें असो; आतां तुला 'राजस' ज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ३७

अन्वय–यत् ज्ञानं पृथक्त्वेन सर्वेषु भूतेषु पृथग्विधान् नानाभावान् वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि. ॥ २१ ॥

अर्थ–जें ज्ञान वेगळेपणानें सर्व भूतांचे ठिकाणीं नानाप्रकारचे भिन्नभिन्न भाव जाणतें, तें राजस होय असें समज. ॥ २१ ॥

तर पार्था, तेंच ज्ञान राजस होय, कीं जें भूतमात्राचे ठिकाणीं भेदभाव मानून चालतें, समजलास. ३८ ज्या ज्ञानानें भूतमात्राचे ठिकाणीं अनेकत्व मानून आपल्या ठिकऱ्या (वेगळेपणा) करून घेतल्या आहेत; व ज्यानें ज्ञात्याला चकवून सोडलें आहे;३९ ज्याप्रमाणें निद्रा ही स्वस्वरूपाचे आड अज्ञानाचा पडदा घालून मग स्वप्नांतील कष्टमय स्थिति आणते, ५४० त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाच्या मंदिराभोंवताली मायेचा पसारा घालून जागृती, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या थापा मारून जें जीवास फसवितें. ४१ लहान मुलाला दागिन्यांच्या रूपानें सोनें दाखविलें असतां सोन्याची ओळख नसते, तसें नामरूपांच्या भेदामुळें ज्या ज्ञानाला अद्वैत दुरावतें; ४२ अज्ञान मनुष्याला मातीपासून केलेली मडकीं व घागरी हीं दाखविलीं असतां त्यास जशी मूळ मातीची ओळख नसते; अथवा दिवा दाखविला असतां अग्नीची ओळख नसते, ४३ किंवा नुसतें मनुष्याला वस्त्र दाखविलें असतां तंतूची ओळख पटत नाहीं; अथवा त्यास पडद्यावरील चित्रें दाखविलीं असतां पडद्याची ओळख नसते, ४४ तसें भूतमात्र भिन्न भिन्न आहे, या समजुतीनें ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची भावना नाश पावली आहे; ४५ मग लांकडें पेटल्यावर त्यांचे आकारांप्रमाणें अग्नि निरनिराळा आहे, अथवा फुलांवरून वास निरनिराळे आहेत, अथवा चंद्राचा प्रकाश पाण्यांत पडल्यामुळें तें हालल्यावर चंद्राचे तुकडे झाले आहेत, ४६ तसा नानाप्रकारच्या पदार्थांत पुष्कळ भिन्नपणा आहे, अथवा वेषावरून लहान व मोठा हा भेद आहे, या समजुतीनें जें भरलेलें ज्ञान, तें राजस ज्ञान होय. ४७ आतां, गांवाबाहेर असणाऱ्या मांगाचें घर टाळण्याकरितां जसें वाटसरास वजावून सांगावें लागतें, तशीं तामस ज्ञानाचीं लक्षणें तुला सांगतों, तीं पूर्ण ध्यानांत ठेव. ४८

अन्वय–यत् तु एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत् सक्तं अहेतुकं अतत्त्वार्थवत् अल्पं च, तत् ज्ञानं तामसं उदाहृतम् ॥ २२ ॥

अर्थ–जें ज्ञान, एक शरीर अथवा उपास्य देवतेची मूर्ति, यांपलीकडे कांहीं नाहीं असें पाहतें, व तेथें आसक्त असतें; आणि जें असयुक्तिक, तात्पर्यहीन व थोडें असतें त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. ॥ २२ ॥

तर अर्जुना, जें ज्ञान विधिरूपी वस्त्र पांघरल्याशिवाय संचार करितें, आणि म्हणूनच तें नग्न असल्यामुळें, सर्व शास्त्रांची 'माता' जी श्रुति ती त्याला पाठमोरी असते; ४९ इतर शास्त्रांनींही त्या ज्ञानास बट्टा लावून त्याची निंदा केली असतां आपल्यास विटाळ होईल, म्हणून म्लेंच्छधर्मरूपी डोंगराकडे ज्याची बोळवण केली; ५५० जें ज्ञान तमोगुणरूपी ब्रह्मराक्षसाचा संचार झाल्यामुळें वेड्याप्रमाणें फिरतें; ५१ जें शरीरसंबंधाची अडचण बाळगीत नाहीं, व पदार्थाचे ठिकाणीं निषेधपणा ओळखीत नाहीं; जसें ओसाड गांवांत सोडलेलें कुत्रें स्वेच्छेनें वागतें; ५२ त्याच्या तोंडांत

पोळे । तेंचि एक वाळे । येर घेणेचि ५३ पैं सोनें चोरितां उंदिरु । न ह्मणे थरुविथरु । नेणें मांसखाइरु । काळें गोरें ५४ ना ना वनामाजीं बोहरी । कडसणी जेविं न करी । कां जीत मेलें न विचारी । बैसतां माशी ५५ अगा वांता कां वाढिलेया । साजुक कां सडलिया । विवेकु कावळिया । नाहीं जैसा ५६ तैसें निषिद्ध सांडूनि जावें । कां विहित आदरें घ्यावें । हें विषयांचेनि नांवें । नेणेचि जें ५७ जेतुलें आड पडे दिठी । तेतुलें वेचि विषयासाठीं । मग तें वाटी । शिश्नोदरां ५८ तीर्थातीर्थ हे भाष । उदकीं नाहीं सनोळख । तृषा वोळे तेंचि सुख । वांचूनियां ५९ तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न ह्मणे निंद्यानिंद्य । तोंडा आवडे तें मेध्य । ऐसाचि बोधु ५६० आणि स्त्रीजात तितुकें । त्वचेंद्रियेंचि वोळखे । तियेविषयीं सोयरिके । एकाचि बोधु ६१ पैं स्वार्थी जें उपकरे । तयाचि नाम सोयिरें । देहसंबंधु न सरे । जिये ज्ञानी ६२ मृत्यूचें आघवेंचि अन्न । आघवेंचि आगी इंधन । तैसें जगचि आपलें धन । तामसज्ञाना ६३ ऐसेनि विश्व सकळ । जेणें विषयोचि मानिलें केवळ । तया एक जाण फळ । देहभरण ६४ आकाशपतिता नीरा । जैसा सिंधुचि येक थारा । तैसें कृत्यजात उदरा । लागींचि बुझे ६५ वांचूनि स्वर्गु नरकु आथी । तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती । इये आघवियें राती । जाणिवेची जें ६६ जें देहखंडा नाम आत्मा । ईश्वर पाषाणप्रतिमा । ययापरौती प्रमा । ढळों नेणे ६७ ह्मणे पडिलेनि शरीरें । केलेनिसीं आत्मा विसरे । मा भोगावया उरे । कोण वेषें ६८ ना ईश्वरु पाहतां आहे । तो भोगवी हें जरी होये । तरी देवाचि खाये । विकूनियां ६९ गांवींचे देवळेश्वर । नियामकचि होती साचार । तरी देशींचे डोंगर । उगे कां असती ५७० ऐसा विपायें देवो मानिजे । तरी पाषाणमात्रचि जाणिजे । आणि आत्मा तंव ह्मणिजे । देहातेंचि ७१ येरें पापपुण्यादिकें । तें आघवेंचि करोनि लटिकें । हित मानी अग्निमुखें । चरणें जें कां ७२ जे चामाचे डोळे दाविती । जें इंद्रियें गोडी लाविती । तेंचि साच हे प्रतीती । फुडी जया ७३ किंबहुना ऐशी प्रथा । वाढती देखसी पार्था । धूम्राची वेली वृथा । आकाशीं जैसी ७४ कोरडा ना बोला । उपेगा आथी गेला । तो वाढोनि मोडला । मेंडु जैसा ७५ ना ना उंसांची क-

सांपडत नाहीं, अथवा जें खाल्लें असतां तोंड भाजतें, तीच वस्तु तें टाकतें, बाकी सर्व वस्तु त्याजपाशीं खपतात; ५३ उंदीर सोन्यासारखे पदार्थ नाश करीत असतां चांगलें अथवा वाईट हें तो जाणत नाहीं, अथवा मांस खाणारा हा मांसाचे ठिकाणीं काळें व गोरें हा भेद जाणत नाहीं; ५४ किंवा रानास वणवा लागल्यावर त्याला जसा कसलाच विचार रहात नाहीं, अथवा प्राणी जिवंत किंवा मेलेला याचा विचार न करितां माशी वाटेल त्यावर बसते; ५५ अरे, कावळ्यास जसा अन्न ओकलेलें, किंवा वाढलेलें, साजुक किंवा सडलेलें हा विचार नसतो, ५६ तसें, अपवित्र वस्तूचा त्याग करावा, अथवा शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा आदरानें स्वीकार करावा, हें विपयांचे भरांत जें जाणत नाहीं. ५७ जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल.त्या त्या वस्तूचा उपभोग घेतें; आणि मग स्त्री असल्यास शिश्नास व द्रव्य असल्यास उदरास वांटून देतें; ५८ उदकाचे ठिकाणीं हें तीर्थ किंवा हें अपवित्र ही ज्यास ओळख नसते, परंतु त्यापासून तहान भागते, एवढेंच सुख जें मानतें; ५९ त्याचप्रमाणें, भक्ष्याभक्ष्य व निंद्यानिंद्य यांचा जें विचार करीत नाहीं, परंतु आपल्यास जें आवडेल तेंच पवित्र आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो; ५६० आणि स्त्रीजात म्हणून जेवढी आहे तिजविषयीं भोग्य विषय एवढीच ज्याची ओळख आहे,व तिचे ठिकाणीं आप्तपणा करण्याविषयीं जें तत्पर असतें; ६१ हें पहा--आपल्या जे उपयोगी पडतील तेच आपले सोयरे आहेत, व देहसंबंध ज्यांच्याशीं झालेले आहेत, ते सोयरे आहेत, असा बोध नाहीं, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत असते; ६२ मृत्यूला दृश्यपदार्थ-मात्र हे भक्ष्यस्थानींच होत, व अग्नीला सर्व दृश्यमानवस्तु काष्ठांप्रमाणेंच आहेत, तसें तामस ज्ञानाला जगांत असलेलें सर्व धन आपलेंच आहे, असें वाटतें. ६३ याप्रमाणें, सर्व जग हें उपभोगाकरितांच निर्माण केलें आहे, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत झालेली आहे, त्यास देहभरणाशिवाय दुसरा पुढचाहीच नसतो; ६४ आकाशांतून पडलेल्या पाण्यास जसें समुद्रासच मिळावें लागतें, तसें कोणतेंही खटपट करणें झाल्यास तें ज्ञान पोटाकरितांच करितें. ६५ स्वर्ग किंवा नरक यांच्या प्राप्तीकरितां यथाशास्त्र व निषिद्ध आचरण हेंच कारण होय, याविषयीं ज्या ज्ञानास अज्ञान असतें; ६६ देहाच्या तुकड्यासच आत्मा हें नांव आहे, व ईश्वर हीं दगडाचीच मूर्ति आहे, या पलीकडे ज्याच्या बुद्धीची धांव नसते, ६७ आणि तें असें म्हणतें कीं, हें शरीर पडल्यावर आत्मा केलेल्या कर्मासह नाश पावतो; मग कर्मांचीं फळें भोगावयास या मृत्युलोकीं कोणत्या रूपानें आत्मा रहातो ? ६८ किंवा आपल्या केलेल्या कर्मांस ईश्वर साक्षी असून तो त्या कर्मांचीं फळें भोगावयास लावतो असें म्हणावें, तर सोन्यारुप्याच्या केलेल्या देवांच्या मूर्ति बाजारांत नेऊन विकल्या असतां, त्याजबद्दल देव शासन करील अशी भीति नसते. ६९ गांवांतील प्रमुख देव जर कर्मांबद्दल शासन करतील म्हणावें, तर त्या मूर्ति ज्या डोंगरांतील दगडांच्या तयार केलेल्या असतात, ते डोंगर स्वस्थ कां बसतात, ? ५७० याप्रमाणें, कदाचित् देव आहे असें मानलें, तरी तो दगडाची मूर्ति आहे असें समजतें, आणि आत्मा म्हणजे देहच असें समजतें, ७१ याशिवाय, पाप किंवा पुण्य हीं सर्व लटकीं आहेत, व अग्नि पेटल्यावर पुढें येणाऱ्या सर्व जिनसांचें भक्षण करतो, त्याप्रमाणें, जी जी गोष्ट भोगण्यास मिळेल, तिचा भोग घेण्यांतच हित आहे असें जें समजतें; ७२ चर्मचक्षूंनीं जे जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, व इंद्रियें ज्या विषयांची गोडी लावतील, त्याच गोष्टी खऱ्या आहेत, असा ज्याचा पक्का अनुभव आहे ७३ किंबहुना पार्थी आकाशांत धुराचे लोट व्यर्थ जातात, त्याप्रमाणें ज्याची बुद्धि अशा रीतीनें वाढत जाते; ७४ वनांतील भेंड जसें कोरडें किंवा ओलें असलें, तरी मोठें वाढल्यावरही कोणत्याच उपयोगास येत नाहीं ७५ अथवा उंसास आलेलीं कणसें किंवा

णसें । कां नपुंसकें माणुसें । वन लागलें जैसें । साबरीचें ७६ नातरी बाळकाचें मन । कां चोराघरींचें धन । अथवा गळास्तन । शेळियेचे ७७ तैसें जें वायाणें । वोसाळ दिसे जाणणें । तयातें मी ह्मणें । तामसज्ञान ७८ तेंही ज्ञान इया भाषा । बोलिजे तो भावो ऐसा । जात्यंधाचा कां जैसा । डोळा वाडु ७९ कां बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान । तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया ५८० हें असो किती बोलावें । तरी ऐसें जें देखावें । तें ज्ञान नोहे जाणावें । डोळस तम ८१ एवं तिहीं गुणीं । भेदलें यथालक्षणीं । ज्ञान श्रोतेंशिरोमणी । दाविलें तुज ८२ आतां याचि त्रिप्रकारा । ज्ञानाचेनि धनुर्धरा । प्रकाशें होती गोचरा । कर्तयांच्या क्रिया ८३ म्हणौनि कर्म पैं गा । अनुसरे तिहीं भागां । मोहरें जालिया वोघा । तोय जैसें ८४ तेंचि ज्ञानत्रयवशें । त्रिविध कर्म जें असें । तेथ सात्विक तंव ऐसें । परिस आधीं ८५

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें । आलें जें मानिलें आंगें । पतिव्रतेचेनि परिष्वंगें । प्रियातें जैसें ८६ सांवळ्या आंगा चंदन । प्रमदालोचनां अंजन । तैसें अधिकारासी मंडण । नित्यपणें जें ८७ तें नित्य कर्म भलें । होय नैमित्तिकीं सावाइलें । सोनयासि जोडलें । सौरभ्य जैसें ८८ आणि आंगा जीवाची संपत्ती । वेंचूनि करी बाळाची पाळती । परी जीवें उबगणें हें स्थिती । न पाहे माच ८९ तैसें सर्वस्वें कर्म अनुष्ठी । परी फळ न सुये दिठी । उाखिती क्रिया पैठी । ब्रह्मींचि करी ५९० आणि प्रिय आलिया स्वभावें । सबल उरे वेंचे ठाउवें नव्हे । तैसें सत्प्रसंगें करावें । पारुषे जरी ९१ तरि अकरणाचेनि खेदें । द्वेषातें जिवीं न बांधे । जालियाचेनि आनंदें । फुंजो नेणें ९२ ऐसऐसिया हातवटिया । कर्म निफजे जें धनंजया । जाण सात्त्विक हें तया । गुणनाम गा ९३ यावरी राजसाचें । लक्षण सांगिजेल साचें । न करी अवधानाचें । वाणेंपण ९४

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

तरी घरीं मातापितरां । धड बोली नाहीं संसारां । येर विश्व भरी आदरा । मूर्ख जैसा ९५ कां तुळशीचिया झाडा । दुरूनि न घापे सिंतोडा । द्राक्षींचिया तरी बुडा । दूधचि लाविजे ९६ तैसीं नित्यनैमित्तिकें । कर्में जियें आवश्यकें । तयांचेविषीं न शके । बैसला उठूं ९७ येरां काम्याचेनि तरी नांवें ।

नपुंसक मनुष्य अथवा निवडुंगाचें वन, हीं सर्व जशीं निरुपयोगी आहेत; ७६ अथवा बालकाचें मन जसें चंचल असतें, किंवा चोरानें चोरून आणलेलें धन जसें त्याला राजरोस वापरतां येत नाहीं अथवा शेळीचे गळ्यास असणारें स्तन जसे निरुपयोगी असतात, ७७ तसें जें निरर्थक व ओंशाळलेलें ज्ञान, त्याला मी तामस ज्ञान असें ह्मणतों. ७८ त्यालाही ज्ञान अशा शब्दानें वर्णन करण्याचा अभिप्राय हाच कीं, मनुष्य जन्मांध असला, तरी त्याच्या डोळ्यांचें वर्णन करूं लागलें असतां त्याचे डोळे मोठे आहेत, असें विरुद्ध अर्थानें ह्मणतों. ७९ किंवा बहिऱ्याचे कान काय मोठे आहेत, असें त्यास ऐकूं येत नसतांही वाखाणतों; अथवा न पिण्याच्या अपवित्र वस्तूस आपण पान (पिण्याची वस्तु) असें ह्मणतों, तसें या तामस ज्ञानाला ज्ञान हें आडनांव होय ! ५८० हें असो; आणखी किती वर्णन करावें ! तर असें जें ज्ञान, त्यास ज्ञान न समजतां प्रत्यक्ष डोळस तमोगुणच समजावें. ८१ याप्रमाणें, हे श्रोतृश्रेष्ठा, तीन गुणांनीं भेद पावलेलें जें ज्ञान, त्याचीं यथार्थ लक्षणें तुला सांगितलीं. ८२ हे धनुर्धरा; आतां याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें कर्त्यांच्या क्रिया उघड दिसतात. ८३ ह्मणून पाण्याला जिकडे लावावें तिकडे जसें तें जातें, तसें कर्म हें ज्ञानाच्या तीन भागांनीं निरनिराळें घडतें. ८४ तेंच ज्ञानाच्या अनुरोधानें जें तीन प्रकारचें कर्म होतें, त्यांपैकीं सात्त्विक कर्माचीं लक्षणें प्रथम ऐक. ८५

अन्वय–अफलप्रेप्सुना यत् नियतम् कर्म संगरहितम् अरागद्वेषतः कृतम्, तत् सात्त्विकं उच्यते. ॥ २३ ॥

अर्थ–फलाची इच्छा न करितां जें नित्यनैमित्तिक कर्म कर्तेपणाचा अभिमान सोडून रागद्वेषरहित केलें जातें, त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात. ॥ २३ ॥

तर, पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रिय पतीस जसें आलिंगन देते, तसें आपल्या अधिकारानुरूप आपल्यास उक्त असेल, तें कर्म जो आचरण करितो; ८६ सांवळ्या रंगाच्या शरीरास जसें चंदन शोभतें व स्त्रियांच्या नेत्रांस जसें अंजन शोभा देतें, तसें जें अधिकारानुरूप नित्य आचरण केलें असतां सुभग होय. ८७ तें नित्यकर्म करीत असून त्यांत नैमित्तिक कर्माची भर पडली असतां, सोन्याच्या दागिन्यास सुगंधानें शोभा येते, त्याप्रमाणें होय. ८८ जशी शरीरानें जीवानें व संपत्तीनें माता आपल्या बालकाचें रक्षण करिते, तरी तिला कंटाळा आला असें कधीं वाटत नाहीं, ८९ तसें सर्वतरी कर्माचें अनुष्ठान फलाची इच्छा न धरितां करितो व तें सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करितो; ५९० आणि आपला प्रियपति घरीं आल्यावर त्याच्या भोजनाचे समयीं आपल्यास निजून उरेल किंवा संपेल हें जसें पतिव्रतेच्या लक्षांत सुद्धां येत नाहीं, तसें, कर्म करीत असतां साधुजन घरीं आल्यावर त्यांचें आदरातिथ्य करण्यांत वेळ मोडून जरी कर्म राहिलें, ९१ तरीं जो कर्म करण्याचें राहिलें असा खेद मनास होऊं देत नाहीं व रागावत नाहीं, व तें कर्म शेवटास गेलें असतांही जो आनंदानें गर्व मानीत नाहीं; ९२ या युक्तीनें जें कर्म होतें, त्याला अर्जुना, सात्त्विक कर्म म्हणतात, असें समज. ९३ यापुढें राजस कर्माचें खरें स्वरूप तुला सांगतों, तें ऐकण्यास हयगय करूं नको. ९४

अन्वय–पुनः यत् तु कामेप्सुना साहंकारेण वा बहुलायासं कर्म क्रियते, तत् राजसं उदाहृतम्. ॥ २४ ॥

अर्थ–पण जें कर्म फलाची इच्छा धरून किंवा अहंकारपूर्वक, पुष्कळ आयासानें केलें जातें, त्याला राजस कर्म म्हणतात. ॥ २४ ॥

तर, घरीं मातापितरें असून त्यांच्याशीं जो संसारांत गोड भाषणही करीत नाहीं, परंतु मूर्खाप्रमाणें जगांतील सर्व लोकांचें आदरातिथ्य करितो; ९५ किंवा तुळशीचे झाडास दुरून पाण्याचा शिंतोडा पडूं देत नाहीं, कारण त्यापासून फल किंवा पुष्प यांची प्राप्ति नाहीं, परंतु द्राक्षांच्या झाडास दूध घालतो; ९६ त्याप्रमाणें, आवश्यक अशीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्में, त्यांचें आचरण करण्याविषयीं जो बसल्या जागेवरून उठत सुद्धां नाहीं; ९७ एऱ्हवीं काम्यकर्माविषयीं सर्व देह जरी झिजला, तरी त्यास

देइ सर्वस्व आघवें । वेंचितांही न मनवे । बहु ऐसें ९८ अगा देवढी वाढी
लाहिजे । तेथ मोल देतां न धाइजे । पेरितां पुरे न म्हणिजे । बीज जेवीं९९
कां परिसु जालिया हातीं । लोहालागीं सर्वसंपत्ती । वेंचितां ये उन्नती । सा-
धकु जैसा ६०० तैसीं फळें देखोनि पुढें । काम्यकर्मे दुवाडें । करी परी तें थों-
कडें । केलेंही मानी १ तेणें फळकामुकें । यथाविधि नेटकें । काम्य कीजे ति-
तुकें । क्रियाजात २ आणि तयाही केलियाचें । तोंडीं लावी दौंडीचे । कर्मी
या नांव पाटाचे । वाणें सारी ३ तैसा भरे कर्माहंकारु । मग पिता अथवा गुरु
ते न मनी काळज्वरु । औषध जैसें ४ तैसेनि साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें ।
कीजे गा आदरें । जें जें कांहीं ५ परी तेंही करणें बहुवसा । वळघोनि करी
सायासा । जीवनोपावो कां जैसा । कोल्हाटियांचा ६ एका कणालागीं उंदिरु ।
आसका उपसे डोंगरु । कां शेवाळोद्देशें दर्दुरु । समुद्रु डहुळी ७ पैं भिकेपरतें
न लाहे । तऱ्ही गारुडी सापु वाहे । काय कीजे शीणुचि होये । गोडु येकां ८
हें असो परमाणूचेनि लाभें । पाताळ लंघिती वोळंबे । तैसें स्वर्गसुखलोभें । विचंबणें
जें९ तें काम्य कर्म सक्लेश । जाणावें येथ राजस । आतां चिन्ह परिस । तामसाचें १०

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

तरी तें गा तामस कर्म । जें निंदेचें काळे धाम । निषेधाचें जन्म । सार्थ
जेणें ११ जें निपजविल्यापाठीं । कांहींच न दिसे दिठी । रेघ काढिलिया
पोटीं । तोयाचे जेविं १२ कां कांजी घुसळलिया । कां राखोंडी फुंकलिया ।
कांहीं न दिसे गाळिलिया । वाळुघाणा १३ ना ना उपणिलिया भूंस । कां
विंधिलिया आकाश । ना ना मांडिलिया पाश । वारयासी १४ हें अवघेंचि
जैसें । वांझें होऊनि नासे । जें केलिया पाठीं तैसें । वायांचि जाय १५ एऱ्हवीं
नरदेहाही येवढें । धन आटणीयें पडे । तें कर्म निफजवितां मोडे । जगाचें सुख १६
जैसा कमळवनीं फांसु । काढिलिया कांटसु । आपण झिजे नाशु । कमळां करी १७ कां
आपण आंगें जळे । आणि नागवी जगाचे डोळे । पतंगु जैसा सळे । दीपाचेनि १८
तैसें सर्वस्व वायां जावो । करी देहाही होय घावो । परी पुढीलां आपावों ।
निफजविजे जेणें १९ मासी आपणयातें गिळवी । परी पुढीला वांती शिणवी ।
तें कश्मळ आठवीं । आचरण जें ६२० तेंही करावया दोषें । मज सामर्थ्य असे

शीण येत नाहीं. (थोडकेंच केलें असें मानतो.) ९८ अरे, वार्डादीडींच्या व्यापारांत पैसे खर्च करण्यास ज्याची तृप्ति होत नाहीं, व जमिनींत धान्य पेरूं लागल्यावर कितीहि पेरलें तरी त्याला पुरेसें वाटत नाहीं;९९किंवा, परीस हातीं आल्यावर जो लोखंडाचें सोनें करण्याकरितां तयार केलेलें सोनें विकून लोखंडच खरेदी करतो, ६०० त्याप्रमाणें फलावर आशा ठेवून कठीण अशीं काम्यकर्में पुष्कळ करतो, परंतु तीं थोडींच केलीं असें मानतो;१ याप्रमाणें फलाची इच्छा धरून, काम्यकर्में जितकीं असतील, तितकीं यथाविधि करतो, २ आणि केलेल्या कर्मांचीं आपल्या तोंडानें वाखाणणी करितो, व त्या केलेल्या कर्मांची चहूंकडे वार्णे वांटतो. ३ अशा रीतीनें मनांत अभिमान उत्पन्न झाल्यावर बाप अथवा गुरु यांस मानीत नाहीं. ज्याप्रमाणें काळज्वर कोणच्याही औषधाची पर्वा करीत नाहीं, ह्मणजे कोणच्याही औषधानें बरा होत नाहीं, ४ तसा अहंकारयुक्त होऊन व फलावर नजर ठेवून अगत्यानें जें जें कर्म करितो; ५परंतु कोल्हाट्याचे श्रम त्याला केवळ उदरभरणासच उपयोगीं पडतात, तसें अति कष्टानें कर्म करून त्याला दुसरें कांहीं प्राप्त होत नाहीं; ६ एक कणाकरितां उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळाच्या प्राप्तीकरितां बेडूक समुद्र ढवळतो; ७ भिक्षेशिवाय दुसरी कांहीं प्राप्ति न होतां गारुडी जसें सापाचें ओझें वाहतो; काय करावें! या लोकांना खटपटच प्रिय आहे.८हें असो; एक कणाच्या आशेकरितां वाळवी ही पाताळापर्यंत खोल खणते,त्याप्रमाणें, स्वर्गसुखाचें प्राप्तीकरितां जे श्रम करितात! ९ याप्रमाणें अति दगदगीचें असें जें काम्यकर्म, त्याला राजस कर्म असें म्हणावें. आतां तामस कर्मांचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६१०

अन्वय—अनुबंधं, क्षयं, हिंसां पौरुषं च अनपेक्ष्य यत् कर्म मोहात् आरभ्यते, तत् तामसं उच्यते. ॥ २५ ॥

अर्थ—परिणाम, हानि, हिंसा व आपलें सामर्थ्य इकडे लक्ष न देतां अज्ञानानें जें कर्म केलें जातें, त्याला तामस कर्म म्हणतात. ॥ २५ ॥

तर, तामस कर्म तें होय, कीं जें निंदेचें काळें (तमोमय) घरच होय; आणि त्याच्या योगें निषेधाच्या जन्माचें सार्थक झालें आहे! ११ जें कर्म झालें असतां त्यापासून कांहींच फलप्राप्ति दृष्टीस पडत नाहीं; जशी पाण्यावर रेघ ओढली असतां ती निष्फळ होय; १२ किंवा राखेची निवळ घुसळली असतां जसें लोणी निघत नाहीं; किंवा सोनाराच्या घरांतल्या राखेशिवाय इतर ठिकाणची राख फुंकीत बसलें असतां, जसे सोन्याचे कण वगैरे कांहीं सांपडत नाहीं; अथवा वाळू घाण्यांत घातली असतां जसें तिजपासून तेल किंवा पेंड कांहींच उत्पन्न होत नाहीं; १३ अथवा भूस उफणणें किंवा आकाशांत बाण मारीत बसणें; अथवा वाऱ्यास धरण्याकरितां फांस टाकणें, १४ या गोष्टी ज्याप्रमाणें करून निष्फळ आहेत, त्याप्रमाणें ज्या कर्माचें आचरण करूनही व्यर्थ होतें; १५ एन्हवीं नरदेहासारखी अमूल्य वस्तु प्राप्त होऊन आणि संपत्ति ही खर्च करून जें कर्म केलें असतां जगाला उलट दुःख मात्र होतें; १६ ज्याप्रमाणें कमळें काढण्याकरितां त्यांवर कांट्यांचा फांस टाकून ओढला असतां आपल्यास श्रम होऊन कमळांचाही नाश होतो; १७ किंवा पतंग ज्याप्रमाणें दिव्याचा हेवा करून त्यावर झडप घालतो, आणि स्वतः नाश पावून जगालाही अंधार करतो; १८ त्याप्रमाणें, आपलें सर्वस्व वायां जाऊन देहाला श्रम जरी झाले, तरी दुसऱ्यास ज्या कर्मापासून अपाय होतो; १९ माशी ही स्वतःला गिळविते, (पोटांत जाऊन स्वतः मरते,) पण दुसऱ्याला वांती करून शिणविते, तर जें आपण त्या वाईट गोष्टीची आठवण करून देतें; ६२० बरें, तेंही कर्म करण्याचें आपल्यांत सामर्थ्य आहे किंवा नाहीं, हा पुढील विचार तर करावा!

कीं नसे । हेंही पुढील तैसें । न पाहतां करी २१ केवढा माझा उपावो । करितां कोण प्रस्तावो । केलियाही आवो । काय येथ २२ इये जाणिवेची सोये। आविवेकाचेनि पायें । पुसोनियां होये । साटोप कर्मी २३ आपुला वसौटा जाळुनी । बिसाटे जैसा वन्ही । कां स्वमर्यादा गिळोनि । सिंधु उठी २४ मग नेणे बहु थोडें । न पाहे मागें पुढें । मार्गामार्ग येकवढें । करीत चाले २५ तैसें कृत्याकृत्य सरकटित । आपपर नुरवित । कर्म होय तें निश्चित । तामस जाण-२६ ऐसी गुणत्रयभिन्ना । कर्माची गा अर्जुना । हे केली विवंचना । उपपत्तींसीं २७ आतां ययाचि कर्मा भजतां । कर्माभिमानिया कर्ता । तो जीवुही त्रिविधता । पातला असे २८ चतुराश्रमवशें । एकु पुरुषु चतुर्धा दिसे । कर्तया त्रैविध्य तैसें । कर्मभेदें २९ तरी तयां तिहींआंतु । सात्त्विक तंव प्रस्तुतु । सांगेन दत्ताचित्तु । आकर्णी तूं ६३०

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विकउच्यते २६

तरी फळोद्देशें सांडिलिया । वाढिती जेविं सरळिया । शाखा कां चंदनाचिया । बावन्नया ३१ कां न फळतांही सार्थका । जैसिया नागलतिका । तैसिया करी नित्यादिकां । क्रिया जो कां ३२ परी फलशून्यता । नाहीं तया विफळता । पैं फळासीचि पंडुसुता । फळें कायिसी ३३ आणि आदरें करी बहुवसें । परी मी कर्ता हें नुमसे । वर्षाकाळींचें जैसें । मेघवृंद ३४ तेवींचि परमात्मलिंगा । समर्पावयाजोगा । कर्मकलापु पैं गा । निपजावया ३५ तया काळातें नुलंघणें । देशशुद्धिही साधणें । कां शास्त्रांच्या वातीं पाहणें । क्रियानिर्णयो ३६ वृत्ती करणें येकवळा । चित्त जावों न देणें फळा । नियमांचिया सांखळा । वाहणें सदा ३७ हा निरोधु साहावयालागीं । धैर्याचिया चांगचांगीं । चिंतवणी जिती आंगीं । वाहे जो कां ३८ आणि आत्मयाचिये आवडी । कर्में करितां वरपडीं । देहसुखाचिये परवडीं । येवों न लाहे ३९ आळस निद्रा दुऱ्हावे । क्षुधा न बाणवे । सुरवाडु न पावे । आंगाचा ठावो ६४० तंव अधिकाधिक । उत्साहो धरी आगळीक । सोनें जैसें तुक । तुटलिया कसीं ४१ जरी आवडी आथी साच । तरी जीवितही सलंच । आर्गी घालितां रोमांच । देखिजती सातिये ४२ मा आत्मयायेवढीया प्रिया । वालभेला जो धनंजया । देहही सिदतां तया । काय खेदु होईल ४३ म्हणौनि विषय सुरवाडु तुटे । जंव

पण तसें कांहीं न करतां कर्म करूं लागतो; २१ माझा केवढा प्रयत्न, व त्याचा मीं केवढा पसारा मांडिला आहे, आणि तो केल्यापासून मला काय प्राप्ति होणार, २२ या विचाराला अविवेकाच्या पायांखालीं तुडवून टाकतो; आणि त्या कर्मांबद्दल अभिमान बाळगतो; २३ अग्नि ज्या वेळूंपासून उत्पन्न होतो ती आपली रहाण्याची जागा (वेळूंचें बेट) जाळून पसरतो, अथवा आपली मर्यादा सोडून समुद्र वाढला २४ म्हणजे मग लहान किंवा मोठी वस्तु यांचा विचार न करितां पवित्र व अपवित्र वस्तु एकत्र करून चालतो, २५ तसें योग्यायोग्य एके ठिकाणीं रगडून आपलें व दुसऱ्याचें हा भेद जें उरूं देत नाहीं, तें तामस कर्म असें समज. २६ याप्रमाणें अर्जुना, गुणांच्या भिन्नपणानें कर्म तीन प्रकारचें कसें झालें, तें तुला दाखल्यांसह स्पष्ट करून सांगितलें. २७ आतां, या कर्मांचा अभिमान बाळगून त्याचें आचरण करणारा जो जीव, तो याचे योगानें तीन प्रकारचा झाला आहे. २८ ज्याप्रमाणें, एकाच पुरुषावर ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांच्या योगें चार अवस्था दिसतात, त्याचप्रमाणें, कर्मांच्या भेदानें कर्त्याला तीन अवस्था येतात. २९ तर त्या तिहींपैकीं सात्त्विक अवस्थेचें प्रथम वर्णन करितों, तें पूर्ण लक्ष देऊन ऐक. ६३०

अन्वय—मुक्तसंगः अनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः कर्ता सात्त्विकः उच्यते. ॥२६॥

अर्थ—सर्वसंगपरित्यागी, निरहंकार, धैर्य व उत्साह यांनीं युक्त आणि कार्याच्या सिद्धीपासून अथवा असिद्धीपासून विकार न पावणारा याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. ॥ २६ ॥

तर, ज्याप्रमाणें मलय पर्वतावरील चंदनाच्या फांद्या फलाची इच्छा न धरितां सरळ वाढतात, तथापि त्या झाडाच्या सर्व भागास उत्तम सुवासच असतो; ३१ किंवा नागवेल न फळतांही सार्थकीं लागतो, नागवेलीला जरी फळ येत नाहीं तरी तिचीं पानेंच उपयोगी पडतात; त्याप्रमाणें जीं सर्वतोपरी उत्तम आहेत, त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांची इच्छा न धरितां जो त्यांचें आचरण करितो, ३२ पण त्याला फलशून्य असें म्हणूं नये; कारण, त्या कर्माला विफलता नाहींच म्हणून अर्जुना, फळाला फळें कोठून येणार ? ३३ आणि तीं कर्में आदरानें करितो, पण कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघसमुदाय कांहीं गर्जना न करितां वृष्टि करितात, ३४ त्याप्रमाणें, परमात्म्याला अर्पण करण्यास योग्य होतील अशीं कर्में करण्याकरितां ३५ काळाची मर्यादा न सोडतां, देहशुद्धि साधून कर्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्ररूप दिव्यानें पहातो, कर्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्रानुरोधें करितो. ३६ इंद्रियें व वृत्ति यांचें ऐक्य करून फलाकडे चित्तास जाऊं न देतां, जो नियमाची बेडी पायांत बाळगितो; ३७ ही अट सहन करण्याकरितां उत्तम प्रकारचें धैर्य आपल्या अंगीं असावें, अशाविषयीं जो आपले मनांत जिवंत चिंता वहातो, (अहोरात्र त्याजविषयींच विचार करीत असतो,) ३८ आणि आत्म्याचे प्राप्तीविषयीं कर्म करीत असतां देहसुखाच्या नाशाची पर्वा करीत नाहीं; ३९ तो आळस व झोंप टाकून देतो, व त्याला भुकेचीही आठवण होत नाहीं; आणि त्या योगें जों जों सुखावस्था दूर दूर पळते, ६४० तों तों सोनें ज्याप्रमाणें आंचेंत घातल्यावर वजनास कमी भरलें तरी कसास जास्त लागतें, त्याप्रमाणें कर्म करण्याविषयीं नानाप्रकारें अधिकाधिक उत्साह धरतो. ४१ जेथें खरोखर प्रीति आहे, तेथें जीवितही तुच्छ असतें. सहगमन करतांना अग्नींत उडी टाकते समयींही पतिप्रेमामुळें पतिव्रता स्त्रीच्या अंगावर रोमांच उभे रहातात ! ४२ मग अर्जुना, आत्मप्राप्तीसारखी प्रिय वस्तु प्राप्त होण्याविषयीं ज्याला इच्छा झाली आहे, त्याचे शरीरास जरी कष्ट झाले, तरी त्यास खेद होईल काय ? ४३ म्हणून विषयसुखेच्छा नाहींशी होऊन जों जों देहाविषयीं अभिमान कमी होतो,

जंव देहबुद्धि आटे । तंव तंव आनंदु दुणवटे । कर्मीं जया ४४ ऐसेनि जो कर्म करी । आणि कोणे एके अवसरीं । तें ठाके ऐसी परी । वाहे जरी ४५ तरी कडाडीं लोटला गाडा । तो आपणपें न मनी अवघडा । तैसा ठाकलेनिही थोडा । नोहे जो कां ४६ नातरी आदरिलें । अव्यंग सिद्धी गेलें । तरी तेंहीं जिंतिलें । मिरऊं नेणे ४७ इया खुणा कर्म करितां । देखिजे जो पंडुसुता । तयातें म्हणिपे तत्त्वता । सात्त्विकु कर्ता ४८ आतां राजसा कर्तेया । वोळखणें हें धनंजया । जे अभिलाषा जगाचिया । वसौटा तो ४९

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परीकीर्तितः २७

जैसा गांवींचिया कश्मळा । उकरडा होय येकवळा । कां स्मशानीं अमंगळा । आघवयांचि ६५० तया परी जो अशेषा । विश्वाचिया अभिलाषा । पायपाखाळणिया दोषां । घरटा जाला ५१ म्हणोनि फळाचा लागु । देखे जिये असलगु । तिये कर्मीं चांगु । रोहो मांडी ५२ आणि आपण जालिये जोडी । उपखों नेदी कवडी । क्षणक्षणा कुरोंडी । जीवाची करी ५३ कृपणु चित्तीं ठेवा आपुला । तैसा दक्षु पराविया माला । बकु जैसा खुतला । मासेयासी ५४ आणि गोंवी गेलिया जवळी । झगटलिया अंग फाळी । फळे तरी आंतु पोळी । बोरांटी जैसी ५५ तैसें मनें वाचा कायें । भलतया दुःख देतु जाये । स्वार्थु साधितां न पाहे । पराचें हित ५६ तेविंच आंगें कर्मीं । आचरणें नोहे क्षमी । न निघे मनोधर्मीं । अरोचकु ५७ कनकाचिया फळा । आंतु माज बाहेरी मौळा । तैसा सबाह्य डुबळा । शुचित्वें जो ५८ आणि कर्मजात केलिया । फळ लाहे जरी धनंजया । तरी हरिखें जगा यया । वांकुलिया वाये ५९ अथवा जें आदरिलें । हीनफळ होय केलें । तरी शोकें तेणें जिंतिलें । धिक्कारों लागे ६६० कर्मीं राहाटी ऐसी । जयातें होती देखसी । तोचि जाण त्रिशुद्धीसी । राजस कर्ता ६१ आतां यया पाठीं येरु । जो कुकर्माचा आगरु । तोही करूं गोचरु । तामस कर्ता ६२

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते २८

तरी मियां लागलिया कैसें । पुढील जळत असे । हें नेणिजे हुताशें । जियापरी ६३ पैं शस्त्रें मियां तिखटें । नेणिजे कैसेनि निवटे । कां नेणिजे काळकूटें । आपलें केलें ६४ तैसा पुढीलया आपुलया । घातु करीत धनंजया ।

तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो. ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असतां एकादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असतां तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं. ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असतांही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असतां, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्त्विक कर्ता ह्मणावें. ४८ हे धनंजया, आतां राजस कर्त्यांचीं चिन्हें तुला सांगतों. कारण, जगांतील सर्व अभिमानांचें हें माहेरघरच होय. ४९

अन्वय–रागी, कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः, हर्षशोकान्वितः (यः) कर्ता, (सः) राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अर्थ–विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस ह्मणून प्रसिद्ध आहे. ॥ २७ ॥

ज्याप्रमाणें गांवांतील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५०त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगांतील सर्व कामांची पाय धुण्याची जागाच होय. ५१म्हणून, ज्या कर्मांपासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे रोख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कृपण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो; जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो,५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस्त्र अडकून गुंतवितें, दांडगाईनें कडू लागल्यावर अंगास ओरखाडतें; व तिचीं फळें खाऊं गेलें असतां कोलिताप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें कायावाचामनेंकरून जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं; ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं;५७धोत्र्याचे फळास जशी आंतून भूल व बाहेरून कांटे असतात तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो; ५८ आणि अर्जुना, केलेल्या कर्माची फलप्राप्ति झाली असतां त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो,५९अथवा आरंभिलेलें कर्म फलद्रूप न झालें ह्मणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल तो राजस कर्ता होय, असें खचीत खचीत समज. ६१ आतां, यानंतर वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील, अशीं सांगतों. ६२

अन्वय–अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः, विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते. ॥२८॥

अर्थ–अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस ह्मणतात. ॥ २८ ॥

तर, आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं; ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं; किंवा आपल्यायोगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो, हें काळकूट विषाला समजत नाहीं; ६४ तसा हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल, अशा वाईट

तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो. ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असतां एकादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असतां तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं. ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असतांही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असतां, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्विक कर्ता ह्मणावें. ४८ हे धनंजया, आतां राजस कर्त्याचीं चिन्हें तुला सांगतों. कारण, जगांतील सर्व अभिमानांचें हें माहेरघरच होय. ४९

अन्वय–रागी, कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः, हर्षशोकान्वितः (यः) कर्ता, (सः) राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अर्थ–विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस ह्मणून प्रसिद्ध आहे. ॥ २७ ॥

ज्याप्रमाणें गांवांतील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५०त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगांतील सर्व कामांची पाय धुण्याची जागाच होय. ५१म्हणून, ज्या कर्मापासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे रोंख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कृपण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो; जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो,५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस्त्र अडकून गुंतवितें, गांडगाईनें स्पर्श करणारास अंगास झोंबाडतें; व निंबीं फळें चाखून गेलें असतां कोलिताप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें कायावाचा मनेंकरून जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं; ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं;५७धोत्र्याचे फळास जशीं आंतून मूळ व बाहेरून कांटे असतात तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो; ५८ आणि अर्जुना, केलेल्या कर्माची फलप्राप्ति झाली असतां त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो,५९,अथवा आरंभिलेलें कर्म फलद्रूप न झालें ह्मणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल तो राजस कर्ता होय, असें खचीत खर्चीत समज.६१ आतां, यानंतर वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील, अशीं सांगतों. ६२

अन्वय–अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः, विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते. ॥२८॥

अर्थ–अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस ह्मणतात. ॥ २८ ॥

तर, आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं; ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं; किंवा आपल्यायोगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो, हें काळकूट विषाला समजत नाहीं; ६४ तसा हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल, अशा वाईट

क्रिया करण्यास जो प्रवृत्त होतो;६५ज्याप्रमाणें वाव-टळ सुटल्यावर वायु हवा तसा वाहतो, त्याप्रमाणें तीं कर्में करते वेळीं, यांत काय लाभ झाला याची जो काळजी बाळगीत नाहीं; ६६ हें वघ अर्जुना, ज्याच्या कृतीला व इच्छेला कांहीं मेळ नसतो, असल्या तामस कर्त्याला पाहून त्याचे पुढें वेड्याची काय किंमत आहे? ६७ आणि बैलाचे कांसेस जसे गोचीड अगदीं चिकटून रहातात, तसें इंद्रियांनीं दिलेले भोग भो-गून जो आपलें जीवीत रक्षण करतो. ६८ ज्या-प्रमाणें लहान मुलास हसण्यास व रडण्यास वेळ लागत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या कृतींत कांहीं मेळ नसतो; ६९ प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळें, काय करावें, व काय न करावें, याविषयीं ज्याला ज्ञान नसतें, व केरानें जसा उकिरडा फुगतो, तसा जो कुकर्मानें फुगलेला असतो; ६७० ह्मणून गर्वाच्या भरांत ईश्वरासही नम्र होत नाहीं, व ताठ्यानें डों-गरालाही तुच्छ करतो; ७१ आणि ज्याचें मन ह्म-णजे केवळ विषयांच्या लाटा होत; ज्याचें आचरण नेहमीं चोरटे, वरकांतीं दिसण्यांत चांगलें, पण अंतर्यामीं दुसऱ्याचा घात करणारें; आणि दृष्टि केवळ वेश्यांच्या मालिकेप्रमाणें दिसण्यांत गोड पण दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करणारी होय. ७२ किंब-हुना, ज्याचा सर्व देह कपटाचाच बनलेला आहे, व ज्याचें आयुष्य जुगाराचें वाईट कृत्याचें माहेर-घरच होय, ७३ त्याची प्रसन्नता ह्मणचे केवळ अभिलाषरूप भिल्लांचें गांवच होय, म्हणून त्या वा टेनें कोणींही जाऊं नये. ७४ आणि दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें पाहून ज्यास वैर उत्पन्न होतें;ज्या-प्रमाणें दुधांत मीठ मिळालें असतां तें पिण्यास अयोग्य होतें; ७५ अथवा कितीही थंड पदार्थ जर अग्नींत घातला तर तो अग्नी उलट त्याच क्षणीं धडाडतो, ७६ किंवा अर्जुना, कितीही उत्तम उ-त्तम पदार्थ असले तरी ज्याप्रमाणें ते पोटांत गेले ह्मणजे त्यांचा मळच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, दुस-ऱ्याचें चांगलें झालेलें यानें ऐकलें किंवा पाहिलें, तर तें याला सहन न होऊन तो उलट निंदा करूं लागतो. (त्याला वाईट वाटतें.) ७८सर्पास दूध पाजलें तरी ज्याप्रमाणें त्याचें विषच होतें, त्याप्र-माणें दुसऱ्याचे गुण ऐकल्याबरोबर जो त्यांस दु-र्गुण मानतो; ७९ आणि इहलोकीं कीर्ति होऊन ज्याचे योगानें परलोकही मिळेल असें कृत्य ज्या वेळेस प्राप्त होईल, ६८० त्या वेळेस ज्याला हट-कून झोंप ठेवल्याप्रमाणें येतें; आणि वाईट कर्मा-च्या वेळेस तीच झोंप विटाळशीसारखी दूर रहाते. ८१ हें पहा—द्राक्षांच्या किंवा आंब्यांच्या दिवसांत ज्याप्रमाणें कावळ्यास मुखरोग होतो, किंवा घुब-डाचे डोळे ज्याप्रमाणें दिवसास फुटतात, ८२ त्याप्रमाणें कल्याण होण्याची वेळ आली असतां ह्मणजे सत्संगती किंवा सत्‌शास्त्र श्रवणाची वेळ आली असतां, त्याच्यावर आळस लोटतो, आणि अन्यायाचें कर्म करण्याचे वेळीं तोच आळस त्याचे हुकमांत वागतो. ८३ जसा समुद्राचे पोटांत अग्नि (वडवानळ) अखंड जळत असतो, तसा याच्या अंतःकरणांत, दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं, असा विषाद असतो.८४ लेंड्यांचे विस्तवांत जसा धूरच असतो, किंवा अपानद्वारानें निघणारा वायु जसा दुर्गंध युक्तच असतो, तशी जन्मभर विषा-दाची गांठ ज्याच्या जिवाशीं असते, (विषाद म-नांत बाळगतो;) ८५ आणि अर्जुना, जो कल्पां-ताच्याही पलीकडे लाभ होईल, अशा कल्पनेनें व्यापाराला आरंभ करतो; ८६ अरे, जगांतील लोक जे व्यापार करीत नाहींत, ते करण्याविषयीं मनांत इच्छा धरून कर्म करतो, परंतु ज्यापासून तृणाचाही लाभ त्यास होत नाहीं; ८७ असा जो लोकांमध्यें मूर्तिमंत पापाची राशीच होय, तो निः-संशय तामस कर्ता असें जाण. ८८ याप्रमाणें, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहींची त्रिविध लक्षणें सांगितलीं. ८९

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

आतां अविद्येच्या गांवीं । मोहाची वेढूनि मदवी । संदेहाचीं आघवीं । ले-ऊनि लेणीं ६९० आत्मनिश्चयाची बरव । जया आरिसां पाहे सावयव । तिये बुद्धीचीही धांव । त्रिधा असे ९१ अगा सत्त्वादि गुणीं इहीं । काइ एक तिहीं ठायीं । न कीजेचि येथ पाहीं । जगामाजीं ९२ आगी न वसतां पोटीं । क-वण काष्ठ असे सृष्टी । तैसें तें कैचें दृश्यकोटी । त्रिविध जें नोहे ९३ ह्मणौनि तिहीं गुणीं । बुद्धी केली त्रिगुणी । धृतीसिही वांटणी । तैसीचि असे ९४ तेंचि येक वेगळालें । येथ चिन्हीं अळंकारलें । सांगिजेल उपाइलें । भेदलेपणें ९५ परी बुद्धि धृति इयां । दोहीं भागांमाजि धनंजया । आधीं रूप बुद्धीचिया । भेदासि करूं ९६ तरी उत्तमा मध्यमा निकृष्टा । संसारासि गा सुभटा । प्रा-णिया येतिया वाटा तिनी आथी ९७ जे अकरणीय काम्य निषिद्ध । ते हे मार्ग तिन्ही प्रसिद्ध । संसारभयें सबाध । जिवा ययां ९८

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी३०

ह्मणोनि अधिकारें मानिलें । जें विधीचेनि बोधें आलें । तें येकचि येथ भलें नित्य कर्म ९९ तेंचि आत्मप्राप्ति फळ । दिठी सूनि केवळ । कीजे जैसें कां जळ । सेविजे ताहनें ७०० येतुलेनि तें कर्म । सांडी जन्मभय विषम । क-रूनि दे सुगम । मोक्षसिद्धि १ ऐसें करी तो भला । संसारभयें सांडिला । क-रणीयत्वें आला । मुमुक्षुभागा २ तेथ जे बुद्धि ऐसा । बळिया बांधे भरंवसा । मोक्षु ठेविला ऐसा । जोडेल येथ ३ म्हणौनि निवृत्तिचि मांडली । सूनि प्रवृ-त्तितळीं । इये कर्मीं बुडकुळी । घावी कीं ना ४ तृषार्ता उदकें जिणें । कां पुरीं पडलिया पोहणें । अंधकूपीं गति किरणें । सूर्याचेनि ५ ना ना पथ्येंसीं औषध लाहे । तरी रोगें दाटलाही जिये । कां मीना जिव्हाळा होये । जळाचा जरी ६ तरी तयाच्या जीविता । नाहीं जेवीं अन्यथा । तैसें कर्मीं इये वर्ततां । जोडेचि मोक्षु ७ हें करणीयाचिया कडे । जें ज्ञान आथी चोखडें । आणि अकरणीय हें फुडें । ऐसें जाण ८ जीं तिये काम्यादिकें । संसारभयदायकें । अकृत्यपणाचें आंबुखें । पडिलें जयां ९ तिये कर्मीं अकार्यीं । जन्ममरणसमयीं । प्रवृत्ति प-ळवी पायीं । मागिलींचि ७१० पैं आगीमाजि न रिघवे । अथावीं न घलवे । धगधगीता नांगवे । शूळ जेवीं ११ कां काळियानाग धुंधुवातु । देखोनि न

अन्वय–धनंजय, बुद्धेः धृतेः च एव गुणतः त्रिविधं भेदं अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं शृणु. ॥ २९ ॥

अर्थ–हे धनंजया गुणांच्या योगानें, झालेले बुद्धीचे व धैर्याचे, तीन प्रकारचे भेद तुला वेगळे वेगळे सांगतों, ते ऐक. ॥ २९ ॥

आतां, आज्ञानरूपी गांवांत मोहरूपी वस्त्र नेसून संशयरूपी सर्व अलंकार घालून, ६९० आत्मनिश्चयाचा चांगलेपणा ज्या बुद्धिरूप आरशांत स्पष्ट दिसतो, त्या बुद्धीचेही तीन प्रकार आहेत. ९१ अर्जुना, अरे! या सत्त्वरजतमोगुणांनीं जगांतील कोणत्या वस्तूचे तीन प्रकार केले नाहींत? ९२ पोटांत अग्नि नाहीं असें या सृष्टींत कोणतें लांकूड आहे? त्याप्रमाणें, जिचे तीन प्रकार नाहींत, अशी दृश्य वस्तूंत कोणती वस्तु आहे? ९३ म्हणून, या तीन गुणांनीं बुद्धीचे तीन प्रकार केले आहेत. तसेंच धृतीचेंही तीन गुणांनीं तीन प्रकार झालेले आहेत. ९४ तेच निरनिराळे भेद त्यांच्या चिन्हांसहवर्तमान विस्तारपूर्वक सांगतों. ९५ परंतु हे धनंजया, बुद्धि व धृति या दोहींपैकीं अगोदर बुद्धीच्या भेदाचीं लक्षणें सांगतों. ९६ तर, हे सुभटा, मनुष्याला या संसारांत येण्यास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन मार्ग आहेत. ९७ ते तीन मार्ग म्हणजे अकरणीय, काम्य व निषिद्ध कर्म हे प्रसिद्ध आहेत; आणि प्राणिमात्राला यांच्यापासून संसारभय प्राप्त होत असतें. ९८

अन्वय–पार्थ, या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बंधं मोक्षं च वेत्ति, सा सात्त्विकी मता. ३०

अर्थ–हे पार्था, जी बुद्धि प्रवृत्ति [कर्ममार्ग] व निवृत्ति [संन्यासमार्ग], काय करावें व काय करूं नये, भय कशापासून व अभय कशापासून, आणि बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो, हें जाणते, तिला सात्त्विक म्हणतात. ॥ ३० ॥

याकरितां, या लोकीं अधिकारसंमत व विधीच्या ओघानें प्राप्त झालेलें जें कर्म, तें नित्यकर्मच एक उत्तम होय. ९९ तेंच नित्य कर्म आत्मप्राप्तिरूप फलावर दृष्टि ठेवून, तृषाक्रांत मनुष्य जसें अत्यंत आदरानें पाणी पितो, तसें करावें. ७०० अशा युक्तीनें नित्य कर्म केलें असतां, तें दुस्तर अशा जन्मभयापासून सोडवितें, आणि मोक्षप्राप्ति सुलभ करून देतें. १ अशा रीतीनें जो सुज्ञ पुरुष कर्म करितो, तो संसारभयापासून मुक्त होतो; व या आचरणानें मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला येऊन पोंचतो. (मोक्षमार्गास लागतो.) २ या नित्य कर्मावर भरंवसा ठेवून जी बुद्धि त्याच्या आचरणाविषयीं निश्चय करिते, तेथें मोक्षप्राप्ति ठेवलेलीच आहे. ३ म्हणून, ज्याची निवृत्तीचे पायावर प्रवृत्तीची उभारणी आहे अशा या कर्मांत बुडी कां न मारावी? ४ तहान लागलेल्या मनुष्यास पाणी असल्यावर, पुरांत पडलेल्यास पोहतां येत असतांना, अंधकारांत सूर्याच्या प्रकाशाचें साह्य असल्यावर,५ अथवा पथ्यासह औषध घेतलें असतां जसा रोगानें ग्रस्त झालेला मनुष्य वांचतो, किंवा माशाला जर पाण्याचा आश्रय असला, ६ तर त्याच्या जीवास जसें भय नाहीं, तसें ह्या नित्यकर्माचें आचरण केलें असतां मोक्षप्राप्ति होतेच होते. ७ हें नित्यकर्म करण्याकडे ज्या ज्ञानाची प्रवृत्ति असते; आणि हें बघ खरोखर आचरण्यास योग्य नव्हत अशीं ८ जीं काम्यादिक कर्में–जीं संसारभय उत्पन्न करतात, व ज्यांच्यावर निषिद्धपणाचा शिक्का आहे, ९ त्या अनाचरणीय व जन्ममरणदायक अशा वाईट कर्मांपासून जो आपली प्रवृत्ति मागल्या पायींच पळवितो; ७१० अग्नींत जसा प्रवेश करवत नाहीं, खोल पाण्यांत जशी उडी घालवत नाहीं, व तापून लाल झालेला सूळ जसा हातांत धरवत नाहीं, ११ अथवा काळा नाग फुसकारे टाकीत असलेला दिसत असला म्हणजे त्यास

पाल्हेर हातु । न रिघवे डोहिआंतु । बाधाचिये १२ तैसें कर्म अकरणीय । दे-खोनि महाभय । उपजे निःसंदेह । बुद्धी जिये १३ वाढिलें रांधूनि विषें । तेथें जागिजे मृत्यु न चुके । तेवि निषेधीं कां देखे । बंधातें ने १४ मग बंधभय-भारतीं । तियें निषिद्धीं प्राप्तीं । विनियोगु जाणे निवृत्ती । कर्माचिये १५ ऐसेनि कार्याकार्यविवेकीं । जे प्रवृत्ति निवृत्ति मापकीं । खरा कुडा पारखी । जिया परी १६ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी । तेचि तूं जाण १७

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

आणि बकाच्या गांवीं । घेपे क्षीरनीर सकलवी । कां अहोरात्रींची गोंवी । आंधळें नेणे १८ जया फुलाचा मकरंदु फावे । तो काष्ठें कोरूं धांवे । पारि भ्र-मरपणा नव्हे । अव्हांटा जेवि १९ तैसीं इयें कार्याकार्यें । धर्माधर्मरूपें जियें । तियें न चोजवितां जाये । जाणती जे कां ७२० अगा डोळांवीण मोतियें । घेतां पाडु मिळे विपायें । न मिळणें तें आहे । ठेविलें तेथें २१ तैसें आक-रणीय अवचटें । नोडवे तरीच लोटे । एऱ्हवीं जाणें एकवटें । दोन्ही जे कां २२ ते गा बुद्धि चोखविखीं । जाण येथ राजसी । अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवरी२३

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडव होये । कां राक्षसां दिवो पाहे । राति होऊनि २४ ना ना निधानचि निदैवा । होये कोळसयाचा उ-डवा । पैं असतें आपणपें जीवा । नाहीं जालें २५ तैसें धर्मजात तितुकें । जिये बुद्धीसी पातकें । साच तें लटिकें । ऐसेंचि बुझे २६ ते आघवेचि अर्थ । करूनि घाली अनर्थ । गुण ते ते व्यवस्थित । दोषचि मानी २७ किंबहुना श्रुतिजातें । अधिष्ठूनि केलें सरतें । तेतुलेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी २८ को णातेंही न पुसतां । तामसी जाणावी पंडुसुता । रात्री काय धर्मार्था । साच करावी २९ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विशद । सांगितले स्वबोध- । कुमुदचंद्रा ७३० आतां ययाची बुद्धिवृत्ती । निष्टंकिला कर्मजातीं । खांडु मां-डिजे धृती । त्रिविधा तया ३१ तिये धृतीचेही विभाग । तिन्ही यथालिंग । सांगिजती चांग । अवधान देईं ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

पाल्हे हातु । न लावे जो परिआंतु । बाधाचिये १२ तैसें कर्म अकरणीय । दे-
खोनि महाभय । उपजे निःसंदेह । बुद्धी जिये १३ वाढिलें रांधूनि विषें । तेथें
जाणिजे मृत्यु न चुके । तेविं निषेधीं कां देखे । बंधातें जे १४ मग बंधभय-
मार्गीं । तियें निषिद्धीं प्राप्तीं । विनियोगु जाणे निवृत्ती । कर्माचिये १५ ऐसेनि
कार्याकार्यविवेकीं । जे प्रवृत्ति निवृत्ति मापकीं । खरा कुडा पारखी । जिया
परी १६ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी ।
तेचि तूं जाण १७

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

आणि बकाच्या गांवीं । घेपे क्षीरनीर सकळवी । कां अहोरात्रींची गोंवी ।
आंधळें नेणे १८ जया फुलाचा मकरंदु फावे । तो काष्ठें कोरूं धांवे । पारि भ्र-
मरपणा नव्हे । अव्हांटा जेविं १९ तैसीं इयें कार्याकार्यें । धर्माधर्मरूपें जियें ।
तियें न चोजवितां जाये । जाणती जे कां ७२० अगा डोळांवीण मोतियें ।
घेतां पाडु मिळे विपायें । न मिळे तें आहे । ठेविलें तेथें २१ तैसें आक-
रणीय अवचटें । नोडवे तरीच लोटे । एऱ्हवीं जाणें एकवटें । दोन्ही जे कां २२
ते गा बुद्धि चोखविखीं । जाण येथ राजसी । अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवरी२३

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडव होये । कां राक्षसां दिवो
पाहे । राति होऊनि २४ ना ना निधानचि निदैवा । होये कोळसयाचा उ-
डवा । पैं असतें आपणपें जीवा । नाहीं जालें २५ तैसें धर्मजात तितुकें ।
जिये बुद्धीसी पातकें । साच तें लटिकें । ऐसेंचि बुझे २६ ते आघवेचि अर्थ ।
करूनि घाली अनर्थ । गुण ते ते व्यवस्थित । दोषचि मानी २७ किंबहुना
श्रुतिजातें । अधिष्ठूनि केलें सरतें । तेतुलेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी २८ को
णातेंही न पुसतां । तामसी जाणावी पंडुसुता । रात्री काय धर्मार्था । साच
करावी २९ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विशद । सांगितले स्वबोध- ।
कुमुदचंद्रा ७३० आतां ययाची बुद्धिवृत्ती । निष्टंकिला कर्मजातीं । खांदु मां-
डिजे धृती । त्रिविधा तया ३१ तिये धृतीचेही विभाग । तिन्ही यथालिंग ।
सांगिजती चांग । अवधान देईं ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

तरी उदेलिया दिनकरु । चोरीसि थोके आधारु । कां राजाज्ञा अव्यवहारु । कुंठवी जेवीं ३३ ना ना पवनाचा साटु । वाजीनलिया नीटु । आंगेंसीं वोमाटु । सांडिती मेघ ३४ कां आगस्तीचेनि दर्शनें । सिंधु घेउनी ठाती मौनें । चंद्रोदयीं कमळवनें । मिठी देती ३५ हें असो पावो उचलिला । मदमुख न ठेविती खालां । गर्जोनि पुढां जाला । सिंहु जरी ३६ तैसा जो धीरु । उठलिया अंतरु । मनादिकें व्यापारु । सांडिती उभीं ३७ इंद्रियां विषयांचिया गांठी । अपैसया सुटती किरीटी । मन मायेच्या पोटीं । रिगती दाही ३८ अधोर्ध्व गुढें काढी । प्राण नवांची पेंडी । बांधोनि घाली उडी । मध्यमेमाजीं ३९ संकल्पविकल्पांचें लुगडें । सांडूनि मन उघडें । बुद्धि मागिलेकडे । उगीचि बैसे ७४० ऐसी धैर्यराजें जेणें । मन प्राण करणें । स्वचेष्टांचीं संभाषणें । सांडविजती ४१ मग आघवींचि सडीं । ध्यानाच्या आंतुला मढीं । कोंडिजती निरवडी । योगाचिये ४२ परी परमात्मया चक्रवर्ती । उगाणिती जंव हातीं । तंव लांचु न घेतां धृती । धरिजती जिया ४३ ते गा धृती येथें । सात्त्विक हें निरुतें । आईक अर्जुनातें । श्रीकांतु म्हणे ४४

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४

आणि होऊनियां शरीरीं । स्वर्गसंसाराच्या दोहीं घरीं । नांदे जो पोटभरी त्रिवर्गोपायें ४५ तो मनोरथांच्या सागरीं । धर्मार्थकामांच्या तारुवावरी । जेणें धैर्यबळें करी । क्रिया वणिज ४६ जें कर्म भांडवला सुये । तयाची चौगुणी येती पाहे । येवढें सायास साहे । जया धृती ४७ ते गा धृती राजस । पार्था येथ परियेस । आतां आइक तामस । तिसरी जे कां ४८

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५

तरि सर्वाधमें गुणें । जयाचें कां रूपा येणें । कोळसा काळेपणें । घडला जैसा ४९ अहो प्राकृत आणि हीनु । तयाही कीं गुणत्वाचा मानु । तरि न म्हणिजे पुण्यजनु । राक्षसु काई ७५० पैं ग्रहांमाजि इंगळु । तयातें म्हणिजे मंगळु । तैसा तमीं धसाळु । गुणशब्दु हा ५१ जे सर्वदोषांचा वसौटा । तमचि कामऊनि सुभटा । उभारिला आंगवठा । जया नराचा ५२ तो आळसु सूनि असे कांखे । म्हणौनि निद्रे कहीं न मुके । पापें पोषितां दुःखें । न सांडिजे जेविं ५३ आणि देहधनाचिया आवडी । सदा भय तयातें न सांडी ।

तर, सूर्योदय होतांच जसा चौर्यकर्मासह अंधकार नाहींसा होतो, किंवा राजाज्ञा झाली असतां कुव्यवहार बंद पडतो; ३३ किंवा वारा एकसारखा सपाट्यानें वाहूं लागला म्हणजे मेघ हे आपल्या गर्जनांसह नाहींतसे होतात, ३४ अथवा अगस्ति ऋषींच्या दर्शनानें समुद्राच्या गर्जना बंद पडतात, किंवा चंद्रोदय झाल्यावर सूर्यविकासिनी कमलें आपोआप मिटतात; ३५ फार काय सांगावें! गर्जना करून सिंह पुढें आला तर मदोन्मत्त हत्तीला देखील उचललेला पाय खालीं ठेवण्याचें सुचत नाहीं; ३६ तसें, सात्त्विक धैर्य उत्पन्न झालें असतां मन, प्राण व इंद्रियें यांचे व्यापार जागचे जागीं बंद पडतात. ३७ अर्जुना, इंद्रियें व विषय यांचा स्नेह आपोआप सुटतो, आणि तीं धावरून आपली आई जें मन त्याच्या पोटांत शिरतात. ३८ प्राणाचे जे नऊ प्रकारचे भेद आहेत, ते सर्व मोडून व एकत्र करून त्यांस सुषुम्ना नाडीच्या कोठडींत अडकवून टाकितें; ३९ मनाचे संकल्पविकल्परूपी वस्त्र फेडून मन उघडें करितें, आणि मग बुद्धी मनाच्या मागें स्वस्थ बसते; ७४० याप्रमाणें जो धैर्यराज मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या स्वकीय चेष्टांचीं भाषणें बंद पाडितो; ४१ मग सर्वांचा झाडा घेऊन त्यांस ध्यानाच्या आंतल्या कोठडींत युक्तीनें कोंडून टाकतो; ४२ परंतु चक्रवर्ती जो परमात्मा, त्याच्या ताब्यांत त्यांस देईपर्यंत त्यांजपासून लांच न घेतां त्यांना तो धैर्यराज सोडीत नाहीं. ४३ लक्ष्मीपति भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाला ह्मणतातः–असें जें धैर्य, तें केवळ सात्विक धैर्य होय, असें समज. ४४

अन्वय–अर्जुन, (नरः) यया धृत्या धर्मकामार्थान् धारयते, (यया च नरः) प्रसंगेन फलाकांक्षी (भवति), सा धृतिः राजसी. ॥ ३४ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, ज्या धैर्यानें, धर्म, काम व अर्थ हे तीनच पुरुषार्थ मनुष्य करितो; व त्या त्या पुरुषार्थांच्या आचरणसमयीं फलांची इच्छा करितो, तें राजस धैर्य होय. ॥ ३४ ॥

आणि, शरीर हेंच माझें स्वरूप असें मानून जो स्वर्ग व संसार ह्या दोहोंतच धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं आनंदानें वास करतो; ४५ तो मनोरथसागरांत धर्मार्थकामरूपी नौकेवर ज्या धैर्यानें व्यापार करितो, ४६ जें कर्मरूपी भांडवल घातलें असतां त्याचा चौपट फायदा येतो, असें मानून ज्या धैर्यानें साहस कर्म करितो, ४७ या धैर्यास अर्जुना, राजस धैर्य असें ह्मणतात. आतां, तिसऱ्या तामस धैर्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ४८

अन्वय–पार्थ दुर्मेधाः (नरः) यया (धृत्या) स्वप्नं, भयं, शोकं, विषादं, मदं एव च न विमुंचति, सा धृतिः तामसी (मता). ॥ ३५ ॥

अर्थ–पार्था, ज्या धैर्यानें दुष्टबुद्धीचा मनुष्य झोंप, त्रास, शोक, खेद, व मद यांना सोडीत नाहीं तें तामस धैर्य होय. ॥ ३५ ॥

तर, सर्व नीच गुणांनीं युक्त असून जें उत्पन्न होतें; जसा कोळसा हा काळेपणानें घडलेला असतो; ४९ अहो, प्राकृत (जड) आणि हीन असा असूनही त्याला गुण हें मोठें नांव देण्याचें प्रयोजन काय? अशी शंका येईल, तर असें पहा कीं, राक्षसांलाही पुण्यजन ह्मणत नाहींत काय? ७५० सर्व ग्रहांत जो इंगळ (निखाऱ्याप्रमाणें ताप देणारा), त्यालाही मंगळ म्हणत नाहींत काय? तसा तमाला गुण हा ढसाळ (साधारण) शब्द आहे. ५१ हे सुभटा अर्जुना, सर्व दोषांचें वसतिस्थान जो तमोगुण, तो कमवून ज्या नराची मूर्ति बनलेली आहे; ५२ ज्याप्रमाणें पापांचें पोषण केलें असतां दुःख सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें तो खाटेंत आळस बाळगून असतो, ह्मणून निद्रा त्याला कधीं सोडीत नाहीं; ५३ आणि ज्याप्रमाणें दगडापासून कठीणपणा कधीं दूर होत नाहीं, त्याप्रमाणें देह-

विसंवूं न सके घोंडी। काठिण्य जैसें ५४ आणि पदार्थजातीं स्नेहो। बांधे
ह्मणोनि तो शोका ठावो। केला न शके पाप जावों। कृतघ्नौनि जैसें ५५
आणि असंतोष जीवेंसीं। धरूनि ठेला अहर्निशीं। म्हणौनि मैत्री तेणेंसीं।
विषादें केली ५६ लसणातें न सांडी गंधी। कां अपथ्यशीळातें व्याधी। तैसी
केली मरणावधी। विषादें तया ५७ आणि वयसा वित्तकामु। ययाचा वाढवी
संभ्रमु। म्हणौनि मदें आश्रमु। तोचि केला ५८ आगीतें न सांडी तापु। स-
ळातें जातीचा सापु। कां जगाचा वैरी वासिपु। अखंडु जैसा ५९ नातरी
शरीरातें काळु। न विसंबे कवणे वेळु। तैसा आथि अढळु। तामसीं मदु
७६० एवं पांचही हे निद्रादिक। तामसाच्या ठाईं दोख। जिया धृती देख।
धरिले आहाती ६१ तिये गा धृती नांवें। तामसी येथ हें जाणावें। म्हणि-
तलें तेणें देवें। जगाचेनि ६२ एवं त्रिविध जे बुद्धि। कीजे कर्मनिश्चयो आधि।
तो धृती या सिद्धि। नेइजो येथ ६३ सूर्यें मार्गु गोचरु होये। आणि तो
चालती कीर पायें। परि चालणें तें आहे। धैर्यें जेविं ६४ तैसी बुद्धि कर्मातें
दावी। ते करणसामग्री निफजवी। परि निफजावया होआवी। धीरता जे ६५
ते हे गा तुजप्रति। सांगितली त्रिविध धृती। यया कर्मत्रया निष्पत्ति। जा-
लिया मग ६६ येथ फळ जें एक निफजे। सुख जयातें म्हणिजे। तेंही त्रि-
विध जाणिजे। कर्मवशें ६७ तरि फळरूप तें सुख। त्रिगुणीं भेदलें देख। वि-
वंचूं आतां चोख। चोखीं बोलीं ६८ परि चोखी ते कैसी सांगे। पैं घेवों
जातां बोलबगें। कानींचियेही लागे। हातींचा मळु ६९ म्हणौनि जयाचेनि
अव्हेरें। अवधानही होय बाहिरें। तेणें आइक हो अंतरें। जिवाचेनि ७७० ऐसें
ह्मणौनि देवो। त्रिविधा सुखाचा प्रस्तावो। मांडला तो निर्वाहो। निरूपित असे ७१

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ। अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥३६॥

म्हणे सुखत्रयसंज्ञा। सांगों ह्मणौनि प्रतिज्ञा। बोलिलों तें प्राज्ञा। ऐक
आतां ७२ तरि सुख तें गा किरीटी। दाविजेल तुज दिठी। जें आत्मया-
चिये भेटी। जीवासि होय ७३ परी मात्रेचेनि मापें। दिव्यौषध जैसें घेपे।
कां कथिलाचें कीजे रूपें। रसभावनीं ७४ ना ना लवणाचें जळ। होआवया
दोनि चार वेळ। देऊनि सांडिजती ढाळ। तोयाचे जेविं ७५ तेविं जालेनि सु-
खलेशें। जीवु भाविलिया अभ्यासें। जीवपणाचें नासे। दुःख जेथें ७६ तें येथ

रूप बनावर त्याची नेहमीं अत्यंत प्रीति असल्या-मुळें त्याला भय सोडीत नाहीं; ५४ आणि कृतघ्न मनुष्याचें पाप जाण्याविषयीं कितीही खटपट केली असतां जसें तें जात नाहीं, तसें पदार्थमात्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवल्यामुळें तो शोकाचें रहाण्याचें ठिकाण होतो; ५५ आणि रात्रंदिवस असंतोष आपल्या जीवाशीं बांधून ठेविला असल्यामुळें विषादानें ज्याच्याशीं मैत्री केली आहे; ५६ लसुणाची घाण जशी त्याजपासून दूर होत नाहीं, किंवा कुपथ्य करणाऱ्या मनुष्याला व्याधि सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें, विषादानें याजबरोबर आजन्म मैत्री केलेली असते; ५७ आणखी तारुण्य, वित्त व काम यांचा जो गर्व वहातो, ह्मणून त्याचे ठिकाणीं मदही वास करतो; ५८ अग्नीला जशी तप्तता सोडीत नाहीं; जातिवंत सापाचा सळसळपणा जसा सुटत नाहीं; अथवा भय हें जसें सर्व जगाचें वैरी असून त्याला सोडीत नाहीं; ५९ अथवा काळ हा शरीराला कधींही विसरत नाहीं, तसा तमोगुणाच्या ठिकाणीं मद अखंड असतो. ७६० याप्रमाणें निद्रा, भय, शोक, विषाद व मद हे पांच तमाचे दोष ज्या धैर्यानें धारण केले आहेत, ६१ त्या धैर्याला तामस धैर्य असें म्हणतात, असें जगन्नायक भगवान् श्रीकृष्ण बोलले. ६२ याप्रमाणें, तीन प्रकारच्या बुद्धींनीं जो कर्माचा निश्चय केला, तो धैर्य शेवटास नेतें. ६३ सूर्य उगवल्यावर मार्ग दिसूं लागून त्यावरून मनुष्य पायांनीं चालतो, परंतु चालणारानें धैर्य धारण केल्याशिवाय चालणें होत नाहीं; ६४ त्याप्रमाणें, बुद्धि ही कर्माला दाखविते तें कर्म इंद्रियें उत्पन्न करितात, परंतु उत्पन्न होण्याला तें धैर्य लागतें, ६५ तें धैर्य तुला तीन प्रकारांनीं सांगितलें; आणि त्याच धैर्यामुळें तीन प्रकारचें कर्म उत्पन्न झालें. ६६ मग त्याला जें फळ येतें, व ज्याला सुख अशी संज्ञा आहे, तेंही कर्माप्रमाणें तीन प्रकारचें आहे. ६७ तर फळरूप जें सुख, तें तीन गुणांनीं निरनिराळें केलेलें आहे. त्याचा आतां स्पष्ट भाषणांनीं विचार करूं. ६८ तें स्पष्ट कसें सांगेन म्हणशील, तर शब्दाच्या मार्गानें सांगण्यास गेलें असतां शब्दाचा मळ त्याला लागतो, व कर्णद्वारां श्रवण केलें असतां, कर्णरूप हाताचा मळ त्याला लागतो. ६९ म्हणून शब्दाचा व अवधानाचा अव्हेर करून तें केवळ अंतःकरणानें श्रवण कर. ७७० असें बोलून देवांनीं त्रिविध सुखाचें वर्णन करण्याविषयीं प्रस्तावना केली, तीच व्यवस्था मी सांगतों. ७१

अन्वय—भरतर्षभ, इदानीं तु त्रिविधं सुखं मे शृणु; यत्र (सुखे जीवः) अभ्यासात् रमते, दुःखान्तं च निगच्छति.

अर्थ—आतां, हे भरतश्रेष्ठा, ज्या सुखाचे ठिकाणीं अभ्यासानें जीव रमतो, व त्याच्या दुःखाचा नाश होतो, तें सुखही तीन प्रकारचें आहे; तें मी सांगतों, ऐक. ॥ ३६ ॥

भगवान् म्हणतातः—हे बुद्धिमंता अर्जुना, सुखाचीं तीन रूपें गुणांच्या योगानें आहेत म्हणून तुला जें म्हटलें होतें, तीं सांगतों, ऐक. ७२ हे किरीटी, जीवाला आत्म्याची भेट होते वेळेस जो आनंद होतो, त्याला सुख असें म्हणावें. तें सुख तुला समजेल असें सांगतों ७३ जसें उत्तम औषध मात्रेच्या प्रमाणानें सेवन करावें, अथवा रसाचीं पुटें देऊन जसें कथलाचें रुपें करावें, ७४ किंवा मिठाचें पाणी करणें असल्यास ज्याप्रमाणें त्याजवर दोन चार वेळ पाणी घालावें लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, सुखाचा यत्किंचित् लाभ झाला असतां तोच अभ्यास पुढें वाढवून जीवदशेचें दुःख जेथें नाहींसें होतें, ७६ तें आत्मसुखही गुणांच्या यो-

आत्मसुख । जालें असे त्रिगुणात्मक । तेंही सांगों एकैक । रूप आतां ७७

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

आतां चंदनाचें बुड । सर्पीं जैसें दुवाड । कां निधानाचें तोंड । विवसिया जेविं ७८ अगा स्वर्गींचें गोमटें । आडव यागसंकटें । कां बाळपण दासटें । त्रासकाळें ७९ हें असो दीपाचिये सिद्धी । अवघड धू आधीं । नातरि तो औषधीं । जिभेचा ठावो ७८० तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रिगावा । विषम तेथ मेळावा । यमदमांचा ८१ देत सर्वस्नेहा मिठी । आंगीं ऐसें वैराग्य उठी । स्वर्गसंसारा कांटी । काढितची ८२ विवेकश्रवणें खरपुसें । जेथ व्रताचरणें ककेशें । करितां जाती भोकसे । बुद्ध्यादिकांचे ८३ सुषुम्नेचेनि तोंडें । गिळिजे प्राणापानाचे लोंढे । बोहणियेसीचि येवढें । भारी जेथ ८४ जें सारसांही विघडतां । होय वोहाहूनि वत्स काढितां । ना भणगु दवडितां । भाणयावरुनी ८५ पैं मायेपुढौनि बाळक । काळें नेतां एकुलतें एक । होय कां उदक । तुटतां मीना ८६ तैसें विषयांचें घर । इंद्रियां सांडितां थोर । युगांतु होय तें वीर । विराग साहाती ८७ ऐसा जया सुखाचा आरंभु । दावी काठिण्याचा क्षोभु । मग क्षीराब्धीं लाभु । अमृताचा जैसा ८८ पहिल्या वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळा । तरि ज्ञानामृतें सोहळा । पाहे जेथें ८९ पैं कोलिताही कोपे ऐसें । द्राक्षांचें हिरवेपण असे । तें पारिपाकीं कां जैसें । माधुर्य आते ७९० तें वैराग्यादिक तैसें । पिकलिया आत्मप्रकाशें । मग वैराग्येंसींही नाशे । अविद्याजात ९१ तेव्हां सागरीं गंगा जैसी । आत्मीं मीनल्या बुद्धि तैसी । अद्वयानंदाची आपैसी । खाणी उघडे ९२ ऐसें स्वानुभवविश्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे । तें सात्त्विक येणें नामें । बोलिजे सुख ९३

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

आणि विषयेंद्रियां । मेळु होतां धनंजया । जें सुख जाय थडिया । सांडूनि दोन्ही ९४ अधिकारिया रिगतां गांवो । होय जैसा उत्साहो । कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ९५ ना ना रोगिया जिभेपासीं । केळें गोड साखरेसीं । कां बचनागाची जैसी । मधुरता पहिली ९६ पहिलें संवचोराचें मैत्र । हाटभेटीचें कलत्र । कां लाघवियाचे विचित्र । विनोद ते ९७ तैसें विषयेंद्रियदोखीं । जें सुख जीवातें पोखी । मग उपडिला खडकीं । हंसु जैसा ९८ तैसी जोडी आ-

गानें तीन प्रकारचें झालें आहे, त्या प्रत्येकाचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

अन्वय–यत् अग्रे विषं इव, परिणामे अमृतोपमम्, आत्मबुद्धिप्रसादजं (अस्ति), तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम्. ३७

अर्थ–जें आरंभीं विषासारखें कडू, परिणामीं अमृतासारखें गोड, आणि आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेलें असतें, तें सात्त्विक सुख होय. ॥ ३७ ॥

आतां, चंदनाच्या बुडापासून वरपर्यंत जशीं सर्पांचीं वेष्टणें असतात अथवा द्रव्याच्या ठेव्यावर जसा ब्रह्मराक्षसादिकांचा प्रतिबंध असतो. ७८ अरे, स्वर्गीचे उत्तम भोग मिळविण्यास प्रथम जसें यज्ञाचें महत्संकट आहे, किंवा बाल्यदशेमध्यें मुलांना सर्वस्वीं त्रास सहन करावा लागतो; ७९ हें राहो; पण दिवा लावणें झाल्यास प्रथम विस्तव पेटविण्यास जसा धुराचा त्रास सोसावा लागतो,७८० त्याप्रमाणें अर्जुना,आत्मसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां यमदमादिक साधनांचें दुःख सोसावें लागतें. ८१ देहादिकांवरील प्रीतीचा ग्रास करणारें असें अग्नीप्रमाणें तीव्र वैराग्य जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हां तें स्वर्ग व संसार यांचें कुंपण उपटून टाकतें. ८२ तीव्र अशा ज्ञानाचें श्रवण व कठोर व्रताचरण करतांना जेथें बुद्धि इत्यादिकांचे बाभाडे निघतात, ८३ सुषुम्ना नाडीच्या तोंडानें प्राण व अपान या वायूचा रोध करावा लागतो, याप्रमाणें सुरवातीस जेथें महत्कष्ट आहेत; ८४ चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्याची ताटातूट केली असतां अथवा गाईला पान्हा फुटल्यावर कासेपासून वांसरास माघारी ओढलें असतां, किंवा क्षुधितास पानावरून उठवून लाविलें असतां, ८५ अथवा आईपुढून एकुलतें एक लेंकरूं काळानें ओढून नेलें असतां, किंवा माशास पाण्यांतून काढलें असतां जसें दुःख होतें, ८६ तसें विषयांचें घर सोडते वेळेस इंद्रियांना युगांत ओढवल्याप्रमाणें दुःख होतें; परंतु वैराग्यसंपन्न शूर तेंही दुःख सहन करतात. ८७ असा ज्या सुखाचा आरंभ कष्टमय आहे, तो जो सहन करील, त्याला जसा क्षीराब्धीचें मंथन करिते वेळेस ज्यांनीं दुःख सहन केलें त्यांना अमृताचा लाभ झाला, तसा परमसुखाचा लाभ होतो. ८८ प्रथम वैराग्यरूप गरळ ज्यांत विवेक तें प्राशन करण्यास सात्त्विकधैर्यरूपी शंभु जेव्हां आ करील, तेव्हां परिणामीं ज्ञानरूप अमृताचा सोहळा भोगावयास सांपडतो. ८९ हें पहा–द्राक्षांचा आंबटपणा कच्चेपणीं कोळितासही मागें सारतो, परंतु तींच पिकल्यावर मधुर लागतात; ७९० तसें वैराग्य आत्मप्रकाशानें पूर्णतेस आल्यावर मग तेथें वैराग्य दिक सर्व दुःखांचा नाश होतो.९१ समुद्रास गंगा मिळाल्यावर जशी सुखरूप होते, तशी बुद्धि आत्म्याचे ठिकाणीं मिळाली असतां तिला अद्वयानंदरूपी सुखाची खाण उघडते. ९२ याप्रमाणें, ज्या सुखास वैराग्य हें मूळ असून आत्मानंदप्राप्ति हा ज्याचा परिणाम होय, त्या सुखाला सात्त्विक सुख असें म्हणतात. ९३

अन्वय–यत् विषयेंद्रियसंयोगात् अग्रे अमृतोपमं परिणामे (च) विषं इव अस्ति), तत् सुखं राजसं स्मृतं. ३८

अर्थ–जें विषय आणि इंद्रियें यांच्या संयोगानें आरंभीं अमृतासारखें गोड आणि परिणामी विषासारखें कडू असतें, तें राजस सुख होय. ॥ ३८ ॥

आणि अर्जुना, विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला म्हणजे दुथड्या भरून जो सुखाचा पूर येतो; ९४ अधिकारी आपल्या अधिकाराच्या गांवीं गेला असतां जसा उत्सव होतो; किंवा ऋण काढून लग्नाचा जसा समारंभ करावा; ९५ अथवा रोग्याला साखर केळीं हीं कुपथ्यें असूनही जशीं गोड लागतात; किंवा वचनाग खाते वेळेस जसा गोड लागतो;९६संवचोराची मैत्री जशी प्रथम गोड असते किंवा बाजारांतील स्त्रियांचें (वेश्यादिकांचें) आचरण प्रथम सुखकर वाटतें; किंवा नटाचे अविर्भाव जसे आल्हादकारक वाटतात, ९७ तसें विषय व इंद्रियें यांच्या संबंधानें जीवाला जें सुख होतें, तें परिणामीं दुःखदायक असतें. खडकावर सांचलेल्या पाण्यांत शुक्रादि चांदण्यांचें प्रतिबिंब पडलेलें पाहून तीं रत्नें आहेत, अशा भ्रमानें हंसानें त्यावर उडी घातली असतां, रत्नप्राप्ति न होतां जसा तो प्राणास मुकतो, ९८ तशी, ज्यायोगें सुकृतानें मि-

घवी आटे । जीविताचा ठाय फिटे । सुकृताचियाही सुटे । धनाची गांठी ९९ आणिक भोगिलें जें कांहीं । तें स्वप्न तैसें होय नाहीं । मग हानीच्याचि घाईं लोळावें उरे ८०० ऐसें आपत्ती जें सुख । ऐहिकीं परिणमे देख । परत्रीं कीर विख । होऊनि परते १ जे इंद्रियजाता ळळा । दिधलिया धर्मांचा मळा । जाळूनि भोगिजे सोहळा । विषयांचा जेथ २ तेथ पातकें बांधिती थावो । तियें नरकीं देती ठावो । जेणें सुखें हा अपावो । परत्रीं ऐसा ३ पैं नामें विष महुरें । परी मारूनि अंतीं खरें । तैसें आदि जें गोडिरें । अंतीं कडू ४ पार्था तें सुख साचें । वळिलें आहे रजाचें । म्हणौनि न शिवें तयाचें । आंग कहीं ५

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनाः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

आणि अपेयाचेनि पानें । अखाद्याचेनि भोजनें । स्वैरस्त्रीसांनिधानें । होय जें सुख ६ कां पुढीलांचेनि मारें । नातरी परस्वापहारें । जें सुख अवतरे । भ.टाच्या बोलीं ७ जें आलस्यावरी पोखिजे । निद्रेमाजीं जें देखिजे । जयाच्या आद्यंतीं भुलिजे । आपुली वाट ८ तें गा सुख पार्था । तामस जाण सर्वथा । हें बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हे ९ ऐसें कर्मभेदें मुदलें । फळसुखही त्रिधा जालें । तें हें यथागमें केलें । गोचर तुज८१० तें कर्ता कर्म कर्मफळ । ये त्रिपुटी येकी केवळ । वांचूनि कांहींचि नसे स्थूळ- । सूक्ष्मीं इये ११ आणि हे तंव त्रिपुटी । तिहीं गुणीं इहीं किरीटी । गुंफिली असे पटीं । तांतुवीं जैसी १२

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्रिभिर्गुणैः ४०

म्हणौनि प्रकृतीच्या अवलोकीं । न बंधिजे इहीं सत्त्वादिकीं । तैसी स्वर्गीं ना मृत्युलोकीं । आथी वस्तु १३ कैंचा लोंवेवीण कांबळा । मातियेवीण मोदळा । कां जळेवीण कल्लोळा । होणें आहे १४ तैसें न होनि गुणाचें । सृष्टीची रचना रचे । ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात १५ यालागीं हे सकळ । तिहीं गुणांचेंचि केवळ । घडलें आहे निखिळ । ऐसें जाण १६ गुणीं देवां त्रयी लाविली । गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिली । चतुर्वर्णां घातली । सिनानीं उळिगे १७

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी जयां मुख्य ब्राह्मण । धुरेचे कां १८ येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेही ब्राह्मणाच्याचि मानिजे मानीं ।

ठेविलेल्या सुखांची जोड नाहींशी होते, व जीवांचाही नाश होतो; आणि विषयसुख मिळण्याकरितां संपादिलेल्या सर्व पुण्यरूपी धनाचाही नाश होतो; ९९ आणि भोगलेले जे विषय तेही स्वप्नाप्रमाणें नाहींतसे होतात. मग दुःखाच्या राशींत लोळणें, हेंच त्याच्या वांट्यास रहातें. ८०० इहलोकीं प्राप्त झालेलें जें सुख, त्याचा हा अशा प्रकारचा परिणाम होतो; आणि तें परलोकींही खरोखर विषरूपानेंच फलप्रद होतें. १ जे इंद्रियांचे लाड पुरविण्याकरितां धर्मरूपी मळा त्यांचे स्वाधीन करतात, ते धर्म जाळून इंद्रियांकडून विषयांचा सोहळा भोगवितात. २ मग पातकांस थारा मिळून तीं बलवान् होतात, व नरकप्राप्ति करून देतात. ज्या इहलोकच्या सुखानें परलोकीं हा असा घात होतो. ३ हें पहा—जसें विष हें शब्दानें मात्र मधूर, परंतु परिणामीं प्राणनाश करणारें आहे, तसें इहलोकींचें सुख आरंभीं गोड असून परिणामीं कडू आहे. ४ पार्था, हें सुख केवळ रजोगुणाचेंच बनलेलें (राजस) आहे, म्हणून त्याला तूं कधींही स्पर्श करूं नको. ५

अन्वय—यत् अग्रे अनुबंधे च आत्मनः मोहनं निद्रालस्यप्रमादोत्थं (च), तत् सुखं तामसं उदाहृतं. ॥ ३९ ॥

अर्थ-जे आरंभीं व शेवटीं चित्ताला मोह उत्पन्न करणारें, आणि निद्रा, आळस व प्रमाद यांपासून उत्पन्न झालेलें, तें तामस सुख होय. ॥ ३९ ॥

आणि अपेयपानानें, अभक्ष्यभक्षणानें व स्वैरिणी स्त्रीच्या संयोगानें उत्पन्न होणारें जें सुख, ६ किंवा दुसऱ्याचा घात करून अथवा दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करून किंवा भाटाच्या स्तुतिपाठानें जें सुख होतें; ७ जें आळसानें किंवा निद्रेनें वाढतें; आणि ज्या सुखाच्या आरंभीं व शेवटीं आपल्या कल्याणाची शुद्धि नसते, ८ तें सुख अर्जुना, तामस असें जाण. ही कथा मी विस्तारानें सांगत बसत नाहीं. कारण, ती असंभाव्य आहे. ९

अशा प्रकारें मूळ कर्माच्या भेदानें फलरूप सुख हें तीन प्रकारचें झालें आहे, तें तुला यथाशास्त्र सांगितलें. ८१० सर्व जगतांत लहान व मोठ्या वस्तु ज्या आहेत, त्यांत एकही वस्तु कर्ता, कर्म व फल या त्रिपुटीशिवाय सांपडणार नाहीं. ११ आणि अर्जुना, पट जसा तंतूंनीं तयार केला आहे, तशी ही त्रिपुटी पाहूं गेलें असतां तीन गुणांनीं भरलेली आहे. १२

अन्वय—यत् सत्त्वं एभिः प्रकृतिजैः त्रिभिः गुणैः मुक्तं स्यात्, तत् पृथिव्यां वा दिवि वा पुनः देवेषु (वा) न अस्ति.

अर्थ—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या या तीन गुणांपासून अलिप्त अशी स्थावरजंगम वस्तु पृथ्वीवर, स्वर्गी व देवादिकांतही दृष्टीस पडत नाहीं. ॥ ४० ॥

म्हणून, तूं हें लक्षांत ठेव कीं, प्रकृतीच्या गुणांनीं बद्ध झालेली अशी कोणतीही वस्तु या लोकीं अथवा स्वर्गलोकीं नाहीं. १३ लोंकरीवांचून कांबळा व मातीवांचून गोळा कसा होणार ? अथवा पाण्यावांचून लाटा कशा होतील ? १४ त्याप्रमाणें, जीवमात्र गुणांच्या रचनेवांचून या सृष्टींत मोकळे नाहींत. १५ वास्तव, हे सर्व जगांतील पदार्थ तीन गुणांनींच केवळ रचलेले आहेत, असें समज. १६ या तीन गुणांची शक्ति इतकी अचाट आहे कीं, त्यांनीं एका देवाचे तीन देव केले; आणि लोकांचे तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ) गुणांनींच केले आहेत; आणि चार वर्ण व त्यांचीं कर्मे निरनिराळीं केलीं आहेत. १७

अन्वय—परंतप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च कर्माणि स्वभावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि (सन्ति). ॥ ४१ ॥

अर्थ—हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीं कर्में प्रकृतिजन्य गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. ॥ ४१ ॥

ते चार वर्ण कोणते असें जर पुसशील, तर ज्यांत अग्रभागीं ब्राह्मण आहेत. १८ दुसरे क्षत्रिय व वैश्य हे दोन वर्ण वैदिक कर्म करण्याचे अ-

जे ते वैदिकविधानीं । योग्य म्हणौनि १९ चौथा शूद्रु जो धनंजया । वेदीं लागु कीर नाहीं तया । तऱ्ही वृत्ति वर्णत्रया- । अधीन तयाची ८२० निये वृत्तीचिया जवळिका । वर्णा ब्राह्मणादिकां । शूद्रु कींही देखा । चौथा जाला २१ जैसा फुलाचेनि सांगातें । तांतु तुरंबिजे श्रीमंतें । तैसें द्विजसंगें शूद्रातें । स्वीकारी श्रुती २२ ऐसेसी गा पार्था । हे चतुर्वर्ण्यव्यवस्था । करूं आतां कर्म-पथा । यांचिया रूपा २३ जिहीं गुणीं ते वर्ण चारी । जन्ममृत्यूचिये कातरी । चुकोनियां ईश्वरीं । पैठे होती २४ जियें आत्मप्रकृतीचे इहीं । गुणीं सत्त्वा-दिकीं तिहीं । कर्में चौघां चहूं ठाईं । वांटिलीं वर्णां२५ जैसें बापें जोडिलें लेंकां । वांटिलें सूर्यें मार्ग पांथिकां । ना ना व्यापार सेवकां । स्वामी जैसे २६ तैसी प्रकृतीच्या गुणीं । जया कर्मांची वेल्हावणी । केली आहे वर्णीं । चहूं इहीं२७ तेथ सत्त्वें आपल्या आंगीं । समीननिमीन भागीं । दोघे केले नियोगी । ब्राह्मण क्षत्रिय २८ आणि रज परी सात्त्विक । तेथ ठेविले वैश्य लोक । रजचि तमभेसक । तेथ शूद्र ते गा २९ ऐसा येकाचि प्राणिवृंदा । भेदु चतुर्वर्णधा । गुणींचि प्रबुद्धा । केला जाण ८३० मग आपलें ठेविलें जैसें । आइतेंचि दीपें दिसे । गुणभिन्न कर्म तैसें । शास्त्र दावी ३१ तेंचि आतां कोण कोण । वर्णविहिताचें लक्षण । हें सांगों ऐक श्रवण । सौभाग्यनिधी ३२

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

तरी सर्वेंद्रियांचिया वृत्ती । घेऊनि आपुल्या हातीं । बुद्धि आत्मया मिळे येकांतीं । प्रिया जैसी ३३ ऐसा बुद्धीचा उपरमु । तया नाम म्हणिपे शमु । तो गुण गा उपक्रमु । जया कर्मांचा ३४ आणि बाह्येंद्रियांचें घेंडें । पिटूनि विधीचेनि दंडें । नेदिजे अधर्माकडे । कहींचि जावों ३५ तो पैं गा शमा विरजा । दम गुण जेथ दुजा । आणि स्वधर्माचिया वोजा । जिणें जें कां ३६ सटवीचिये रातीं । न विसंबिजे जेविं वाती । तैसा ईश्वरनिर्णयो चित्तीं । वाहणें सदा ३७ तया नाम तप । तें तिजया गुणाचें रूप । आणि शौचही निष्पाप । द्विविध जेथ ३८ मन भावशुद्धी भरलें । आंग क्रिया अळंकारिलें । ऐसें सबाह्य जियालें । साजिरें जें कां ३९ तया नाम शौच पार्था । तो कर्मीं गुण जये चौथा । आणि पृथ्वीचिया परी सर्वथा । सर्व जें साहाणें ८४० ते गा क्षमा पांडवा । गुण जेथ पांचवा । स्वरामाजीं सुहावा । पंचमु जैसा ४१

धिकारी असल्यामुळें ब्राह्मणांतच घेतले आहेत. १९ हे धनंजया, चौथा जो शूद्रवर्ण, त्याला वेदाचा अधिकार नाहीं; तर त्याची सेवावृत्ति तीन वर्णांच्या अधीन आहे. ८२० त्या ब्राह्मणादि तीन वर्णांच्या सेवावृत्तीच्या सान्निध्यानें शूद्रालाहि चौथ्या वर्णांत गणिलें. २१ जसा फुलांच्या संगतीनें आंतील दोऱ्याचाही श्रीमंत लोक वास घेतात, तसें श्रुतींनीं ब्राह्मणांच्या संगतीनें शूद्रांचा वर्णांत समावेश केला. २२ पार्था, आतां अशा चार प्रकारांनीं या चार वर्णांची व्यवस्था झालेली आहे, तर त्या त्या वर्णांचीं कर्में कोणतीं, ते भेद तुला सांगतों. २३ ज्या गुणांनीं ते चारी वर्ण जन्ममृत्यूंचें संकट चुकवून ईश्वराप्रत प्राप्त होतात. २४ आत्म्याची जी प्रकृति, तिच्या सत्वादि गुणांनीं चार वर्णांला चार ठिकाणीं कर्में वांटून दिलीं आहेत. २५ ज्याप्रमाणें बापानें मिळविलेली संपत्ति मुलांना वांटून देतात, किंवा सूर्य वाटसरूंस त्यांचे त्यांचे मार्ग दाखवून देतो, अथवा स्वामी सेवकांस भिन्न भिन्न व्यवहार सांगतो, २६ त्याप्रमाणें, प्रकृतीचे जे गुण, त्यांनीं कर्मांचा विस्तार करून त्यांची चार वर्णांचे ठिकाणीं वांटणी केली. २७ त्या ठिकाणीं सत्वगुणानें आपल्या समविषम भागानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण उत्पन्न केले; २८ आणि रजोगुण व सत्वगुण यांच्या मिश्रणानें वैश्य वर्ण उत्पन्न झाला. व रज आणि तम यांच्या मिश्रणानें शूद्रवर्ण उत्पन्न झाला. २९ अशा प्रकारें, हे प्रबुद्धा, एकरूपच अशा प्राणिमात्राचा गुणांनीं चार प्रकारचा भेद केला आहे, असें समज. मग आपली ठेवलेली वस्तु जशी दिव्याच्या ८३० उजेडानें सहज दिसते, तसें गुणांनीं वेगळे झालेले वर्ण शास्त्रांत स्पष्ट सांगितले आहे. ३१ हे भाग्यवंता, कोणत्या वर्णाला कोणतें विहित कर्म, तेंच तुला आतां सांगतों, ऐक. ३२

अन्वय–शमः, दमः, तपः, शौचं, क्षांतिः, आर्जवं, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यं एव च (इति) स्वभावजं ब्रह्मकर्म (अस्ति). ॥ ४२ ॥

अर्थ–शम म्हणजे चित्ताचें नियमन; दम म्हणजे बाह्येंद्रियांचें नियमन, कायिक, वाचिक, व मानसिक तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, सरळपणा, शास्त्रज्ञान, अनुभवज्ञान आणि श्रुतिस्मृतींविषयीं श्रद्धा हें ब्राह्मणाचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४२ ॥

तर, प्रिया ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं एकांतीं ऐक्य पावते, त्याप्रमाणें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या हातांत घेऊनि जी बुद्धि आत्मस्वरूपीं मिळते; ३३ असा जो बुद्धीचा लीनपणा, त्याला 'शम' असें ह्मणतात, तो सर्व गुणांमध्यें प्रथम असून, त्याजपासून सर्व कर्मांचा आरंभ होतो. ३४ आणि जो बाह्य इंद्रियांना विधीचा दंड करून अधर्माच्या मार्गाला कधींही जाऊं देत नाहीं, ३५ तो शमाला साह्यकर्ता असा दुसरा 'दम' गुण होय. तो इंद्रियांना स्वधर्मानें चालवितो. ३६ जसे षष्ठीपूजनाचे रात्रीं दिव्याला विसंवत नाहींत, तसें सर्वकाळ चित्तांत ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणें, ३७ त्याला 'तप' असें ह्मणतात; आणि हा ब्राह्मण कर्माचा तिसरा गुण आहे. आणखी शौच ह्मणजे पवित्रपणा, हा निष्पाप असून दोन प्रकारचा आहे. ३८ मन हें शुद्ध भावानें भरलेलें असून सर्व शरीर सत्कर्मानें सुशोभित आहे, असा अंतर्बाह्य शुचिपणा भरलेला आहे, ३९ त्याला पार्था, 'शौच' असें म्हणतात; व तो ब्रह्मकर्मापैकीं चौथा गुण होय. आणि पृथ्वीप्रमाणें नेहमीं सर्व दुःखें सहन करणें, ८४० त्याला अर्जुना, 'क्षमा' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मापैकीं हा पांचवा गुण होय. हा म्हणजे सप्तस्वरांत पंचमस्वर जसा अति मधुर आहे, तसा होय. ४१ आणि गंगेचा ओघ जरी वांकडा

आणि वांकडेनि वोघेंसीं । गंगा वाहे उजूचि जैसी । कां पुटीं वळला उसीं । गोडी जैसी ४२ तैसा विषमांहि जीवां- । लागीं उजु कारु बरवा । तें आर्जव गा साहावा । जेथिंचा गुण ४३ आणि पाणियें प्रयत्नें माळी । अखंड जचे झाडामुळीं । परी तें आघवेंचि फळीं । जाणे जेविं ४४ तैसें शास्त्राचारें तेणें । ईश्वरुचि येक पावणें । हें फुडें जें कां जाणणें । तें येथ ज्ञान ४५ तें गा कर्मी जिये । सातवा गुण होये । आणि विज्ञान हें पाहें । एवंरूप ४६ तरी सत्त्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें कां ध्यानबळें । ईश्वरतत्त्वींचि मिळे । निष्टंकबुद्धी ४७ हें विज्ञान बरवें । गुणरत्न जेथ आठवें । आणि आस्तिक्य जाणावें । नववा गुण ४८ पैं राजमुद्रा आथिलिया । प्रजा भजे भलतया । तेविं शास्त्रें स्वीकारिलीया । मार्गमात्रातें ४९ आदरें जें कां मानणें । तें आस्तिक्य मी म्हणें । तो नववा गुण जेणें । कर्म तें साच ८५० एवं नवही शमादिक । गुण जेथ निर्दोष । तें कर्म जाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाचें ५१ तो नवगुणरत्नाकरु । यया नवरत्नांचा हारु । न फेडित ले दिनकरु । प्रकाशु जैसा५२ ना ना चांपा चांपौळी पूजिला । चंद्रु चंद्रिका धवळला । कां चंदनु निजें चर्चिला । सौरभ्यें जेविं ५३ तेविं नवगुणटिकलग । लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग । कहींचि न संडी आंग । ब्राह्मणाचें ५४ आतां उचित तें क्षत्रिया । तेंही कर्म धनंजया । सांगों ऐक प्रज्ञेचिया । भरोवरीं ५५

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

तरी भानु हा तेजें । नापेक्षी जेविं विरजें । कां सिंहें न पाहिजे । जावळिया ५६ ऐसा स्वयंभ जो जीवें लाठु । सावायेंवीण उद्भटु । तें शौर्य गा जेथ श्रेष्ठु । पाहिला गुण ५७ आणि सूर्याचेनि प्रतापें । कोडिही नक्षत्र हारपे । ना तो तरी न लोपे । सचंद्रीं तिहीं ५८ तैसेनि आपुले प्रौढिगुणें । जगा या विस्मयो देणें । आपण तरी न क्षोभणें । कायसेनही ५९ तें प्रागल्भ्यरूप तेजा । जिये कर्मीं गुण दुजा । आणि धीरु तो तिजा । जेथिंचा गुण ८६० वरिपडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस । झांकी ना तें परियेस । धैर्य जेथें ६१ आणि पाणी हो कां भलतेतुकें । परी तें जिणौनि पद्म फांके । कां आकाश उंचिया जिंके । आवडे तयातें ६२ तेविं विविधा अवस्था । पातालिया जिणौनि पार्था । प्रज्ञाफळ तया अर्था । वेझ देणें जें ६३ तें दक्षत्व गा चोख । जेथ चौथा

आणि 'अलौकीक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमलें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चकविते तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवितो. ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें ह्मणतात. तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय, आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय. ९७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेतां येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा असा जो पुरुष तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रांनीं वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनीं क्षत्रियरूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

अन्वय–कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म (अस्ति); अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं (अस्ति). ४४

अर्थ–कृषि म्हणजे शेती, गोरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी. ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु, द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

अन्वय–स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु. ४५

अर्थ–आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माच्या ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; [illegible] मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच

गुण देख । आणि जुंझ अलौकिक । तो पांचवा गुण ६४ आदित्याचीं झाडें । सदा सन्मुख सूर्याकडे । तेविं समोर शत्रूपुढें । होणें जें कां ६५ माहेवणी प्रयत्नेंसीं । चुकविजे सेजे जैसी । रिपू पाठी नेदिजे तैसी । समरंगणीं ६६ हा क्षत्रियाचेया आचारीं । पांचवा गुणेंद्रु अवधारीं । चहूं पुरुषार्थां शिरीं । भक्ति जैसी ६७ आणि जालेनि फुलें फळें । शाखिया जैसी मोकळे । कां उदार परिमळें । पद्माकरु ६८ ना ना आवडीचेनि मापें । चांदिणें भलतेणें घेपे । पुढिलांचेनि संकल्पें । तैसें जें देणें ६९ तें उमप गा दान । जेथ सहावें गुणरत्न । आणि आज्ञे एकायतन । होणें जें कां ८७० पोपूनि अवयव आपुले । करविजती मानविले । तेविं पाळणें लोभविलें । जग जें भोगणें ७१ तया नाम ईश्वरभावो । जो सर्वसामर्थ्याचा ठावो । तो गुणांमाजीं रावो । सातवा जेथ ७२ ऐसें जें शौर्यादिकीं । इहीं सात गुणविशेखीं । अळंकृत सप्तऋखीं । आकाश जैसें ७३ तैसें सप्तगुणीं विचित्र । कर्म जें जगीं पवित्र । तें सहज जाण क्षात्र । क्षत्रियाचें ७४ ना ना क्षत्रिय नव्हे नरु । तो सत्वसोनयाचा मेरु । म्हणौनि गुण स्वर्गा आधारु । सातां इयां ७५ नातरी सप्तगुणार्णवीं । परिवारली बरवी । हे क्रिया नव्हे पृथ्वी । भोगीतसे तो ७६ कां गुणांचे सातांही ओघीं । हे क्रिया ते गंगा जगीं । तया महोदधीचिया आंगीं । विलसे जैसी ७७ परी हें बहु असो देख । शौर्यादि गुणात्मक । कर्म गा नैसर्गिक । क्षत्रजातीसी ७८ आतां वैश्याचिये जाती । उचित जे महामती । तें ऐकें निरुती । क्रिया सांगों ७९

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

तरी भूमि बीज नांगरु । यया भांडवलाचा आधारु । घेऊनि लाभु अपारु । मेळवणें जें ८८० किंबहुना कृषी जिणें । गोधनें राखोनि वर्तणें । कां सवर्घीची विकणें । महार्घी वस्तु ८१ येतुलाचि पांडवा । वैश्यातें कर्माचा मेळावा । हा वैश्यजातिस्वभावा- । आंतुला जाण ८२ आणि वैश्य क्षत्रिय ब्राह्मण । हे द्विजन्मे तीन्ही वर्ण । ययांचें जें शुश्रूषण । तें शूद्रकर्म ८३ पैं द्विजसेवेपरौतें । धांवणें नाहीं शूद्रातें । एवं चतुवर्णांचितें । दाविलीं कर्में ८४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

आतां इयेचि विचक्षणा । वेगळालिया वर्णां । उचित जैसें करणां । शब्दादिक ८५ नातरि जळदच्युता । पाणिया उचित सरिता । सरितेसी पांडुसुता ।

आणि 'अलौकीक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमलें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चकवितें तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवीतो. ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें ह्मणतात. तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय, आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय. ९७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेतां येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा असा जो पुरुष तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रांनीं वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनीं क्षात्रक्रियरूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्मे हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

अन्वय–कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म (अस्ति); अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं (अस्ति).४४

अर्थ–कृषि म्हणजे शेती, गोरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी. ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु, द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

अन्वय–स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु.४५

अर्थ–आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माच्या ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; अथवा मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच

सिंधु उचितु ८६ तैसें वर्णाश्रमवेशें । जें करणीय आलें असे । गोरेया आंगा जैसें । गोरेपण ८७ तया स्वभावविहिता कर्मा । शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा । प्रवर्तावयालागीं प्रमा । अढळ कीजे ८८ पै आपुलेंचि रत्न थितें । घेपे पारखियाचेनि हातें । तैसें स्वकर्म आपैतें । शास्त्रें करावें ८९ जैसी दिठी असे आपुलिया ठायीं । परी दीपेंवीण भोग नाहीं । मार्गु न लाहतां काई । पाय असतां होय ८९० म्हणौनि जातिवशें साचारु । सहज असे जो अधिकारु । तो आपुलालिया शास्त्रें गोचरु । आपण कीजे ९१ मग घरींचाचि ठेवा । जेविं डोळयां दावी दिवा । तरी घेतां काय पांडवा । आडळु असे ९२ तैसें स्वभावें भागा आलें । वरी शास्त्रें खरें केलें । तें विहित जो आपुलें । आचरे गा ९३ परी आळसु सांडुनी । फळकाम दवडुनी । आंगें जीवें मांडुनी । तेथेंचि भरु ९४ वोवीं पडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी । तैसा जाय आचरणीं । व्यवस्थौनि ९५ अर्जुना जो यापरी । तें विहित कर्म स्वयें करी । तो मोक्षाच्या ऐलद्वारीं । पैठा होय ९६ जे अकरणा आणि निषिद्धा । नवचेचि कांहीं संबंधा । म्हणौनि भवा विरुद्धा । मुकला तो ९७ आणि काम्यकर्मांकडे । न परतेचि जेथ कोडें । तेथ चंदनाचेही खोडे । न लेचि तो ९८ येर नित्य कर्म तंव । फलत्यागें वेंचिलें सर्व । म्हणौनि मोक्षाची शिंव । ठाकूं लाहे ९९ ऐसेनि शुभाशुभीं संसारीं । सांडिला तो अवधारीं । वैराग्यमोक्षद्वारीं । उभा ठाके ९०० जें सकळ भाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जें प्रमा । नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवटु जेथ १ मोक्षफळें दिधली वोल । जें सुकृततरूचें फूल । तये वैराग्यीं ठेवी पाऊल । भंवरु जैसा २ पाहीं आत्मज्ञानसुदिनाचा । वाधावा सांगतया अरुणाचा । उदयो त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ३ किंबहुना आत्मज्ञान । जेणें हाता ये निधान । तें वैराग्य दिव्यांजन । जीवें ले तो ४ ऐसी मोक्षाची योग्यता । सिद्धी जाय तया पंडुसुता । अनुसरोनि विहिता । कर्मा यया ५ हें विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य वोलावा । आणि हेचि परम सेवा । मज सर्वात्मकाची ६ पैं भाववाचि भोगेंसीं । पतिव्रता क्रीडे प्रियेंसीं । कीं तयाचि नामें जैसीं । तपें तियां केलीं ७ कां बाळका एकी माये- । वांचोनि जिणें काय आहे । म्हणौनि सेवि[illegible] कीं तो होये । पाटाचा धर्मु ८ ना ना पाणी म्हणौनि मासा । गंगा न सांडिता जैसा । सर्वतीर्थसहवासा । वरपडा जाला ९ तैसें आपलिया विहिता ।

होयः आणि अर्जुना, नदीस उचित स्थान समुद्र, ८६ तसें वर्णाश्रमधर्मीप्रमाणें जें आवश्यक कर्म, तें केलें असतां गौर अंगास जसें तें गोरेपण शोभा देतें, तशी त्या वर्णाला अत्यंत शोभा येते.८७ हे वीरोत्तमा, त्या स्वभावजन्य कर्माचें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें आचरण करण्याविषयीं आपली बुद्धि निश्चित करावी. ८८ परंतु आपल्या जवळ असलेलें रत्न जसें रत्नपारख्याच्या हातून पारखून घ्यावें लागतें, तसें आपलें स्वकर्म शास्त्राच्या आधारानें समजून घ्यावें. ८९ जशी आपले जवळ दृष्टि असूनही दिव्यावांचून तिचा उपयोग होत नाहीं, आणि मार्ग न सांपडला तर पाय असतांही त्यांचा काय उपयोग? ८९० म्हणून, जातीप्रमाणें जो जो योग्य अधिकार असेल, तो आपण आपल्या शास्त्राप्रमाणें समजून घ्यावा. ९१ मग अर्जुना, दिवा जसा आपल्या घरांतील ठेवा आपल्या डोळ्यांस दाखवितो, तेव्हां तो घेण्याविषयीं प्रतिबंध असतो काय? ९२ तसें स्वभावतः आपल्या वांट्यास आलेलें व शास्त्रानें खरें केलेलें असें जें विहित कर्म, त्याचें जो आचरण करतो; ९३ पण् आळस सोडून व फलेच्छा टाकून मोठ्या हौसेनें शरीरानें जीव लावून त्या ठिकाणीं जो आपला सर्व काळ घालवितो; ९४ पाणी ओघांत पडल्यावर जसें भलतीकडे जात नाहीं, तसें ज्याचें आचरण यथाशास्त्र होतें; ९५ अर्जुना, याप्रमाणें जो विहित कर्माचें स्वतः आचरण करतो, तो पुरुष मोक्षाच्या अलीकडलें जें द्वार 'वैराग्य' तेथें प्राप्त होतो. ९६ जो अकरण व निषिद्ध या कर्मांचा संबंध होऊं देत नाहीं, म्हणून आत्मप्राप्तीस विरुद्ध जो संसार, त्याच्या भयापासून मुक्त होतो; ९७ तसेंच, चंदनाचाही खोडा पायांत घालण्यास आणिला तरी पाय अडकवून घेत नाहीं. तसें काम्यकर्माकडे जो कौतुकानेंही पहात नाहीं; ९८ आणि दुसरें जें नित्य कर्म, त्याचा फलत्याग केल्यामुळें तेंही तो संपवितो; म्हणून तो मोक्षाच्या शिवेजवळ प्राप्त होतो. ९९ अशा युक्तीनें कर्माचें निरसन करून शुभाशुभ संसारापासून तो सुटतो, व मोक्षाचें द्वार जें वैराग्य तेथें येऊन उभा रहातो. ९०० जें वैराग्य सकळ भाग्याची सीमा होय, व मोक्षलाभाचा निश्चय, अथवा कर्ममार्गाचे श्रम परिहार होण्याचें स्थान होय; १ ज्याला मोक्षफल जामीन झालेलें आहे, किंवा जें सत्कर्मरूप वृक्षाचें फूलच होय, त्या वैराग्याचे ठिकाणीं साधक पुरुष भ्रमराप्रमाणें पाऊल ठेवतो. २ पहा—काय आश्चर्य आहे कीं, आत्मज्ञानरूप सूर्याच्या पुढें वैराग्य हें वरधाव्याप्रमाणें अरुणोदय होय. ३ किंबहुना, आत्मज्ञानरूप जें निधान, तें ज्या वैराग्यरूप दिव्यांजनानें हातास येतें, तें जो जिवेंभावेंकरून बुद्धिरूप डोळ्यांत घालतो; ४ अर्जुना, अशा प्रकारें विहित कर्माला अनुसरून आचरण केलें असतां, त्याला मोक्षप्राप्तीची योग्यता प्राप्त होते. ५ हे पांडवा, विहित कर्म हा आपल्या कल्याणाचा जिव्हाळा होय, व त्याचेंच आचरण करणें हीच मज सर्वात्मक ईश्वराची सेवा होय. ६ संपूर्ण भोगेंकरून पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रियपतीबरोबर क्रीडा करते, त्याच तिच्या आचरणास 'तप' असें ह्मणावें. ७ किंवा, बाळाला आईवांचून जगण्याला दुसरें साधनच नाहीं, म्हणून तिची सेवा केली असतां त्याचें कल्याण होतें; त्याप्रमाणें, स्वधर्माचें आचरण करणें हाच मुख्य धर्म होय. ८ अथवा, केवळ पाणी समजून गंगेंत राहिलेल्या माशाला तेथें राहिल्यानें जसा सर्व तीर्थांचा सहज लाभ होतो, ९ तसें आपल्या विहित कर्मांचें आचरण केल्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं व अशा निश्चयानें त्याचें आचरण केलें असतां,

उपायो असे न विसंबितां । ऐसा कीजे कीं जगन्नाथा । आभारु पडे९१०अगा जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणौनि केलिया निभ्रांत । सांपडेचि तो ११ पैं जीवाचें कसीं उतरली । ते दासी कीं गोसांवीण जाली । सिसे वेंचि तया मविली । वही जेविं १२ तैसें स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे हेचि परमसेवा । येर तें गा पांडवा । वणिज करणें १३

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥४६॥

म्हणोनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची खूण पाळिली । जयापासूनि कां आली । आकारा भूतें १४ जो अविद्येचिया चिंधिया । गुंडूनि जीव बाहुलिया । खेळवीतसे तिगुणिया । अहंकाररज्जू १५ जेणें जग हें समस्त । आंत बाहेरी पूर्ण भरित । जालें आहे दीपजात । तेजें जैसें १६ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागीं १७ म्हणौनि तिये पूजे । रिझलेनि आत्मराजें । वैराग्यसिद्धि देइजे । प्रसाय तया१८ जिये वैराग्यदशे । ईश्वराचेनि वेधवशें । हें सर्वही नावडे जैसें । वांत होय १९ प्राणनाथाचिया आर्धी । विरहणीतें जिणेंही बाधी । तैसें सुखजात लिशुद्धी । दुःखाचि लागे ९२० सम्यक्ज्ञान नुदैजतां । वेधेंचि तन्मयता । उपजे ऐसी योग्यता । बोधाचि लाहे २१ म्हणौनि मोक्षलाभालागीं । जो व्रतें वाहतसे आंगीं । तेणें स्वधर्मु आस्था चांगी । अनुष्ठावा २२

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

अगा आपुला हा स्वधर्मु । आचरणीं जरी विषमु । तरी पाहावा तो परिणामु । फळेल जेणें २३ जैं सुखालागीं आपणपयां । निंबाचि आथी धनंजया । तैं कडुवटपण तयाचिया । उबगिजे ना २४ फळणया ऐलीकडे । केळीतें पाहतां आस मोडे । ऐसी त्यजिली तरी जोडे । तैसें कें गोमटें २५ तेविं स्वधर्मु सांकडु । देखोनि केला जरी कडु । तरी मोक्षसुखाडु । अंतरला कीं २६ आणि आपुली माये । कुब्ज जरी आहे । तरी जीजे तें नोहे । स्नेह कुन्हें कीं २७ येरी जिया पराविया । रंभेहूनि बरविया । तिया काय कराविया । बाळकें तेणें २८ अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे । परी मीना काय होये । असणें तेथ २९ पैं आघविया जगा जें विख । तें विखकीडियाचें पीयूख । आणि जगा गुळ तें देख । मरण तया ९३० म्हणौनि जे विहित जया जेणें । फिटे

जगन्नाथ जो ईश्वर त्यावर आपलें ओझें पडतें. ९१० अरे, ज्याचें जें विहित कर्म नेमलेलें आहे, तें त्यानें करणें हेंच ईश्वराचें मनोगत आहे, म्हणूनच तें कर्म केलें असतां निःसंशय ईश्वर प्राप्त होतो. ११ दासी असूनही जर राजाच्या कसोटीस उतरली, तर तीच सर्वांची स्वामिणी होते; किंवा स्वामिकार्यार्थ जो आपलें डोकें देणारा त्याला स्वामी जसा इनामपत्र करून देऊन आपले दप्तरीं दाखला ठेवितो, १२ तसें ईश्वराच्या मनोभावाप्रमाणें वागणें हीच त्याची परम सेवा होय; व यावांचून जें दुसरें कृत्य करणें, तें अर्जुना, वाणिज्य कर्माप्रमाणें आहे. १३

अन्वय–यतः भूताना प्रवृत्तिः (अस्ति), येन इदं सर्वं ततं (अस्ति), तं (ईश्वरं) स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दति. ॥ ४६ ॥

अर्थ- ज्याच्या सत्तेनें सर्व भूतांच्या इंद्रियचेष्टा चालतात, आणि ज्यानें हें सर्व विश्व व्यापिलें आहे, त्या ईश्वराला स्वकर्मानें भजणाऱ्या मनुष्यास ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि मिळते. ॥ ४६ ॥

म्हणून, विहित कर्म केलें म्हणजे तें कर्म केलें असें नव्हे, तर ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूतें उत्पन्न झालीं आहेत, त्याचें मनोगतच आपण पाळिलें ! १४ जो परमात्मा अज्ञानरूपी चिंध्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो, आणि सत्व, रज व तम अशा तीन पदरी अहंकाररूप सूत्रानें त्यांना खेळवितो. १५ दिवा जसा तेजानें अंतर्बाह्य भरलेला असतो, तसें ज्या परमात्म्यानें हें सर्व जग अंतर्बाह्य ओतप्रोत भरलेलें आहे. १६ वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी पुष्पांनीं पूजा केली असतां, ती पूजा त्याला परमसंतोषकारक होते. १७ म्हणून त्या पूजेच्या योगानें आत्मराज प्रसन्न होऊन भक्ताला वैराग्य उत्पन्न करतो. हाच त्याचा भक्तावर खरेखर प्रसाद!! १८ जी वैराग्यदशा प्राप्त झाली असतां ईश्वराचा छंद लागून हा सर्व संसार वमनप्राय भासतो; १९ [illegible] आपल्या प्रिय पतीच्या वियोगानें विरहिणी स्त्रीस जिवंत रहाणें देखील नकोसें होतें, त्याप्रमाणें संसारांतील सर्व सुखें त्याला खरोखर दुःखवत् भासतात. ९२० ईश्वराचें अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्याचे पूर्वीं त्याच्या ध्यासानें तन्मयता प्राप्त होते; अशी बोधाची योग्यता आहे. २१ वास्तव, ज्याच्या मनांत मोक्ष प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा असेल, त्यानें स्वधर्मानें परम आस्थेनें आचरण करावें. २२

अन्वय–विगुणः स्वधर्मः स्वनुष्ठितात् परधर्मात् श्रेयान् (अस्ति) स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नरः किल्बिषं न आप्नोति.

अर्थ–स्वधर्म हा आचरण्यास कठीण असला तरी, [आचरण्यास सुलभ अशा] परधर्मापेक्षां तो श्रेष्ठ आहे स्वभावनियत जें कर्म, तें केल्यानें मनुष्य पापानें लिप्त होत नाहीं. ॥ ४७ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण करण्यास कठीण असला, तरी त्यापासून परिणामीं जें फल प्राप्त होणार, स्थावर लक्ष ठेविलें पाहिजे. २३ हे धनंजया, कडुलिंबाचें सेवन केलें असतां जर आपल्याला सुख होत असेल, तर त्याच्या कडुपणास कंटाळूं नये. २४ केळ विण्याचे पूर्वीं तिच्याकडे पाहून निराशा होते; आणि तशा स्थितींतच जर ती तोडून टाकिली, तर तिजपासून उत्तम फळ कोठून प्राप्त होणार? २५ त्याप्रमाणें, स्वधर्म आचरण्यास कठीण आहे असें म्हणून जर त्याचा त्याग केला, तर तो मोक्षसुखाला अंतरलाच कीं! २६ आणि आपली आई जरी कुरूप असली, तरी ज्या तिच्या प्रेमामुळें आपण जगतों, तें तिचें प्रेम कांहीं वांकडें नाहीं. २७ एऱ्हवीं दुसऱ्या स्त्रिया जरी रंभेहून सुस्वरूप असल्या, तरी बालकाला त्या काय करावयाच्या आहेत? २८ अरे, पाण्यापेक्षां तुपांत पुष्कळ गुण आहेत हें खरें; पण माशाला तुपांत ठेवलें असतां तो जगेल का? २९ हें पहा जो बचनाग सर्व जगाला विष आहे, तोच त्यांतील किड्याला अमृत आहे; आणि गूळ–जो साऱ्या जगाला गोड आहे, तोच त्या किड्याला मृत्यु आहे! ९३० म्हणून, ज्याला जें विहित कर्म सांगितलें आहे, कीं ज्याच्या आचरणानें संसाराचें

संसाराचें वरणें। क्रिया कठोर तऱ्ही तेणें। तेचि करावी ३१ येरा पराचारा वरविया। ऐसें होईल टेंकलेया। पायांचें चालणें डोइया। केलें जैसें ३२ यालागीं कर्म आपुलें। जें जातिस्वभावें असें आलें। तें करी तेणें जिंतिलें। कर्मबंधातें ३३ आणि स्वधर्मुचि पाळावा। परधर्मु तो गाळावा। हा नेमुही पांडवा। न कीजेचि पैं गा ३४ तरी आत्मा दृष्ट नोहे। तंव कर्म करणें कां ठाये। आणि करणें तेथ आहे। आयासु आधीं ३५

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत्। सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

म्हणौनि भलतिये कर्मीं। आयासु जऱ्ही उपक्रमीं। तरी काय स्वधर्मीं दोषु सांगें ३६ अगा उजू वाटा चालावें। तऱ्ही पायाचि शिणवावें। ना आडरानें धांवावें। तऱ्ही तेंचि ३७ पैं शिळा कां सिदोरिया। दाटणें एक धनंजया। परी जें वाहतां विसांवया। मिळिजे तें घेपे ३८ एऱ्हवीं कणा आणि भूसा। कांडितांही सोसु सरिसा। जेंचि रंधन श्वान मांसा। तेंचि हवी३९दधी जळाचिया घुसळणा। व्यापार सारिखेचि विचक्षणा। वाळुवे तिळा घाणा। गाळणें एक ९४० पैं नित्य होम देयावया। कां सैरा आगी सुवावया। फुंकितां धू धनंजया। साहणें तेंचि ४१ परी धर्मपत्नी धांगडी। पोसितां जरी एकी वोढी। तरी कां अपरवडी। आणावी आंगा ४२ हां गा पाठी लागला घाई। मरण न चुकेचि पाहीं। तरी समोरला काई। आगळें न कीजे ४३ कुलस्त्री दांडयाचे घाये। परघर रिगालीहि जरी साहे। तरी स्वपतीतें वांयें। सांडिलें कीं ४४ तैसें आवडतेंही करणें। न निपजे शिणल्याविणें। तरि विहित बारें कोणें। बोलें भारी ४५ वरी थोडेंचि अमृत घेतां। सर्वस्व वेंचो कां पंडुसुता। जेणें जोडे जीविता। अक्षयत्व ४६ येर कांह्या मोलें वेंचूनि। विष पियावें घेऊनि। आत्महत्येसि निमोनि। जायिजे जेणें ४७ तैसें जाचूनियां इंद्रियें। वेंचूनि आयुष्याचेनि दियें। सांचले पापीं आन आहे। दुःखावांचूनि ४८ म्हणोनि करावा स्वधर्मु। जो करितां हिरोनि घे श्रमु। उचित देईल परमु। पुरुषार्थराजु ४९ याकारणें किरीटी। स्वधर्माचिये राहाटी। न विसंबिजे संकटीं। सिद्धमंत्रु जैसा ९५० कां नाव जैसी उदधीं। महारोगी दिव्यौषधी। न विसंबिजे तया बुद्धी। स्वकर्म येथ ५१ मग ययाचि गा कपिध्वजा। स्वकर्माचिया महापूजा। तोषला ईशु तमरजा। झाडा करूनि ५२ शुद्ध सत्त्वाचिया

बंधन तुटतें, तें कितीही कष्टसाध्य असलें तरी त्यानें त्याचेंच आचरण करावें. ३१ पण, तोच दुसऱ्याचा धर्म उत्तम म्हणून जर का त्याचें आचरण केलें, तर पायानें चालण्याचें काम डोक्यानें केल्याप्रमाणें होऊन उलट तें दुःखाला मात्र कारण होईल. ३२ याकरितां, आपल्या जातिस्वभावानुसार आपल्या वांट्यास जें कर्म आलेलें आहे, त्याचें जो आचरण करतो, त्यानें कर्मबंधाला जिंकलें; (तो कर्मबंधनापासून मुक्त झाला;) ३३ आणि म्हणूनच, अर्जुना, परधर्माचा त्याग करून स्वधर्माचेंच आचरण करण्याविषयीं नियम नको का करायाला ? ३४ तर आत्मा जोंपावेतों दृष्ट झाला नाहीं, तोंपर्यंत कर्म करण्याचें राहील काय? नाहीं. तें अवश्य केलेंच पाहिजे; आणि कर्म करावयाचें ह्मटलें म्हणजे प्रथम कष्ट आहेतच. ३५

अन्वय–कौन्तेय, सहजं कर्म, सदोषम् अपि न त्यजेत; धूमेन अग्निः इव हि सर्वारंभाः दोषेण आवृताः (संति). ४८

अर्थ–हे कौंतेया स्वभावसिद्ध जें कर्म, त्यामध्यें जरी दोष असला, तरी तें सोडूं नये; कारण, जसा धुरानें अग्नि व्यापिलेला आहे, तसें सर्व कर्मांचें आरंभ दोषानें व्यापिलेले आहेत. ॥ ४८ ॥

याचकरितां, कोणतेंही कर्म केलें तरी जर प्रारंभीं आयास पडतात, तर स्वधर्माचें आचरण केलें असतां दोष का लागेल सांग बरें ? ३६ अरे, सरळ वाटेनें चालावयाचें झालें, तरी पायांलाच शीण द्यावयाचा; आणि आडरानांत भटकावयाचें झालें तरी तीच स्थिति ! ३७ अर्जुना, हें बघ–वाटेनें जातांना पदरांत शिळा किंवा शिदोरी (फराळाचें) हीं दोन्ही जरी बांधलीं, तरी ओझें सारखेंच होतें. परंतु जें विसाव्याचे (मुक्कामाचे) ठिकाणीं सुखकर होईल, तेंच घ्यावें. ३८ बाकी धान्य आणि भूस कांडतांना श्रम सारखेच पडतात; अथवा खाण्याकरितां किंवा होमाकरितां मांस शिजविण्याचे श्रमही सारखेच आहेत. ३९ हे विचक्षणा, दहीं किंवा पाणी यांच्या घुसळण्याचे श्रम सारखेच; अथवा वाळू किंवा तीळ घाण्यांत गाळण्याचे श्रम सारखेच; ९४० हें बघ, अर्जुना, नित्यहोम देण्याकरितां किंवा एऱ्हवीं विस्तव पेटविण्याचे वेळीं धूर हा दोघांसही सोसावा लागतोच; ४१ अथवा लग्नाची बायको किंवा एकादी ठेवलेली स्त्री या दोघींचेंही पोषण करण्यास जर सारखाच खर्च लागतो, तर मग एकादी स्त्री जवळ ठेवून अपकीर्तीचा डाग कां लावून घ्यावा ? ४२ अरे, पाठीकडच्या बाजूला घाय लागून जर मरण चुकत नाहीं, तर शत्रुसमोर युद्ध करून मेलें असतां मरणाहून अधिक स्वर्गाची प्राप्ति होणार नाहीं का ? ४३ कुलस्त्री दुसऱ्याचे घरांत शिरूनही जर तिला दांडक्याचा मार सोसावा लागतो तर तिनें आपला पति व्यर्थ सोडला असें नाहीं का होत ? ४४ त्याप्रमाणें, पाहिजे तें कर्म केलें असतांही जर दुःख सोसावें लागतें, तर बापा, स्वधर्माचरण कठीण असें कोणत्या तोंडानें म्हणतां येईल ? ४५ हे पांडुसुता, ज्या अमृतसेवनानें अमरत्व प्राप्त होतें, त्याच्या अल्पप्राप्तीकरितांही सर्वस्व कां खर्च करूं नये ? ४६ आणि ज्या विषाचें सेवन केलें असतां सर्व सुखाचा नाश होऊन आत्महत्येचें पातक लागतें, तें विष विकत घेऊन कां घ्यावें ? ४७ त्याप्रमाणें इंद्रियांना शीण देऊन आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा संचय केला असतां दुःखांवांचून दुसरें फल आहे काय ? ४८ म्हणून, स्वधर्माचेंच आचरण करावें. तो आपल्या श्रमांचा परिहार करून, उचित अशा परमपुरुषार्थाची–सर्वश्रेष्ठ मोक्षाची–प्राप्ति करून देईल. ४९ याकरितां, स्वधर्माचें आचरण सोडूं नये. ज्याप्रमाणें संकटसमयींही सिद्धमंत्र विसरूं नये, ९५० अथवा समुद्रांत पडलेल्यानें नाव सोडूं नये, किंवा महारोग्यानें दिव्यौषधीचा त्याग करूं नये, त्याप्रमाणें स्वकर्माचें आचरण सोडूं नये. ५१ मग हे कपिध्वजा, याच स्वकर्मरूप महापूजेनें संतुष्ट झालेला ईश्वर, तम व रज या गुणांचा नाश करून ५२ आपल्या उत्कंठेला शुद्धसत्त्वगुणाच्या मार्गाला ला-

वाटा । आणी आपुली उत्कंठा । भव स्वर्गे काळकूटा- । ऐसें दावी ५३ वारा वैराग्य येणें बोले । मागां संसिद्धि रूप केलें । किंबहुना तें आपुलें । मे या- खागें ५४ मग जिंतिलिया हे भोये । पुरुष सर्वत्र जैसा होये । कां जाला क- पां- लाहे । तें आतां सांगों ५५

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

तरी देहादिक हें संसारें । सर्वही मांडलेंसे जें गुंफिरें । नेथें नातुडे तो वागुरें । वारा जैसा ५६ पैं परिपाकाचिये वेळे । फळ देठें ना देठु फळें । न धरे तैसें स्नेह खुळें । सर्वत्र होय ५७ पुत्र वित्त कलत्र । हे जालियाही स्वतंत्र । माझें न म्हणें पात्र । विषाचें जैसें ५८ हें असो विषयजाती । बुद्धी पोळली ऐसी मागौती । पाउलें वेऊनि एकांतीं । हृदयाच्या रिगे ५९ ऐसया अंतःकरण । बाह्य येतां तयाची आण । न मोडी ममर्था भेण । दासी जैसी ९६० तैसें ऐक्याचिये मुठी । माजिवडें चित्त किरीटी । करूनि वेधीं नेहटी । आत्मयाच्या ६१ तेव्हां दृष्टादृष्ट स्पृहे । निमणें जालेंचि आहे । आगी दडपलिया धुयें । राहिजे जैसें ६२ म्हणौनि नियमिलिया मानसीं । स्पृहा नासोनि जाय आपैसी । किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे ६३ पैं अन्यथा बोधु आघवा । मावळोनि तया पांडवा । बोधमात्रींचि जीवा । ठावो होय ६४ धरवणी वेंचे सरे । तैसें भोगें प्राचीन पुरे । नवें तंव नुपकरे । कांहींचि करूं ६५ ऐशी कर्म साम्यदशा । होय तेथ वीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा ६६ रात्रीची चौपाहरी । वेंचलिया अवधारी । डोळयां तमारी । मिळे जैसा ६७ कां येऊनि फळाचा घडु । पारुषवी केळीची वाढु । श्रीगुरु भेटोनि करी पाडु । बुभुत्सू तैसा ६८ मग आलिंगिला पूर्णिमा । जैसा उणीव सांडी चंद्रमा । तैसें होय वीरोत्तमा । गुरुकृपा तया ६९ तेव्हां अबोधुमात्र असे । तो तंव तया कृपा नासे । तेथ निशीसवें जैसें । आंधारें जाय ९७० तैसी अबोधाचिये कुशीं । कर्म कर्ता कार्य ऐशी । त्रिपुटी असे ते जैसी । गाभिणी मारिली ७१ तैसेंचि अबोधनाशसवें । नाशे क्रियाजात आघवें । ऐसा समूळ संभवे । संन्यासु हा ७२ येणें मूळाज्ञानसंन्यासें । दृश्याचा जेथ ठावो पुसे । तेथ बुझावें तें आपैसें । तोचि आहे ७३ चेइलियावरी पाहीं । स्वप्नींचिया तिये डोहीं । आपणयातें काई । काढूं जाइजे ७४ तैं मी नेणें आतां जाणेन । हें सरलें तया दुःस्वप्न । जाला

बंधन। आणि संसार व स्वर्ग हे काळकूट विषाप्र-त्यानें। आहेत, असें वाटावयास लावितो. नंतर ५३ दुस। वैराग्य या शब्दानें संसिद्धि या शब्दाचें जें वर्णन, चरण।,तें आपलें वैराग्यरूप स्थान तो मिळवितो. ५४ कंद। ही वैराग्यभूमिका जिंकल्यावर जी त्याची योग्यता होते, किंवा पूर्णत्वास पावलेल्या त्या पुरुषाला कशाचा लाभ होतो, तें आतां सांगतों. ५५

अन्वय–सर्वत्र असक्तबुद्धिः, जितात्मा, विगतस्पृहः (नरः) परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेन अधिगच्छति. ॥४९॥

अर्थ–ज्याची बुद्धि कोठेंही आसक्त होत नाहीं, व जो जितेंद्रिय व निस्पृह आहे, असा मनुष्य संन्यासाच्या योगानें उत्कृष्ट अशा ज्ञानसिद्धीला प्राप्त होतो. ॥ ४९ ॥

तर, वारा जसा पारध्याच्या जाळ्यांत इकडून तिकडे जातांना अडकत नाहीं, तसा देह आदिकरून जे संसाराचे पाश, त्यांत तो असूनही सांपडत नाहीं. ५६ हें पहा-पिकलेलें, फळ जसें देंठाला धरीत नाहीं, किंवा देठही त्याला धरीत नाहीं, तसें संसारादिकांवरील सर्व प्रेम निर्जीव होतें. ५७ पुत्र, द्रव्य व स्त्री हीं आपल्या आपल्या तंत्रानें वागत असलीं तरी तो 'हीं माझीं आहेत' असें न ह्मणतां त्यांचा विषाप्रमाणें त्याग करतो. ५८ फार काय सांगावें ! कढत पदार्थांच्या योगें हाताला चटका बसतांच जसा मनुष्य हात मागें घेतो, तशी त्याची बुद्धि विषयांपासून मागें परतून आत्मविचाराकडे लागते. ५९ अशा प्रकारें अंतःकरण हें इंद्रियद्वारां विषयांकडे न जाण्याविषयीं याची शपथ मोडीत नाहीं. जशी स्वामीच्या भयानें दासी आज्ञा मोडीत नाहीं. ९६० तसें, अर्जुना, ऐक्याच्या मुठीमध्यें चित्त धरून त्याला आत्म्याच्या छंदास लावतो. ६१ त्या वेळेस, जसा अग्नि राखेंत पुरला ह्मणजे धूर आपोआप रहातो; तशी इहपर विषयांची इच्छा सहजच नष्ट होते. ६२ ह्मणून, मनाचा निग्रह झाला ह्मणजे इच्छा आपोआप नाहींशी होते; फार सांगून काय करावयाचें आहे ! अशी भूमिका साधकाला प्राप्त होते. ६३ हें बघ अर्जुना, विपरीत बोध सगळा नाहीसा होऊन त्याला खरा बोधच प्राप्त होतो. ६४ जसें सांचविलेलें पाणी रोज खर्च केलें ह्मणजे तें सरतें, तसें प्रारब्धकर्म हें भोगांतीं सरतें; आणि अहंकर्तृत्वभावना नसल्यामुळें नवीन कर्म उत्पन्न होत नाहीं. ६५ अर्जुना, अशा प्रकारें सर्व कर्मांची क्षीणदशा झाली ह्मणजे मग श्रीगुरूंची आपोआप भेट होते. ६६ हें पहा—रात्रीचे चार प्रहर संपले म्हणजे अंधकाराचा नाश करणारा जो सूर्य दृष्टीस पडतो; ६७ अथवा फळाचा वड येऊन तो ज्याप्रमाणें केळीची वाढ खुटवितो, त्याप्रमाणें, श्रीगुरु हे भेटून जिज्ञासूची कर्मकर्तृत्वाची खटपट बंद करतात. ६८ मग, पौर्णिमा प्राप्त झाली ह्मणजे ज्याप्रमाणें चंद्राचे ठिकाणीं मुळींच उणीव रहात नाहीं, त्याप्रमाणें गुरुकृपा झाली ह्मणजे जिज्ञासूला कोणतीही उणीव रहात नाहीं. ६९ त्या वेळीं, अज्ञान ह्मणून जेवढें असतें, तेवढें तर त्यांच्या कृपेनेंच नष्ट होतें; आणि रात्र गेल्यावर अंधार नाहींसा होतो; ९७० त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा नाश झाला ह्मणजे, त्याच्या पोटांत जी कर्म, कर्ता आणि कार्य ही त्रिपुटी आहे तीही नाश पावते. जशी गर्भिणी मारली म्हणजे पोटांतला गर्भ निराळा मारावा लागत नाहीं—तो आपोआपच मरतो, ७१ तसा अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे सर्व कर्मांचा नाश होतो. अशा प्रकारें सर्व कर्मांचा समूळ नाश होणें यालाच संन्यास म्हणतात, तोच त्याला प्राप्त होतो. ७२ त्यामुळें अज्ञानाच्या त्यागानें सर्व दृश्य पदार्थ नष्ट झाले ह्मणजे मग जाणावयाचें जें तें तो आपण स्वतःच आहे. ७३ असें पहा-मनुष्य झोंपेंतून जागा झाल्यानंतर, आपण डोहांत बुडत असल्याचा जो त्याला स्वप्नांत भ्रम झाला होता, तो सत्य मानून त्यांतून आपल्याला काढण्याविषयीं तो खटपट करील काय ? ७४ त्याप्रमाणें, मला कळत नाहीं, मी आतां समजून घेईन, हें त्याचें दुःस्वप्न नष्ट होतें, आणि ज्ञेय व ज्ञाता हे

ज्ञातृज्ञेयाविहीन । चिदाकाश ७५ मुखाभासेंसीं आरिसा । परौता नेलिया वी- रेशा । पाहातेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ७६ तैसें नेणणें जें गेलें । तेणें जा- णणेंही नेलें । मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्राचि ७७ तेथ स्वभावें धनंजया । नाहीं कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ७८ तें आपुलें आपणपें । असे तेंचि होऊनि हारपे । तरंगु कां वायुलोपें । समुद्र जैसा ७९ तैसें न होणें निफजे । ते नैष्कर्म्यसिद्धि जाणिजे । सर्वसिद्धींत सहजें । परम हेचि ९८० देउळाचिया कामा कळसु । उपरम गंगेसी सिंधु प्रवेशु । कां सुव- र्णशुद्धी कसु । सोळावा जैसा ८१ तैसें आपुलें नेणणें । फेडिजे कां जाणणें । तेंही गिळूनि असणें । ऐसी जे दशा ८२ तियेपरतें कांहीं । निपजणें आन नाहीं । ह्मणौनि ह्मणिपें पाहीं । परमसिद्धि ते ८३

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५०

परी हेचि आत्मसिद्धि । जो कोणी भाग्यनिधि । श्रीगुरुकृपालब्धि- । काळीं पावे ८४ उदयजतांचि दिनकरु । प्रकाशुचि आते आंधारु । कां दीपसंगें का- पुरु । दीपुचि होय ८५ तया लवणाची कणिका । मिळतखेंवो उदका । उद- कचि होऊनि देखा । ठाके जेविं ८६ कां निद्रित चेवलिया । स्वप्नेंसि निद वायां । जाऊनि आपणपया । मिळे जैसा ८७ तैसें जया कोण्हासि दैवें । गुरु- वाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसंवे । आपणया वृत्ती ८८ तयासी मग कर्म करणें । हें बोलिजैलाचि कवणें । आकाशा येणें जाणें । आहे काई ८९ ह्म- णौनि तयासि कांहीं । त्रिशुद्धि करणें नाहीं । परी ऐसें जरी हें कांहीं । नव्हे जया ९९० काना वचनाचिये भेटी- । सरिसाचि पैं किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणि एकु जो ९१ एऱ्हवीं स्वकर्माचेनि वन्हीं । काम्यनिषिद्धाचिया इंधनीं । रजतमें कीर दोन्ही । जाळिलीं आधीं ९२ पुत्र वित्त परलोकु । यया तिहींचा अभिलाखु । घरीं होय पाइकु । हेंही जालें ९३ इंद्रियें सैरा पदार्थीं । रिगतां विटाळलीं होतीं । तियें प्रत्याहार तीर्थीं । न्हाणिलीं कीर ९४ आणि स्वधर्माचें फळ । ईश्वरीं अर्पूनि सकळ । घेऊनि केलें अढळ । वैराग्यपद ९५ ऐसी आत्मसाक्षात्कारीं । लाभे ज्ञानाची उजरी । ते सामुग्री कीर पुरी । मेळ- विली ९६ आणि तेचि समयीं । सद्गुरु भेटले पाहीं । तेवींचि तिहीं कांहीं । वंचिजेना ९७ परी वोखद घेतखेंवो । काय लाभे आपुला ठावो । कां उदयज-

तांची दिवो । मध्यान्ह होय ९८ सुक्षेत्रीं आणि वोलटें । बीजही पेरिलें गोमटें । तरी आलोट फळ भेटे । परि वेळें कीं गा ९९ जोडला मार्गु प्रांजळु । मिनला सुसंगाचाही मेळु । तरी पाविजे वांचूनि वेळु । लागेचि कीं १००० तैसा वैराग्यलाभु जाला । वरि सद्गुरुही भेटला । जीवीं अंकुरु फुटला । विवेकाचा १ तेणें ब्रह्म एक आथि । येर आघवीचि भ्रांति । हेही कीर प्रतीति । गाढ केली २ परी तेंचि जें परब्रह्म । सर्वात्मक सर्वोत्तम । मोक्षाचेंही काम । सरे जेथ ३ यया तिन्ही अवस्था पोटीं । जिरवी जें गा किरीटी । तया ज्ञानासिही मिठी । दे जें वस्तु ४ ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणुही विरे । कांहींचि नुरोनि उरे । जें कांहीं गा ५ तियें ब्रह्मीं ऐक्यपणें । ब्रह्मचि होऊनि असणें । तें क्रमेंचि करून तेणें । पाविजे पैं ६ भुकेलियापासीं । वोगरिलें षड्रसीं । तो तृप्ति प्रतिग्रासीं । लाहे जेविं ७ तैसा वैराग्याचा वोलावा । विवेकाचा तो दिवा । आंबुथितां आत्मठेवा । काढीचि तो ८ तरी भोगिजे आत्मऋद्धी । येवढी योग्यतेची सिद्धी । जयाच्या आंगीं निरवधी । लेणें जाली ९ तो जेणें क्रमें ब्रह्म । होणें करी मा सुगम । तया क्रमाचें आतां वर्म । आईक सांगों

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१

तरी गुरु दाविलिया वाटा । येऊन विवेकतीर्थतटा । धुऊनियां मळकटा । बुद्धीचा तेणें ११ मग राहूनें उगाळिली । प्रभा चंद्रें आलिंगिली । तैसी शुद्धत्वें जडली । आपणयां बुद्धि १२ सांडूनि कुळें दोन्ही । प्रियासी अनुसरे कामिनी । द्वंद्वत्यागें स्वचिंतनीं । पडली तैसी १३ आणि ज्ञानाऐसें जिव्हार । नेवों नेवों निरंतर । इंद्रियीं केले थोर । शब्दादिक जे १४ ते रश्मिजाळ काढलेया । मृगजळ जाय लया । तैसें धृतिरोधें तयां । पांचांही केलें १५ नेणतां अधमाचिया अन्ना । खादलिया कीजे वमना । तैसीं वोकविलीं सवासना । इंद्रियें विषयीं १६ मग प्रत्यगावृत्ती चोखटें । लाविलीं गंगेचेनि तटें । ऐसीं प्रायश्चित्तें धुवटें । केलीं जेणें १७ पाठीं सात्त्विकें धीरें तेणें । शोधारलीं तिये करणें । मग मनेंसीं योगधारणें । मेळविलीं १८ तेविंचि प्राचीनें इष्टानिष्टें । भोगेंसीं येउनी भेटे । तेथ देखिलियाहि वोखटें । द्वेषु न करी १९ ना गोमटेंचि विपायें । तें आणूनि पुढां सूये । तयालागीं न होये । साभिलाषु १०२० यापरी इष्टानिष्टीं । रागद्वेष किरीटी । त्यजूनि गिरिकपाटीं । निकुंजीं वसे २१

प्रातःकाळीं सूर्य उगवतांच मध्यान्हकाल होतो काय? ९९८ उत्तम जमीन असून पर्जन्यवृष्टी झाली, व त्यांत उत्तम बीजही पेरलें, म्हणजे त्यास पुष्कळ पीक येतें; परंतु अर्जुना, त्याला वेळ लागतो; ९९ उत्तम मार्ग असून त्यांत चांगल्याची सोबतही मिळाली, तरी ज्या ठिकाणीं आपल्यास जावयाचें असेल त्या ठिकाणीं जाण्यास वेळ हा लागावयाचाच. १००० त्याप्रमाणें, वैराग्यही प्राप्त झालें, त्यांत सद्गुरूंचीही भेट झाली व ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचीही अंतःकरणांत इच्छा झाली; १ मग त्यांच्या उपदेशानें ब्रह्म एक सत्य आहे, व त्यावांचून इतर सर्व प्रपंच भ्रांतिरूप आहे, हें ऐकून साधकाचाही त्याप्रमाणें दृढनिश्चय झाला; २ परंतु असें जें सर्वव्यापक व सर्वोत्तम परब्रह्म—ज्या ठिकाणीं मोक्ष शब्दही नाहींसा होतो; ३ अर्जुना, साध्य, साधक व साधन ही त्रिपुटी ज्या ज्ञानानें नाहींशी होते असें जें ज्ञान तें ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय पावतें; ४ जेथें ऐक्याचा एकपणाही उरत नाहीं, व जेथें आनंदसुखाचा लेशही उरत नाहीं; व जेथें कांहीं न उरवून जें उरतें, ५ असें जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं ऐक्य पावून रहाणें तें त्याला मंदाधिकारामुळें क्रमानेंच प्राप्त होतें. ६ क्षुधितापुढें षड्रस अन्नाचें ताट वाढून ठेवलेलें असलें, तरी तो एकदम तृप्त न होतां प्रत्येक घासानें तृप्ति वाढतां वाढतां शेवटल्या घासाला पूर्ण तृप्त होतो; ७ त्याप्रमाणें, तो साधक वैराग्याच्या आश्रयानें व विवेकरूप दीपाच्या प्रकाशानें आत्मस्वरूपी ठेव्यास प्राप्त होतो. ८ तर आत्मरूप ऐश्वर्य भोगण्याची ज्या साधकाचे अंगीं खरोखर योग्यता प्राप्त झाली, ९ तो ज्या क्रमानें ब्रह्मप्राप्ति सुलभ करून घेतो, त्या क्रमाचें वर्म तुला सांगतों, ऐक. १०१०

अन्वय—विशुद्धया बुद्ध्यायुक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, रागद्वेषौ व्युदस्य च; ५१

अर्थ—जो मनुष्य अत्यंत शुद्धबुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्यानें आपल्या चित्ताचें नियमन करून, शब्दादिक विषय टाकून, प्रीति व अप्रीति नाहींशी करून टाकतो, ॥५१॥

तर, श्रीगुरूंनीं दाखविलेला मार्ग स्वीकारून विवेकरूपी तीर्थाच्या तटावर बुद्धीचा मळ धुऊन टाकतो; ११ मग ज्याप्रमाणें राहूनें ग्रासलेली चंद्राची प्रभा त्यानें सोडल्यावर ती चंद्रास आलिंगन देते, त्याप्रमाणें बुद्धीचा शुद्धपणा—जो नानाप्रकारच्या दुर्वासनांनीं भ्रष्ट झाला होता, तो शुद्ध होऊन ती आपले मूळचे स्थितीस प्राप्त होते. १२ कुलस्त्री जशी दोन्ही कुळांचा अभिमान टाकून केवळ आपल्या प्रियपतीलाच अनुकूल असते, तशी बुद्धि ही द्वैतभावना सोडून आत्मचिंतनांतच रत होते. १३ जीवाचें आवडतें असें जें ज्ञान, तें नेऊन इंद्रियांनीं ज्या शब्दादिक विषयांला थोरपणा दिला, (प्रौढी वाढविली,) १४ ते पंचविषय, सूर्याचे किरण नाहींतसे झाले म्हणजे मृगजळ जसें आपोआप नाहींसें होतें, तसें धैर्यानें इंद्रियांचा रोध झाला म्हणजे आपोआप नाहींतसे होतात. १५ न समजतां भ्रष्टाच्या घरचें खाल्लेलें अन्न जसें कळल्यावर ओकून टाकावें लागतें, तशा अंतःकरणांतील विषयवासना इंद्रियांकडूनच ओकविल्या. १६ मग आत्मवृत्तिरूप जी शुद्ध गंगा, तिच्या तीराला वृत्ति आणून स्नान घातलें. याप्रमाणें ज्यानें वृत्ति शुद्ध केली; १७ नंतर सात्विक धैर्यानें तीं सर्व इंद्रियें शुद्ध केलीं; आणि मग मनाला योगाभ्यास करण्यास लावलें; १८ त्याचप्रमाणें, पूर्वकर्माच्या योगानें चांगलें किंवा वाईट भोग प्राप्त झाले असतां वाईट भोगांविषयीं खेद करीत नाहीं; १९ अथवा सहज चांगला भोग भोगण्याचा समय आला असतां त्याविषयीं अभिलाष धरीत नाहीं; १०२० याप्रमाणें अर्जुना, इष्ट किंवा अनिष्ट भोगांविषयीं हर्ष अथवा खेद टाकून, पर्वताचें गुहेंत अथवा निरंजन वनांत वास करितो. २१

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

गजबजा सांडिलिया । वसवी वनस्थळिया । अंगाचियाचि मांदिया । एकलेया २२ शमदमादिकीं खेळे । न बोलणेंचि चावळे । गुरुवाक्याचेनि मेळें । नेणे वेळु २३ आणि आंगा बळ यावें । नातरि क्षुधा जावें । कां जीभेचे पुरावे । मनोरथ २४ भोजन करितांविखीं । यया तिहींतें न लेखी । आहारीं मिती संतोषीं । माप न सूये २५ अशनाचेनि पावकें । हारपतां प्राणु पोखे । इतुकियाचि भागु मोटकें । अशन करी २६ आणि परपुरुषें कामिली । कुळवधू आंग न घाली । निद्रालस्या न मोकली । आसन तैसें २७ दंडवताचेनि प्रसंगें । भुयीं हन अंग लागे । वांचूनि येर नेघे । राभस्य तेथ २८ देहनिर्वाहापुरतें । राहाटवी हातांपायांतें । किंबहुना आपैतें । सबाह्य केलें २९ आणि मनाचा उंबरा । वृत्तीसी देखों नेदी वीरा । तेथ कें वाग्व्यापारा । अवकाशु असे १०३० ऐसेनि देह वाचा मानस । हे जिणोनि बाह्यप्रदेश । आकळिलें आकाश । ध्यानाचें तेणें ३१ गुरुवाक्यें उठविला । बोधीं निश्चयो आपुला । न्याहाळीं हातीं घेतला । आरिसा जैसा ३२ पैं ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्तिमाझारीं । ध्येयत्वें घे हे अवधारीं । ध्यानरूढी गा ३३ तेथ ध्येय ध्यान ध्याता । ययां तिहीं एकरूपता । होय तंव पंडुसुता । कीजे तें गा ३४ म्हणौनि तो मुमुक्षु । आत्मज्ञानीं जाला दक्षु । परी पुढां सूनि पक्षु । योगाभ्यासाचा ३५ अपानरंध्रद्वया- । माझारीं धनंजया । पार्ष्णी पिडूनियां । कांवरुमूळ ३६ आकुंचूनि अध । देऊनि तिन्ही बंध । करूनि एकवद । वायू भेदी ३७ कुंडलिनी जागवूनि । मध्यमा विकाशूनि । आधारादि भेदूनि । आज्ञावरी ३८ सहस्रदळाचा मेघु । पीयूषें वर्षोनि चांगु । तो मूळवरी वोघु । आणूनियां ३९ नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाच्या खापरीं । मनपवनाची खीच पुरी । वाढूनियां १०४० जालिया योगाचा गाढा । मेळावा सूनि हा पुढां । ध्यान मागिलीकडां । स्वयंभ केलें ४१ आणि ध्यान योग दोनी । इये आत्मतत्त्वज्ञानी । पैठीं होआवया निर्विघ्नीं । आधींचि तेणें ४२ वीतरागतेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा । तो आघवियाचि भूमिका- । सवें चाले ४३ पहावें दिसे तंववरी । दिठीतें न संडी दीपु जरी । तरी कें आहे अवसरी । देखावया ४४ तैसें मोक्षीं प्रवर्तलया । वृत्ती ब्रह्मीं जाय लया । तंव वैराग्य

अन्वय–विविक्तसेवी, लघ्वाशी, यतवाक्कायमानसः नित्यं ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः च ॥ ५२ ॥

अर्थ–जो एकांतवास करणारा, मिताहारी, काया, वाचा व मन यांना स्वाधीन ठेवणारा, निरंतर ध्यानयो-गांत तत्पर असणारा, आणि वैराग्याचा आश्रय करणारा असा असतो; ॥ ५२ ॥

ज्या ठिकाणीं लोकांचा गलबला नाहीं असें अरण्य पाहून त्या ठिकाणीं वस्ती करितो; तेथें स माज जर कसला असेल तर त्या एकट्याच्या अ-वयवसमुदायाचाच असतो; २२ इंद्रियें व मन यां-चा निग्रह हीच त्याची क्रीडा; न बोलणें हेंच त्याचें बोलणें; गुरुवाक्याचे मननामुळें दुसऱ्या क-शाचेंही चिंतन करण्यास त्यास वेळच फावत नाहीं; २३ आणि आपले अंगांत शक्ति यावी, व क्षुधा नाहींशी व्हावी, आणि जिव्हेचे लाड पुरे व्हावे, २४ या तिन्हीं गोष्टींची भोजनप्रसंगीं पर्वा करीत नाहीं; आणि मिताहार करतो, माप भरीत नाहीं; २५ अन्नपचन करणारा जो जठराग्नि, त्याला जर कांहीं आहार दिला नाहीं, तर तो प्राणनाश क-रील, ह्मणून, प्राणरक्षण होईल इतक्यापुरताच आ-हार करतो; २६ आणि परपुरुषानें इच्छा केली, तरी कुलस्त्री जशी त्याला वश होत नाहीं, तसें निद्रेला किंवा आळसाला वश होऊन आपलें आ-सन ढळूं देत नाहीं; २७ ईश्वराला दंडवत करते समयीं जो जमिनीला स्पर्श होईल त्यावांचून कधीं-ही अविचारानें जमिनीवर निद्रेकरितां अंग टाकी-त नाहीं; २८ शरीरनिर्वाहापुरता जो हातपायांचा उपयोग करितो; किंबहुना ज्यानें अंतःकरण व बाह्येंद्रियें स्वाधीन ठेवलीं आहेत; २९ आणि अ-र्जुना, जो आपल्या वृत्तीला मनाच्या उंबऱ्यापर्यंत-ही येऊं देत नाहीं, त्याच्या ठिकाणीं बोलणें, चा-लणें वगैरे व्यापारांस कोठून थारा मिळणार? १०३० अशा प्रकारें शरीर, वाणी व मन हीं सर्व जिंकून ज्यानें ध्यानाकाश स्वाधीन करून घेतलें; ३१ ज्याप्रमाणें आरसा हातीं घेतला असतां त्यांत आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें गुरुवा-क्याच्या वेधानें ज्यानें आपल्या बोधाचा निश्चय केला आहे; ३२ तो ध्यानाचा प्रकार असा कीं, ध्यान करणारा ध्याता, त्याची जी वृत्ति ती ध्यानरूपी वृत्ति, व त्या वृत्तीनें ज्याचें ध्यान करावयाचें तें ध्येय ही त्रिपुटी आपले ठिकाणींच पहातो; ३३ हें पाहुनसुद्धा,त्या ठिकाणीं ध्येय,ध्यान व ध्याता ही त्रिपु-टी विसरून केवळ एकच रूप राहीं तोंपर्यंत ध्यान करावें लागतें; ३४ म्हणून, तो मोक्षेच्छु आत्मज्ञानाविषयीं दक्ष होतो; परंतु योगाभ्यासाचा दक्ष पुढें करून,३५अर्जुना गुद व शिश्न या दोहोंच्या मध्यभागीं पायाच्या टांचेनें दाबून मूळबंध करितो; ३६ अधोभाग संकुचित करून मूळबंध, ओढि-याणाबंध, जालंधरबंध, ह्या तीन बंधांनीं वायूचे भेद मोडून एकविध करतो; ३७ अशा प्रकारें प्राणांचा रोध झाला म्हणजे कुंडलिनी जागी होऊन मध्यमा म्हणजे सुषुम्नामार्ग मोकळा होतो; आणि आधारचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत प्राणभेद करून ऊर्ध्व जातो. ३८मग ब्रह्मरंध्रांतील सहस्त्रदलकमलरूपी मेघापासून अमृतवृष्टि होते,त्याचा ओघ सुषुम्नानाडी-नें मूळबंधापर्यंत येतो; ३९ मग मूर्धि आकाशामध्यें चैतन्यरूपी भैरवाच्या खापरांत (पात्रांत) मन व वायु ह्यांचा खिचडा वाढतो. १०४० अशा प्र-कारें हा योगसाधनांचा बळकट मेळावा पुढें करू-न त्याचे मागें ध्यान निश्चित करतो; ४१ आण-खी, ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणें आत्मत-त्त्वज्ञानाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याचे अगोदरच ४२ जो वैराग्यासारखा परममित्र जोडून ठेवलेला असतो, तो ज्या ज्या भूमिकेवर साधक प्राप्त हो-ईल, तेथें तेथें त्याजबरोबर असतो. ४३ आपल्या-ला जें पहावयाचें आहे तें दिसलें नाहीं तोंपर्यंत जर दिव्याची सोबत आहे, तर मग पाहण्यास काय उशीर? ४४ त्याप्रमाणें, मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रवृत्त झालेल्या साधकास, त्याची वृत्ति ब्र-ह्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लय पावेतोंपर्यंत जर वैराग्या-ची सोबत आहे, तर त्याच्या मोक्षप्राप्तीस भंग

आथी तया । भंगु कैंचा ४५ ह्मणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु । क-
रोनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ४६ ऐसी वैराग्याची अंगीं । बाणूनियां व-
ज्रांगी । राजयोगतुरंगीं । आरूढला ४७ वरी आड पाडिलें दिठी । सानें थोर नि-
वटी । तें बळी विवेकमुष्टीं । ध्यानाचें खांडें ४८ ऐसेनि संसाररणाआंतु । आं-
धारीं सूर्यु तैसा असे जातु । मोक्षविजयश्रीये वरैतु । होआवयालागीं ४९

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

तेथ आडवारया आले । दोषवैरी जे धोपटिले । तयांमाजीं पहिले । देहा-
हंकारु १०५० जो न मोकली मारुनी । जीवों नेदी उपजवोनी । विचंबवी
खोडां घालूनि । हाडांचिया ५१ तयाचा देहदुर्ग हा थारा । मोडूनि घेतला
तो वीरा । आणि बळ हा दुसरा । मारिला वैरी ५२ जो विषयाचेनि नांवें ।
चौगुणेही वरी थांवे । जेणें मृतावस्था धांवे । सर्वत्र जगा ५३ तो विषय वि-
षाचा अथावो । आघविया दोषांचा रावो । परी ध्यानखड्गाचा घावो । साहेल
कैंचा ५४ आणि प्रिय विषयप्राप्ती । करी जया सुखाची व्यक्ति । तेंचि घालूनि
बुंथी । आंगीं जो वाजे ५५ जो सन्मार्गा भुलवी । मग अधर्माच्या आडवीं ।
सूनि वाघां सांपडवी । नरकादिकां ५६ तो विश्वासें मारिता रिपु । निवटूनि
घातला दर्पु । आणि जयाचा अहा कंपु । तापसांसी ५७ क्रोधा ऐसा महादोखु ।
जयाचा देखा पारिपाकु । भरिजे तंव अधिकु । रिता होय जो ५८ तो कामु
कोणेच ठायीं । नसे ऐसें केलें पाहीं । कीं तेंचि क्रोधाही । सहजें आलें ५९
मुळाचें तोडणें जैसें । होय कां शाखोद्देशें । कामु नाशलेनि नाशे । तैसा
क्रोधु १०६० ह्मणौनि काम वैरी । जाला जेथ ठाणोरी । तेथ सरली वारी क्रो-
धाचीही ६१ आणि समर्थु आपला खोडा । शिसें वाहवी जैसा होडा । तैसा भुं-
जौनि जो गाढा । परिग्रहो ६२ जो माथांचि पालाणवी । अंगा अवगुण घा-
लवी । जीवें दांडी घेववी । ममत्वाची ६३ शिष्यशास्त्रादिविलासें । मठादिमु-
द्रेचेनि मिसें । घातले आहाती फांसे । निःसंगा जेणें ६४ घरीं कुटुंबपणें सरे ।
तरी वनीं वन्य होऊनि अवतरे । नागवीयाही शरीरें । लागला आहे ६५ ऐसा
दुर्जयो जो परिग्रहो । तयाचा फेडूनि ठावो । भवविजयाचा उत्साहो । भोगी-
तसे जो ६६ तेथ अमानित्वादि आघवे । ज्ञानगुणाचे जे मेळावे । ते कैवल्य-
देशींचे आघवे । रावो जैसे आले ६७ तेव्हां सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा उगा-

कसा होईल? ४५ म्हणून, वैराग्ययुक्त ज्ञानाचा अभ्यास करणारा जो भाग्यवान् पुरुष, तो आत्मलाभाला योग्य होतो; ४६ असें वैराग्याचें वज्रकवच अंगांत घालून जो राजयोगरूप घोड्यावर स्वार होतो; ४७ मग लहानमोठें जें दृष्टीस पडेल, त्याचें निवारण करण्याकरितां विवेकरूपी मुठींत ध्यानरूपी खड्ग बळकट घेतो; ४८ आणि अशा प्रकारें, सूर्य जसा अंधारांत निःशंकपणें शिरतो, तसा जो मोक्षरूपी विजयश्रीला वरण्याकरितां संसाररूपी रणांत निःशंकपणें शिरतो; ४९

अन्वय—अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं, परिग्रहं (च) विमुच्य (च) निर्ममः शान्तः, सः नरः ब्रह्मभूयाय कल्पते.

अर्थ—आणि जो मनुष्य अहंकार, सामर्थ्य, उन्मत्तपणा, काम, क्रोध व संग्रह या विकारांना टाकून ममतारहित होऊन शांत असतो, तो मनुष्य ब्रह्मरूप होण्यास योग्य होतो. ॥ ५३ ॥

त्या ठिकाणीं त्याला आडविण्याकरितां आलेले जे दोषरूपी वैरी तो मारतो, त्यांपैकीं पहिला वैरी 'देहाहंकार' हा होय. १०५० जो अहंकार मनुष्याला मारून सोडीत नाहीं, व उत्पन्न करून जगूं देत नाहीं; तर देहाच्या सांपळ्यांत घालून कुचंबवीत ठेवितो, ५१ त्या अहंकाराचें रहाण्याचें ठिकाण जो देहरूप किल्ला, तो फोडून हस्तगत करून घेतो, आणि त्याचप्रमाणें, अर्जुना, 'बल' हा जो दुसरा वैरी, त्याचाही नाश करितो. ५२ जो बलरूप शत्रु विषयांचें नांव ऐकल्याबरोबर चौपट वाढून सर्व जगाला विषयांशिवाय इतर वस्तूंचें भान राहूं देत नाहीं, ५३ तो बलरूपी शत्रु विषरूपी विषाचा केवळ डोह असून, सर्व दोषांचा राजा आहे. पण त्याला ध्यानरूपी खड्गाचा घाव कसा सहन होईल? ५४ आणि प्रिय विषयांची प्राप्ति झाली असतां ज्याला परम आनंद होतो; व त्याच आनंदानें जो जिवाला आच्छादन करतो; ५५ जो सन्मार्गाविषयीं भूल पाडून व अधर्माच्या रानांत घालून नरकादिरूप वाघांच्या तावडींत देतो, ५६ असा जो विश्वासघातकी 'गर्वरूप शत्रु' तो मारून टाकतो.—येथून पुढें कामरूपी शत्रूचें वर्णन आहे—आणि ज्या कामाला भिऊन तापसी लोक थरथर कांपतात; ५७ भयंकर क्रोध हा ज्याचा परिणाम होय; आणि जों जों लाड पुरवावे तों तों जो अधिकाधिक वाढतो, ५८ असा जो 'काम' त्याचा नायनाट केल्यावर क्रोधाचीही सहज तीच वाट होते. ५९ झाडाचें मूळ तोडून टाकलें म्हणजे खांद्यांचा नाश जसा आपोआप होतो, तसा कामाचा नाश केला म्हणजे क्रोधाचा नाश सहज होतो. १०६० म्हणून, 'काम' शत्रु मारून टाकला म्हणजे क्रोधाचें येणें जाणें सहज चुकतें. ६१ आणि राजा जसा प्रतिज्ञेनें आपला खोडा ज्याला घालावयाचा असेल, त्याचेच डोक्यावर देऊन तो नेववितो, तसा 'परिग्रह' शत्रु मनुष्याचे मनांत स्फुरण करितो. ६२ जो परिग्रह वैराग्यशीलाचें नांव ऐकल्याबरोबर डोकें हालवून त्या वैराग्यशील पुरुषाचे अंगांत संचार करून अवगुण उत्पन्न करतो; व 'हें माझें' अशा अभिमानांत त्याला गुंतवितो; ६३ ज्या परिग्रहानें, 'हा मठ माझा आहे' 'हे शिष्य माझे' 'हे ग्रंथ माझे' या चिन्हांनीं वैराग्यशील पुरुषासही पाशांत घातलें आहे. ६४ वैराग्यशील पुरुष हा कुटुंबादि संसाराचा त्याग करून वनांत गेला तरी त्याजकडून जो परिग्रह तेथील पदार्थांवर ममत्व ठेववितो; सारांश, अगदीं नागवा उघडा असला तरी त्याला आपल्या पाशांत गुंतवितो; ६५ असा जो अजिंक्य शत्रु परिग्रह, त्याचा ठावठिकाण नाहींसा करून जो पुरुष संसार जिंकल्याचा आनंद भोगतो, ६६ त्याच्या भेटीला ज्ञानगुणाचे अमानित्वादिक समुदाय हेच कोणी मोक्षरूपी देशाचे मांडलिक राजे येतात. ६७ तेव्हां यथार्थ ज्ञान हेंच सार्वभौम राज्य त्या साधकाला अर्पण करून, आपण त्याचे परि-

णूनि तया । परिवारु होऊनियां । राहत आंगें ६८ प्रवृत्तीचिये राजबिंदीं । अवस्थाभेद प्रमदीं । कीजत आहे प्रतिपदीं । सुखाचें लोण ६९ पुढां बोधाचिये कांबीवरी । विवेकु हृदयाची मांदी सारी । योगभूमिका आरती करी । येती जैसिया १०७० तेथ ऋद्धिसिद्धींचीं अनेगें । वृंदें मिळती प्रसंगें । तिये पुष्पवर्षीं आंगें । नाहातसे तो ७१ ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जवळिकें । झळंबित आहे हरिखें । तिन्ही लोक ७२ तेव्हां वैरिया कां मैत्रिया । तयासि माझें म्हणावया । समानता धनंजया । उरेचिही ना ७३ हें ना भलतेणें व्याजें । तो जयातें म्हणे माझें । तें नोडवेचि कां दुजें । अद्वितीय जाला ७४ पैं आपुलिया एकी सत्ता । सर्वेही कवळूनिया पंडुसुता । कहीं न लगती ममता । धाडिली तेणें ७५ ऐसा जितिलिया रिपुवर्गे । अपमानिलिया हें जग । अपैसा योगतुरंग । स्थिर जाला ७६ वैराग्याचें गाढलें । अंगीं त्राण होतें भलें । तेंही नावेक ढिलें । तेव्हां करी ७७ आणि निवटी ध्यानाचें खांडें । तें दुजें नाहींचि पुढें । ह्मणूनि हातु आसुडे । वृत्तीचाही ७८ जैसें रसौषध खरें । आपुलें काज करूनि पुरें । आपणही नुरे । तैसें होतसे ७९ देखोनि ठाकिता ठावो । धांवता थिरावे पावो । तैसा ब्रह्मसामीप्यें थांवो । अभ्यासु सांडी १०८० घडतां महोदधीसी । गंगा वेगु सांडी जैसी । कां कामिनी कांतापासीं । स्थिर होय ८१ ना ना फळतिये वेळे । केळीची वाढी मांटुळे । कां गांवापुढें वळे । मार्गु जैसा ८२ तैसा आत्मसाक्षात्कारु । होईल देखोनि गोचरु । ऐसा साधनहतियेरु । हळूचि ठेवी ८३ ह्मणौनि ब्रह्मेंसीं तया । ऐक्याचा समो धनंजया । होतसे तैं उपाया । वोहटु पडे ८४ मग वैराग्याची गोंधळुक । जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य । योगफळाचाही परिपाक । दशा जे कां ८५ ते शांति पैं गा सुभगा । संपूर्ण ये तयाचिया आंगा । तैं ब्रह्म होआवयाजोगा । होय तो पुरुषु ८६ पुनवेहुनी चातुर्दशी । जेतुलें उणेपण शशी । कां सोळेपाऊनि जैसी । पंधरावी वानी ८७ सागरींही पाणी वेगें । संचरें तें रूप गंगें । येर निश्चळ जें उगें । तें समुद्र जैसा ८८ ब्रह्म आणि ब्रह्महोतिये । योग्यते तैसा पाडु आहे । तेचि शांतीचेनि लवलाहें । होय तो गा ८९ पैं तोंचि होणेनवीण । प्रतीती आलें जें ब्रह्मपण । ते ब्रह्म होती जाण । योग्यता येथ १०९०

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ५४

गार होऊन रहातात. ६८ प्रवृत्तिरूपी राजमार्गानें त्यांची स्वारी चालली असतां तीन अवस्थारूपी स्त्रिया येऊन त्यांच्यावरून पदोपदीं आपल्या सुखाचें लिंबलोण करून टाकतात. ६९ त्या सार्वभौमराजाच्या पुढें विवेकरूपी चोबदार बोधरूप सोन्याची काठी हातांत घेऊन दृश्य पदार्थांची गर्दी नोटीत चालतो. आणि योगभूमिका जणूं काय आरत्याच घेऊन त्यास ओंवाळण्यास येतात. १०७० तेव्हां ऋद्धिसिद्धींचे अनेक समुदाय मिळून त्या प्रसंगीं त्यांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीच्या योगानें तो नाहातो. ७१ अशा प्रकारें ब्रह्मैक्यरूप स्वराज्य प्राप्त होण्याची वेळ जों जों जवळ येते, तों तों त्याला त्रैलोक्य हर्षानें भरलेलें दिसतें. ७२ त्या वेळीं अर्जुना, हा आपला वैरी आहे, किंवा हा आपला मित्र आहे म्हणून हा माझाच आहे, असें म्हणावयास त्यास समानता उरतच नाहीं. ७३ इतकेंच नव्हे, तर तो ज्याला 'माझें' असें म्हणेल असें दुसरें कांहींच नसतें. कारण, तो अद्वितीय झालेला असतो. (द्वैतच नष्ट झाल्यावर दुसरें तेथें काय शिल्लक रहाणार?) ७४ हें बघ अर्जुना, आपल्या त्या एकसत्तेनें सर्व विश्व व्यापून टाकल्यावर 'माझें' असें म्हणण्यास अवकाश नसल्यामुळें ममतेचा त्याग होतो. ७५ याप्रमाणें सर्व अहंकारादि रिपुवर्ग जिंकून सर्व जगत् मीच आहे, असें समजल्यामुळें योगरूपी घोड्याची धांव आपोआप बंद होते; ७६ आणि मग अंगांत जें वैराग्याचें बळकट कवच घातलेलें असतें, तेही तो त्या वेळीं क्षणभर सैल करतो. ७७ आणखी ध्यानखड्गाच्या योगें ज्याचा नाश होतो, असें कांहींच नसल्यामुळें, तें धारण करणाऱ्या वृत्तीचाही हात आसडून खालीं येतो. ७८ जसें एकादें खरें रसायन असतें तें रोगाचा नाश करून आपणही नाहींसें होतें, तशी यांची स्थिति होते. ७९ किंवा मुक्कामाचें ठिकाण राहिल्यावरोबर जसें धांवणें थांबतें, तसें ब्रह्मप्राप्ति झाल्याबरोबर अभ्यास आपोआप रहातात. १०८० गंगा समुद्रास मिळाल्यावर आपला वेग जसा टाकते, किंवा कामिनी स्त्री आपला पति भेटला म्हणजे जशी शांत होते; ८१ अथवा केळ व्याली म्हणजे तिची वाढ खुंटते, किंवा गांव येतांच त्याप्रमाणें मार्ग संपतो, ८२ त्याप्रमाणें आपल्याला आत्मसाक्षात्कार होईल असें दृष्टीस पडतांच तो साधनरूपी हत्यारें हातांतून हळूच खालीं ठेवतो. ८३ म्हणून अर्जुना, ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याचे वेळेस त्याचे सर्व उपाय मागें फिरतात. ८४ वैराग्यरूपी गोंधळीक लग्नाची वेळ, किंवा ज्ञानरूपी अभ्यासाचें वृद्धपण, अथवा योगरूप फळाची परिपक्वदशा ८५ अशी जी शांति, ती अर्जुना, त्याचे ठिकाणीं संप्राप्त होते, तेव्हां तो पुरुष ब्रह्म होण्यास अधिकारी होतो. ८६ पुनवेपेक्षां चतुर्दशीचे दिवशीं जितका चंद्राच्या कलेंत उणेपणा असतो, किंवा सोळा आणे कसापेक्षां पंधरा आणे कसांत जितकी कमतरता आहे; ८७ जसा सागरांत गंगेनें प्रवेश केल्यावरही तिचा वेग जेथपर्यंत दृष्टीस पडतो ती गंगा, व जेथें तो वेग थांबतो तो समुद्र; ८८ तसें ब्रह्म व ब्रह्म होणारा यांत अंतर असतें, तें अंतर शांतीच्या योगें लागलीच नाहींसें होतें. ८९ तें ब्रह्म आपण होण्यावांचून मूळचेच आहोंत असें ज्यांच्या प्रतीतीला आलें आहे, हीच ब्रह्म होण्याची योग्यता आहे, असें तूं जाण. १०९०.

अन्वय–(सः) ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा (सन्) न शोचति न काङ्क्षति; च सर्वेषु भूतेषु समः भूत्वा परां मद्भक्तिं लभते.

अर्थ–आणि तो ब्रह्मरूप झालेला पुरुष प्रसन्नांतःकरण होऊन कशाचा शोक करीत नाहीं, व कशाची इच्छाही करीत नाहीं; तर सर्व भूतांच्या ठिकाणीं समबुद्धि ठेवून माझी परमभक्ति प्राप्त करून घेतो. ॥ ५४ ॥

ते ब्रह्मभावयोग्यता । पुरुषु तो मग पंडुसुता । आत्मबोधप्रसन्नता- । पदीं बैसे ९१ जेणें निपजे रससोय । तो तापुही जें जाय । तैं ते कां होय । प्रसन्न जैसी ९२ ना ना भरतिया लगबगा । शरत्काळीं सांडिजे गंगा । कां गीत राहतां उपांगा । वोहट्ठ पडे ९३ तैसा आत्मबोधीं उद्यमु । करितां होय जो श्रमु । तोही जेथें समु । होऊनि जाय ९४ आत्मबोधप्रशस्ती । हे तिये दशे-ची ख्याती । ते भोगीतसे महामती । योग्यु तो गा ९५ तेव्हां आत्मत्वें शोचावें । कांहीं पावावया कामावें । हें सरलें समभावें । भरितें तया ९६ उदया येतां गभस्ती । नाना नक्षत्रव्यक्ती । हारवीजती दीप्ती । आंगिका जेविं ९७ तेविं उठतिया आत्मप्रथा । हे भूतभेदव्यवस्था । मोडत मोडत पार्था । वास पाहे तो ९८ पाटियेवरील अक्षरें । जैसीं पुसतां येती करें । तैसीं हारपती भेदांतरें । तयांचिये दृष्टी ९९ तैसेनि अन्यथाज्ञानें । जिये घेपती जागरस्वप्नें । तियें दोन्ही केलीं लीनें । अव्यक्तामाजीं ११०० मग तेंही अव्यक्त । बोध वाढतां झिजत । पुरलां बोधीं समस्त । बुडोनि जाय १ जैसी भोजनाच्या व्यापारीं । क्षुधा जिरत जाय अवधारीं । मग तृप्तीच्या अवसरीं । नाहींच होय २ नाना चालीचिया वाढी । वाट होत जाय थोडी । मग पातला ठायीं बुडी । देऊनि निमे ३ कां जागृती जंव जंव उद्दीपे । तंव तंव निद्रा हारपे । मग जागीन-लिया स्वरूपें । नाहींच होय ४ हें ना आपुलें पूर्णत्व भेटे । जेथ चंद्रासीं वाढी खुंटे । तेथ शुक्लपक्षु आटे । निःशेषु जैसा ५ तैसा बोध्यजात गिळितु । बोधु बोधें ये मजआंतु । मिसळला तेथ साद्यंतु । अबोधु गेला ६ तेव्हां कल्पांता-चिये वेळे । नदी सिंधूचें पेंडवळें । मोडूनि भरलें जळें । आब्रह्म जैसें ७ ना ना गेलिया घट मठ । आकाश ठाके एकवट । कां जळोनि काष्ठें काष्ठ । वन्ही-चि होय ८ नातरि लेणियांचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे । नामरूपभेदें जैसें । सांडिजे सोनें ९ हेंही असो चेइलया । तें स्वप्न नाहीं जालया । मग आपणचि आपणयां । उरिजे जैसें १११० तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । तया तयाहीसकट नाहीं । हे चौथी भक्ति पाहीं । माझी तो लाहे ११ येर आर्तु जिज्ञासु अर्थार्थी । हे भजती जिये पंथीं । ते तिन्ही पावोनि चौथी । म्हणिपत आहे १२ एऱ्हवीं तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती । पैं माझिये सहजस्थिती । भक्ति नाम १३ जे नेणणें माझें प्रकाशूनि । अन्यथात्वें मातें दाऊनि । सर्वेही सर्वीं भजौ-

अर्जुना, ती ब्रह्मभावाची योग्यता असलेला पुरुष मग आत्मबोधप्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. ९१ ज्या अग्नीच्यायोगें स्वयंपाक तयार होतो, त्या अग्नीची त्या स्वयंपाकामधील (पदार्थांमधील) उष्णता (कढतपणा) जेव्हां नाहींशी होते, तेव्हांच जसें तें अन्न समाधानकारक होतें ९२ अथवा ज्याप्रमाणें शरदृतु लागला ह्मणजे वर्षाकालांत दररोज येणारी भरती, ओहोटी ही गंगेची लगबग जाऊन गंगा स्थिर होते; किंवा गाण्याचा समारंभ संपला ह्मणजे उपांगें (मृदंग तंबुरा वगैरे) बंद होऊन मागें केवळ वाहवा मात्र उरते, ९३ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीविषयीं जे श्रम केले होते, त्यांचीही ज्या प्रसन्नस्थितीच्या ठिकाणीं ऐक्यता होऊन जाते. (परिहार होतो.) ९४ जेथें श्रमांचीही आठवण रहात नाहीं, त्या स्थितीला आत्मज्ञानाची प्रसन्नता असें म्हणतात. अर्जुना, ही स्थिति भोगण्यास तोच पुरुष योग्य आहे. ९५ तेव्हां ऐक्यभावाचें भरतें आल्यामुळें अमुक एक वस्तु माझी आहे ह्मणून तिच्याकरतां शोक करावा, अथवा कांहीं प्राप्त व्हावें ह्मणून इच्छा करावी, या दोन्ही गोष्टी आपोआप रहातात. ९६ सूर्य उगवल्यावर सर्व नक्षत्रें हीं आपल्या अंगचें तेज हारवितात; ९७ त्याप्रमाणें अर्जुना, आत्मपृथा (आत्मानुभव) प्राप्त झाली ह्मणजे भूतांचे ठिकाणीं जिकडे जिकडे पाहील, तिकडे तिकडे भेदभाव मोडत मोडत नाहींसा होऊन अभेददृष्टि होते. ९८ पाटीवरील लिहिलेलीं अक्षरें हातानें पुसतां येतात, तसें याच्या दृष्टीनें सर्व भेद व द्वैत नाहींसें होतें ९९ त्यायोगें, जागृती व स्वप्न या दोन अवस्थांमधील जीं विपरीत ज्ञानें आहेत, तीं दोन्ही ज्ञानें अज्ञानामध्यें लीन होतात. ११०० मग अन्यथा ज्ञानाला कारण जें अज्ञान, तेंही आत्मबोध वाढल्यावर झिजतां झिजतां पूर्णबोधाचे ठिकाणीं सर्व नाहींसें होतें. १ भोजनास आरंभ केला ह्मणजे जशी प्रत्येक घांसानें भूक कमी कमी होत जाऊन शेवटच्या ग्रासानें तृप्ति झाली ह्मणजे भूक अगदींच नाहींशी होते, २ अथवा चालण्याचे क्रमानें वाट कमी होतां होतां मुक्कामास गेलें ह्मणजे सर्व वाट चालण्याचें सरते; ३ किंवा, मनुष्य जों जों हळू हळू जागा होत जातो तों तों झोंप कमी कमी होते व पूर्ण जागा झाला म्हणजे निद्रा संपूर्ण नाहींशी होते; ४ अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्ण कला प्राप्त झाली म्हणजे चंद्राची वाढ खुंटून शुक्ल पक्ष नाहींसा होतो; ५ त्याप्रमाणें बोध्य नाहींसें होतां होतां पूर्ण बोधाचे ठिकाणीं बोधपणाही जेव्हां समभावाप्रत ऐक्य पावतो, त्या वेळेस सर्व अज्ञान नाहींसें होतें. ६ कल्पांत समयीं सर्व जलमय होतें, ते वेळेस समुद्र व नदी हे भेद मोडून आब्रह्मस्तंबपर्यंत जसें जलच होतें; ७ किंवा घटमठादि उपाधि गेल्या म्हणजे मग एकदम एक आकाशच रहातें, अथवा काष्ठमात्र नाहींसें झालें म्हणजे केवळ अग्नि मात्र उरतो; ८ अथवा अनेक प्रकारचे दागिने मुशींत घालून आटले म्हणजे दागिन्यांचें नांव व आकार नष्ट होऊन केवळ सुवर्ण मात्र उरतें. ९ हें असो; मनुष्य जागा झाला म्हणजे स्वप्न नाहींसें होतें, आणि मग केवळ आपण मात्र उरतो, १११० त्याप्रमाणें एक मजवांचून त्याच्यासुद्धां त्या पुरुषाला भेद उरत नाहीं. त्या स्थितीला चौथी भक्ति (ज्ञानी) म्हणतात, ती त्यास प्राप्त होते. ११ दुसरे आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भक्त ज्या पंथानें माझें भजन करितात, ते तीन पंथ पाहून या भक्तीला चौथी असें ह्मणणें आहे. १२ बाकी पहिली, दुसरी, तिसरी व चौथी असें कांहींच हिला म्हणतां येत नाहीं; परंतु केवल माझी जी सहजस्थिति, तिलाच भक्ति असें म्हणतात. १३ जी भक्ति अज्ञानाला प्रकाशित करून मलाच विपरीत भावानें (जगद्रूपानें) दाखवून सर्व लोकांकडून माझी

नि। वुझावीतसे जे १४ जो जेथ जैसें पाहों वैसे। तया तेथ तैसोंचि असे। हें उजियेडें कां दिसें। अखंडें जेणें १५ स्वप्नाचें दिसणें न दिसणें। जैसें आपलेनि असलेपणें। विश्वाचें आहे नाहीं जेणें। प्रकाशे तैसें १६ ऐसा हा सहज माझा। प्रकाशु जो कपिध्वजा। तो भक्ति या वोजा। बोलिजे गा १७ म्हणौनि आर्ताच्या ठायीं। हें आर्ति होऊनि पाहीं। अपेक्षणीय जें कांहीं। तें मीचि केला १८ जीज्ञासुपुढां वीरेशा। हेचि होऊनि जिज्ञासा। मी कां जिज्ञासु ऐसा। दाखविला १९ हेचि होऊनि अर्थना। मीचि माझ्या अर्थी अर्जुना। करूनि अर्थाभिधाना। आणी मातें ११२० एवं घेऊनि अज्ञानातें। माझी भक्ति जे हे वर्ते। तें दावी मज दृष्टयातें। दृश्य करूनि २१ येथें मुखचि दिसे मुखें। या बोला कांहीं न चुके। परी दुजेपण हें लटिकें। आरिसा करी २२ दिठी चंद्रचि घे साचें। परि येतुलें हें तिमिराचें। जे एकचि असे तयाचे। दोनी दावी २३ तैसा सर्वत्र मीचि मियां। घेपतसें भक्ति इया। परि दृश्यत्व हें वायां। अज्ञानवशें २४ तें अज्ञान आतां फिटलें। माझें द्रष्टृत्व मज भेटलें। निजबिंबीं एकवटलें। प्रतिबिंब जैसें २५ पैं जेव्हांही असे किडाळ। तेव्हांही सोनेंचि अढळ। पारि तें कीड गेलिया केवळ। उरे जैसें २६ हां गा पूर्णिमे आधीं कायी। चंद्रु सावयवु नाहीं। परी तिये दिवसीं भेटे पाहीं। पूर्णता तया २७ तैसा मीचि ज्ञानद्वारें। दिसें पारि हस्तांतरें। मग द्रष्टृत्व तें सरे। मियांचि मी लाभें २८ म्हणौनि दृश्यपथा-। अतीतु माझा पार्था। भक्तियोगु चवथा। म्हणितला गा २९

भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मितत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ५५

या ज्ञान भक्ति सहज। भक्तु एकवटला मज। तो मीचि केवळ हें तुज। श्रुतही आहे ११३० जे उभऊनियां भुजा। ज्ञानिया आत्मा माझा। हें बोलिलों कपिध्वजा। सप्तमाध्यायीं ३१ ते हे कल्पादीं भक्ति मियां। भागवतमिषें ब्रह्मया। उत्तम म्हणौनि धनंजया। उपदेशिली ३२ ज्ञानी इयेतें स्वसंविति। शैव म्हणती शक्ति। आम्ही परमभक्ति। आपुली म्हणों ३३ हे मज मिळतिये वेळे। तयां क्रमयोगियां फळे। मग समस्तही निखिळें। मियांचि भरे ३४ तेथ वैराग्य विवेकेंसीं। आटे बंध मोक्षेंसीं। वृत्ती तये आवृत्तीसी। बुडोनि जाय ३५ घेऊनि ऐलपणातें। परत्व हारपे जेथें। गिळूनि चाऱ्ही भूतें। आकाश जैसें ३६ तया परी थडथांद। साध्यसाधनातीत शुद्ध। तें मी होऊनि

भक्ति करून समजावीत असते. १४ जो भक्त ज्या ठिकाणीं जशी कल्पना करून पाहील, त्याला तेथें तशीच दिसते, हें ज्या अखंड प्रकाशानें मानतें; १५ ज्याप्रमाणें आपण असल्यामुळें स्वप्नाचा आहेपणा व नाहींपणा भासतो, त्याप्रमाणें विश्वाचा उदय व लोप ज्या प्रकाशानें होतो; १६ हे कपिध्वजा, असा जो माझा सहज प्रकाश आहे, त्यालाच उत्तम भक्ति असें म्हणतात. १७ म्हणून, आर्त भक्तांच्या ठायीं 'आर्ति' आपणच होऊन, ज्या पदार्थाची अपेक्षा केली, तो पदार्थही ती भक्तिच बनते; १८ त्याचप्रमाणें अर्जुना, जिज्ञासु भक्ताच्या पुढें जाणण्याची इच्छा व जाणणें हीं दोन्ही आपणच बनते. १९ अर्जुना, हीच भक्ति आपणच अर्थ, अर्थप्राप्तीचें साधन व अर्थप्राप्तीची इच्छा करणारा अशी त्रिपुटी होऊन मलाच अर्थ या नांवाला आणते; ११२० अशा प्रकारें अज्ञानाला घेऊन जी माझी भक्ति वागते, ती मी जो पाहणारा त्या मला पाहण्याची वस्तु बनविते; २१ आरशांत आपलें स्वरूप पाहिल्यावरच त्याचें प्रतिबिंब दिसतें यांत कांहीं शंका नाहीं; परंतु मिथ्या दुजेपण (एक मुखाचीं दोन मुखें दिसणें) हें आरसा करितो. २२ दृष्टीनें चंद्रच दिसतो हें खरें, परंतु एका चंद्राचे दोन चंद्र दिसणें हें डोळ्यांमध्यें 'तिमिर' नांवाचा रोग असल्यामुळेंच होतें; २३ त्याप्रमाणें या भक्तीच्यायोगें मीच मी आपल्याला सर्वत्र प्रतीत होतो; परंतु दृश्यत्व जें आहे तें मिथ्या असून अज्ञानाच्या उपाधीनें होतें. २४ तें भेद दाखविणारें अज्ञान या भक्तियोगानें नाहींसें होऊन ज्याप्रमाणें उपाधीचा नाश झाल्यावर प्रतिबिंब आपलें स्वरूपांत ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें माझें द्रष्टृत्व मला भेटलें. (माझे ठिकाणींच लीन झालें.) २५ हें बघ–ज्या वेळीं सोन्यांत किडाळ मिसळलेलें असतें, त्या वेळीं देखील सोनेंच अढळ असतें; परंतु तें हीण काढून टाकल्यावर जसें शुद्ध सोनें उरतें. २६ अरे, पौर्णिमेच्या अगोदर चंद्र संपूर्ण नाहीं कीं काय ? पण त्या दिवशीं जशी त्याची पूर्णता त्याला भेटते, २७ तसा मीच वृत्तिज्ञानद्वारें दिसतों, परंतु त्यांत द्रष्टृत्वरूप भेद असतो; तेंच द्रष्टृत्व नाहींसें झालें म्हणजे माझा मीच मला प्राप्त होतों. २८ म्हणून पार्था, माझा जो चौथा भक्तियोग आहे, तो दृश्यमार्गाहून भिन्न आहे. २९

अन्वय–(किंच , यावान् यः च अस्मि, तं मां तत्त्वतः भक्त्या अभिजानाति, ततः तत्त्वतः मां ज्ञात्वा तदनंतरम् (मां) विशते. ॥ ५५ ॥

अर्थ–आणि तो, मी जेवढा आणि जसा आहे तसा मला भक्तीच्या योगानें यथार्थ जाणतो, व मला यथार्थ जाणल्यावर तो मद्रूप होतो. ॥ ५५ ॥

ह्या ज्ञानभक्तीच्या योगें जो माझ्याशीं ऐक्य पावतो, तो केवळ मीच आहे, (त्याच्यांत व माझ्यांत अंतर नाहीं तो मद्रूपच आहे.) हें तुलाही माहित आहे. ११३० कारण अर्जुना, 'ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे,' असें सातव्या अध्यायामध्यें हात उभारून प्रतिज्ञेनें मीं सांगितलें आहे. ३१ अर्जुना, ती ही भक्ति उत्तम आहे म्हणूनच मीं ती कल्पाच्या आरंभीं भागवतमिषानें ब्रह्मदेवाला उपदेशिली. ३२ ज्ञानी याच भक्तीला स्वसंविती म्हणतात, शैव शक्ति म्हणतात, व आम्ही आपली परमभक्ति असें म्हणतों. ३३ ही भक्ति त्या क्रमयोग्याला माझ्याशीं ऐक्य होतेवेळीं फलद्रूप होते; आणि मग हें सर्व केवळ माझ्याच योगें ओतप्रोत भरलेलें आहे, असें ज्ञान करून देते. ३४ तेव्हां वैराग्य विचारासह नष्ट होतें, बंध मोक्षासह नाहींसा होतो, आणि ब्रह्माकार वृत्ति ही नामशेष होते. ३५ ज्या भक्तीच्या योगानें अलीकडील व पलीकडील हे भेद नाहींतसे होतात; जसें आकाश हें पृथ्वी, अप्, तेज व वायु या चारी भूतांना व्यापून शेष रहातें. ३६ तसें अलीकडील कांठ, मध्यभाग व पलीकडील कांठ याप्रमाणें साध्य, साधन व साधक या त्रिपुटीहून पलीकडील जें माझें शुद्ध

एकवद । भोगितो मातें ३७ घडोनि सिंधूचिया आंगा । सिंधूवरी तळपे गंगा । तैसा पाडू तया भोगा । अवधारी जो ३८ कां आरिसयासि आरिसा । उटूनि दाविलिया जैसा । देखणा अतिशयो तैसा । भोगणातिये ३९ हें असो दर्पणु नेलिया । तो मुखबोधुही गेलिया । देखलेंपण एकलेया । आस्वादिजे जेविं११४० चेइलया स्वप्न नाशे । आपलें ऐक्यचि दिसे । तें दुजेनवीण जैसें । भोगिजे कां ४१ तोचि जालिया भोगु तयाचा । न घडे हा भावो जयांचा । तिहीं बोले केविं बोलाचा । उच्चारु कीजे ४२ तयांच्या नेणो गांवीं । रवी प्रकाशी हन दिवी । कीं व्योमालागीं मांडवी । उभिली तिहीं ४३ हां गा राजत्व नव्हतां आंगीं । रावो रायपण काय भोगी । कां आंधारु हन आलिंगी । दिनकरातें ४४ आणि आकाश जें नव्हे । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाच्या रूपीं मिरवे । गुंजांचें लेणें ४५ म्हणौनि मी होणें नाहीं । तया मीचि आहे कैंही । मग भजेल हें कायी । बोलों कीर ४६ यालागीं तो क्रमयोगी । मी जालाचि मातें भोगी । तारुण्य कां तरुणांगी । जियापरी ४७ तरंग सर्वांगीं तोय चुंबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबीं । ना ना अवकाश नभीं । लुंठतु जैसा ४८ तैसा रूप होऊनि माझें । मातें क्रियावीण तो भजे । आलंकारु कां सहजें । सोनयातें जेविं ४९ कां चंदनाची द्रुती जैसी । चंदनीं भजे अपैसी । कां अकृत्रिम शशीं । चंद्रिका ते ११५० तैसी क्रिया कीर न साहे । तऱ्ही अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचिजोगें नव्हे । बोलाऐसें ५१ तेव्हां पूर्वसंस्कार छंदें । जें कांहीं तो अनुवादे । तेणें आळाविलेनि बो दें । बोलतां मीचि ५२ बोलतया बोलताचि भेटे । तेथें बोलिलें हें न घटे । तें मौन तंव गोमटें । स्तवन माझें ५३ म्हणौनि तया बोलतां । बोली बोलतां मी भेटतां । मौन होय तेणें तत्त्वता । स्तवितो मातें ५४ तैसेंचि बुद्धी कां दिठी । जें तो देखों जाय किरीटी । तें देखणें दृश्य लोटी । देखतेंचि दावी ५५ आरिसया आधीं जैसें । देखतेंचि मुख दिसे । तयाचें देखणें तैसें । मेळवी द्रष्टें ५६ दृश्य जाउनियां द्रष्टें । द्रष्टयासीचि जैं भेटे । तैं एकलेपणें न घटे । द्रष्टेपणही ५७ तेथ स्वप्नींचिया प्रिया । चेवोनि झोंबों गेलिया । ठायिजे दोन्ही न होनियां । आपणचि जैसें ५८ कां दोहीं काष्टांचिये घृष्टी । माजीं वन्हि येक उठी । तो दोन्ही हे भाष आटी । आपणचि होय ५९ ना ना प्रतिबिंब हातीं । घेऊं गे-

स्वरूप; त्याच्याशीं ऐक्य पावून माझें भजन करतो. ३७ सिंधूत गंगा मिळाल्यावरही जशी वेगळेपणानें समुद्रांत दिसते, तसा जो माझ्याशीं ऐक्य पावला आहे, तो माझे भक्तीचा उपभोग द्वैतवांचून घेतो. ३८ किंवा दोन आरसे स्वच्छ करून एकापुढें एक ठेविले असतां एकमेकाला पाहण्याचें सुख भोगितात, तसा मद्रूप झाल्यावर तो ज्ञानी माझे भक्तीचा उपभोग घेतो. ३९ इतकेंच नव्हे. परंतु आरसा बाजूस केल्यावर व त्यांतील प्रतिबिंब दिसेनासें झाल्यानंतरही पहाणारा आपले ठिकाणींच आपल्या स्वरूपाचा आनंद भोगितो. ११४० जागें झाल्यावर स्वप्न नाहींसें होऊन आपल्या स्वरूपास मिळाल्यावर मग आपलें ऐक्य जसें द्वैतावांचून भोगतो, ४१ याजवर शंका करणारा अशी शंका करतो कीं, ऐक्य पावल्यावर त्याचा भोग कसा घेतां येतो? तर पहा कीं, शब्दानें शब्दाचा उच्चार कसा करितां येतो? ४२ यावरून, शंका घेणाराचे गांवांत कदाचित् सूर्याला दिव्यानें पहाण्याची चाल असेल तर नकळे! अथवा आकाशाला मांडव घालण्याची चाल असल्यास असेल! ४३ अरे, ज्याचे अंगीं राजपण नाहीं, त्याला राजा राजेपणाचें काय सुख भोगतो हें कसें समजणार? किंवा सूर्याला अंधार आलिंगन देईल कीं काय? ४४ आणि जो स्वतः आकाश झाला नाहीं, त्याला आकाशाची व्याप्ति कशी समजेल? व गुंजांचे दागिने रत्नांच्या दागिन्यांची बरोबरी कशी करतील? ४५ म्हणून, जो मद्रूप झाला नाहीं, त्याला मी कोठें आहे, हें कसें समजणार? मग तो माझें भजन करतो असें कसें म्हणतां येईल? ४६ यास्तव, क्रमानें येणारा योगी मत्स्वरूप होतो, तेव्हां माझे स्वरूपाचा उपभोग घेतो. जशी तरुणी स्त्री आपल्या तारुण्याचा उपभोग घेते. ४७ पाण्याच्या लाटा सर्व बाजूंनीं पाण्याचेंच सेवन करतात; किंवा प्रकाश जो आहे तो सर्वप्रकारेंकरून सूर्यबिंबांतच असतो; अथवा पोकळी ज्याप्रमाणें सर्वत्र आकाशास व्यापून असते, ४८ त्याप्रमाणें, माझें स्वरूप होऊन माझें भजन क्रियेवांचून करतो; जसा अलंकार सोन्याला सहज भजतो; ४९ चंदनाचा सुगंध चंदनाचें सेवन करतो; किंवा चंद्राची प्रभा चंद्रालाहि सहज असते; ११५० त्याप्रमाणें क्रिया जरी होत नाहीं, तथापि अद्वैतस्वरूपाचे ठिकाणीं भक्ति असते. ह्याचा अनुभव घेतला तरच समजेल, नव्हे बोलून सांगतां येण्याजोगी ही गोष्ट नव्हे; ५१ अशा योग्यतेस आलेला मनुष्य पूर्वसंस्कारेंकरून जें कांहीं बोलेल, त्यानें मला आळविल्यामुळे त्यानें हांक मारतांक्षणींच मी त्याला ओ देतों. ५२ जेथें बोलणाराला त्याच्या शिवाय दुसरें कोणी बोलण्यास भेटत नाहीं तेथें ते. बोलणें असें कसें म्हणतां येईल? अशा प्रकारचें जें बोलणें, तें न बोलण्यासारखेंच असून तेंच माझें उत्तम स्तवन होय. ५३ म्हणून तो बोलणें बोलत असतां, व त्या बोलण्यानें मी भेटलों असतां, तें बोलणेंच मौन होतें, आणि त्या मौनानेंच माझें खरोखर स्तवन होतें. ५४ तसेंच हे किरीटी त्याचे बुद्धीनें अथवा दृष्टीनें जें जें तो जाणील अथवा पाहील, तें जाणणें व पहाणें, जाणण्याची किंवा पहाण्याची वस्तु एकीकडे करून, जाणणारालाच व पहाणारालाच दाखवितें. ५५ आरशांत पहाण्याचे पूर्वी जें मुख होतें, तेंच आरसा पहातांक्षणींच आरशाला न पाहतां मुखालाच पहातें; तद्वत् त्याचें पहाणें पहाणारालाच दाखवितें. ५६ पहाण्याची वस्तु जाऊन पाहणाराच पहाणाराला जर पाहील, तर पहाणेपणाचा धर्म उरत नाहीं. ५७ स्वप्नांत पाहिलेल्या स्त्रीला जागें होऊन मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊं गेलें असतां आलिंगन देणारा, व आलिंगन देण्याची वस्तु दोन्ही नसून एकटाच पुरुष जसा असतो; ५८ अथवा दोन लांकडांच्या घर्षणानें जो अग्नि उत्पन्न होतो, तो दोन्ही लांकडांस जाळून लांकडाचें नांव नाहींसें करून आपणच होतो; ५९ अथवा आपलें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब सूर्य हातानें घेऊं

लिया गभस्ती । विंबताही असती । जाय जैसी ११६० तैसा मी होऊनि दे-खतें । तो घेऊं जाय दृश्यातें । तेथ दृश्य ने थितें । द्रष्टृत्वेंसीं ६१ रवि आं-धारु प्रकाशिता । नुरेचि जेविं प्रकाश्यता । तेविं दृश्यीं नाहीं द्रष्टृता । मीं जालिया ६२ मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दशा निपजे । ते तें दर्शन माझें । साचोकारें ६३ तें भलतयाही किरीटी । पदार्थाचिया भेटी । द्रष्टृदृश्या-तीता दृष्टी । भोगितो सदा ६४ आणि आकाश हें आकाशें । दाटलें न ढळे जैसें । मिया आत्मेन आपणपें तैसें । जालें तय ६५ कल्पांतीं उदक उदकें । रुंधिलिया वाहों ठाके । तैसा आत्मेनि मियां येकें । राहला तो ६६ पावो आपणपयां चोळघे । केविं वन्हि आपणपयां लागे । आपआलिंगणी रिघे । स्नाना कैसें ६७ ह्मणोनि सर्व मी जालेपणें । ठेलें तया येणें जाणें । तेंचि गा यात्रा करणें । अद्वया मज ६८ पैं जळावरील तरंगु । जरी धाविन्नला सवेगु । तरी नाहीं भूमिभागु । क्रमिला तेणें ६९ जें सांडावें कां मांडावें । जें चालणें जेणें चालावें । तें तोयचि एक आघवें । ह्मणोनियां ११७० गेलियाही भलतेउता । उदकपणें पंडुसुता । तरंगाची एकात्मता । न मोडेचि जेविं ७१ तैसा मीपणें हा लोटला । तो आघवेंयाचि मजआंतु आला । या यात्रा होय भला । कापडी माझा ७२ आणि शरीरस्वभाववशें । कांहीं येक करूं जरी बैसे । तरी मीचि तो तेणें मिषें । भेटें तया ७३ तेथ कर्म आणि कर्ता । हें जाऊनि पंडुसुता । मियां आत्मेनि मज पाहतां । मीचि होय ७४ पैं दर्पणातें दर्पणें । पाहिलिया होय न पाहणें । सोनें झांकिलिया सुवर्णें । न झांके जेविं ७५ दीपातें दीपें प्रकाशिजे । तें न प्रकाशणेंचि निपजे । तैसें कर्म मियां कीजे । तें करणें कैंचें ७६ कर्मही करितचि आहे । जैं करावें हे भाष जाये । तैं न करणेंचि होये । तयाचें केलें ७७ क्रियाजात मी जालेपणें । घडे कांहींचि न करणें । तयाचि नांव पूजणें । खुणेचें माझें ७८ म्हणौनि करी तयाही वोजा । तें न करणें हेंचि कपिध्वजा । निफजे तिया महापूजा । पूजी तो मातें ७९ एवं तो बोले तें स्तवन । तो देखे तें दर्शन । अद्वया मज गमन । तो चाले तेंचि ११८० तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जपु माझा । तो असे तेचि कपिध्वजा । समाधी माझी ८१ जैसें कनकेंसीं कांकणें । असिजे अनन्यपणें । तो भक्तियोगें येणें । मजसीं तैसा ८२ उदकीं कल्लोळु । कापुरीं परिमळु । रत्नीं उजाळु । अनन्यु

लागला असतां, त्याचें प्रतिबिंब नाहींसें होऊन त्याचें असलेलें बिंबत्वही जातें; ११६० त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन जो दृश्य वस्तु पहाण्यास जातो, त्याला ती दुसरी दृश्य वस्तु वेगळी उरत नाहीं. परंतु त्याचें असलेलें द्रष्टृत्वही नाहींसें होतें. ६१ सूर्य अंधाराला प्रकाशित करावयास गेला असतां प्रकाश्य जो अंधकार, तो जर उरत नाहीं, तर मग सूर्यावरील प्रकाशक धर्मही नाहींसा होतो; त्याप्रमाणें दृश्य वस्तु जर मीच झालों आहे, तर आपल्याहून दृश्य वस्तु भिन्न नाहीं; मग पहाणारा द्रष्टाही उरत नाहीं. ६२ यावर पहाणें व न पहाणें या एतद्विवर्जित जी स्थिति, तें माझें खरोखर दर्शन होय. ६३ हे किरीटी, तें दर्शन वांटेल त्या पदार्थांच्या भेटीबरोबर त्याला होतें. मग दृश्य व द्रष्टा या द्वैताच्या पलीकडील जी दृष्टि, ती सर्वकाळ भोगतो, ६४ आणि आकाश हें सर्वव्यापक असल्यामुळें त्याला जसें ढळणें नाहीं, तसा मी जो आत्मा, तेणेंकरून सर्वत्र माझीच व्याप्ति झाली आहे. ६५ कल्पांतकाळीं ओतप्रोत उदकच भरल्यामुळें जसें उदकाचें वाहणें बंद होतें, तसें सर्व विश्व आत्मत्वानें कोंदलें असल्यामुळें त्याला आत्म्यावांचून दुसरा पदार्थच उरत नाहीं. ६६ पाय पायावर चढेल काय? अग्नि अग्नीसच जाळील काय? पाणी पाण्यांतच स्नान कसें करील? ६७ म्हणून, सर्वत्र माझी व्याप्ति झाल्यामुळें त्याचें येणेंजाणें बंद पडतें; व अद्वय असा जो मी परमात्मा, त्याची त्याला या त्याच्या कृतीनेंच यात्रा घडते. ६८ तसेंच, पाण्यावरील बुडबुडा मोठ्या वेगानें जरी धांवत गेला, तरी तो पाण्याशिवाय भूमीवर धांवत नाहीं, अर्थात् त्याचें तें धांवणें हें न धांवण्याचेंच ठिकाणीं समजलें पाहिजे. ६९ म्हणून, जें स्थळ सोडावयाचें तें व ज्या स्थळास जावयाचें तें व चालणारा व चालण्याचे पाय हें सर्व उदक असल्यामुळें, ११७० तो तरंग पाहिजे तितका धांवत गेला तरी, हे पांडुसुता, तो उदकच असल्यामुळें त्याचा एकपणा मोडत नाहीं. ७१ त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर, मीपणानें जरी त्याला स्फुरण झालें, तरी तो संपूर्ण माझेकडेसच आला. अशी जी यात्रा, त्या यात्रेनें तो माझा यात्रेकरूच झाला. ७२ आणि त्याचे शरिराचे स्वभावामुळें त्यानें कांहींही कृत्य आरंभिलें, तरी त्या कृत्याचे मिषानें मीच त्याला भेटतों. ७३ हे पांडुसुता, अशा स्थितींत हें कर्म व हा कर्ता हा भेद जाऊन आत्मत्वेंकरून मला पाहिलें असतां मद्रूप होतो. ७४ हें पहा—ज्याप्रमाणें आरशानें आरशाला पाहिलें असतां तें न पाहणें होतें, किंवा सोन्यानें सोनें झांकलें तर झांकणें होत नाहीं, ७५ दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित केलें तर तें प्रकाश न करणेंच होय. त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन कर्म केलें तें कर्म करणें कसें म्हणावें? ७६ कर्म करीत असतां मी कर्ता असा अभिमान नाहींसा झाला म्हणजे त्याचें सर्व करणें न करणेंच होतें. ७७ त्याला सर्व क्रिया आत्मस्वरूप झाल्यामुळें, त्या सर्व क्रियांला न करणेंच म्हणावें; व तीच माझी खुणेची पूजा होय. ७८ म्हणून हे कपिध्वजा, तो ज्या ज्या यथासांग क्रिया करतो, त्या न केल्याप्रमाणें होऊन तीच माझी महापूजा होते. ७९ याप्रमाणें, तो जें जें बोलेल ती माझी स्तुति; तो जें पाहतो तें माझें दर्शन; अद्वय जो मी त्याची तो चालेल ती यात्रा होय. ११८० हे कपिध्वजा, तो जें करील ती माझी पूजा, तो जी कल्पना करील तो माझा जप, व तो ज्या स्थितींत असेल, तो माझा समाधि होय. ८१ जसें सुवर्णाशीं सुवर्णाचें कंकण अभेद आहे, तसा भक्तियोगानें माझ्याशीं तो ऐक्य पावतो. ८२ पाण्याचे ठिकाणीं लाट, कापुराचे ठिकाणीं परिमळ,

जैसा ८३ किंबहुना तंतूंसीं पटु । कां मृत्तिकेसीं घटु । तैसा तो एकवटु । म-
जसीं माझा ८४ इया अनन्यसिद्धा भक्ती । या आघवाचि दृश्यजातीं । मज
आपणपेंया सुमती । द्रष्टयातें जाणें ८५ तिन्ही अवस्थांचेनि द्वारें उपाध्युपहि-
ताकारें । भावाभावरूप स्फुरे । दृश्य जें हें ८६ तें हें आघवेंचि मी द्रष्टा । ऐ-
सिया बोधाचा माजिवटा । अनुभवाचा सुभटा । धेंडा तो नाचे ८७ रज्जु जा-
लिया गोचरु । आभासतां तो व्याळाकारु । रज्जुच ऐसा निर्धारु । होय जेविं
८८ भांगारापरतें कांहीं । लेणें गुंजहीभरी नाहीं । हें आटुनियां ठायीं कीजे जैसें
८९ उदका येकापरतें । तरंग नाहींचि हें निरुतें । जाणोनि तया आकारातें ।
न वेपे जेविं ११९० नातरी स्वप्नविकारां समस्तां । चेऊनियां उमाणें घेतां ।
तो आपणयापरौता । न दिसे जैसा ९१ तैसें जें कांहीं आथि नाथी । येणें
होय ज्ञेयस्फूर्ती । तें ज्ञाताचि मी हे प्रतीती । होऊनि भोगी ९२ जाणे अजु
मी अमरु । अक्षयो मी अक्षरु । अपूर्वु मी अपारु । आनंदु मी ९३ अचळु मी
अच्युतु । अनंतु मी अद्वैतु । आद्यु मी अव्यक्तु । व्यक्तुही मी ९४ ईश्य मी
ईश्वरु । अनादि मी अजरु । अभय मी आधारु । आधेय मी ९५ स्वामी मी
सदोदितु । सहजु मी सततु । सर्व मी सर्वगतु । सर्वातीतु मी ९६ नवा मी पु-
राणु । शुन्यु मी संपूर्णु । स्थूलु अणु । जें कांहीं त मी ९७ अक्रियु मी येकु ।
असंगु मी अशोकु । व्याप्यु मी व्यापकु । पुरुषोत्तमु मी ९८ अशब्दु मी अ-
श्रोत्रु । अरूपु मी अगोत्रु । समु मी स्वतंत्रु । ब्रह्म मी परु ९९ ऐसें आत्मत्वें
मज एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुतें । आणि याही बोधा जाणतें ।
तेंही मीचि जाणें १२०० पैं चेइलेयानंतरें । आपुलें एकपण उरे । तेंही तोंवरी
स्फुरे । तयाशींचि जैसें १ कां प्रकाशतां अर्कु । तोचि होय प्रकाशकु । तयाही
अभेदा द्योतकु । तोचि जैसा २ तैसा वेद्यांच्या विलयीं । केवळ वेदकु उरे
पाहीं । तेणें जाणवे तया तेंही । हेंही जो जाणे ३ तया अद्वयपण आपुलिया ।
जाणती ज्ञप्ती जे धनंजया । ते ईश्वरचि मी हे तया । बोधासि ये ४ मग द्वैत-
द्वैतातीत । मीचि आत्मा एकु निभ्रांत । हें जाणोनि जाणणें जेथ । अनुभवीं
रिघे ५ तेथ चेइलयां येकपण । दिसे जे आपुलया आपण । तेंही जातां नेणों
कोण । होइजे जेविं ६ कां डोळां देखतिये क्षणीं । सुवर्ण पण सुवर्णीं । नाटितां
होय आटणी । अळंकाराचीही ७ ना ना लवण तोय होये । मग क्षारता तो-

व रत्नाचे ठिकाणीं तेज जसें भिन्न नाहीं. ८३ फार काय! जसा तंतूशीं पट, किंवा मृत्तिकेशीं जसा घट यांचें ऐक्य असतें, तसा तो माझा भक्त माझ्याशीं ऐक्य पावतो. ८४ अर्जुना, ही जी एकनिष्ठ भक्ति, त्या भक्तीच्या योगानें, दृश्यमात्राचे ठिकाणीं, मी आत्मा जो द्रष्टा त्या मला तो जाणतो. ८५ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या योगानें, आणि शरीर व शरीराचा चालक यांच्या योगानें व्यक्त व अव्यक्त एतद्रूपानें सर्व दृश्य पदार्थांचें स्फुरण होतें. ८६ हे सुमते अर्जुना. तें सर्व दृश्य मीच आहें, अशा बोधाच्या भरांत अनुभवाचा झेंडा नाचतो. ८७ दोर दृष्टीस पडल्यावर त्यावर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होऊन दोरच आहे असा जेव्हां निश्चय होतो; ८८ सोन्यावेगळे गुंजभर सुद्धा अलंकार नाहींत, असा दृढ निश्चय होण्यानें सर्व अलंकारांची आटणी होते; ८९ पाण्यावर येणारे तरंग उदकाविरहित नाहींत, असें पक्कें समजून त्यांच्या आकाराला जो भुलत नाहीं; ११९० अथवा स्वप्नांतील पाहिलेले सर्व विकार जागें झाल्यावर पाहूं गेलें असतां आपलेविरहित दुसरें कांहीं नाहीं, असें जसें दिसतें. ९१ तसें जें कांहीं आहे व नाहीं, त्याच्या योगें हें जाणण्याची स्फूर्ति होते, व ते सर्व पदार्थ मीच आहें, अशा अनुभवाचा तो उपभोग घेतो. ९२ मी उत्पन्न न होणारा, जरारहित, नाशरहित, अविनाशी, ज्याच्या पूर्वीं कांहीं नाहीं असा, ज्याला अंत नाहीं असा, व नेहमीं आनंदमय असा आहें असें तो समजतो. ९३ चलन न पावणारा, व पतित न होणारा, अंतरहित, अद्वैत, सर्वांचा मूळ, निराकार व साकारही मीच आहें. ९४ सर्वांचा ईश, अनादि व अमर, अभय आणि आधार व आधारावर असणारें जें आधेय तें सर्व असा मी आहें. ९५ सर्वांचा अधिपति व नेहमीं असणारा, सहज व संतत सर्वव्यापि, व सर्वत्र भरून असणारा, आणि सर्वांच्या पलीकडचा असा मी आहें. ९६ सर्वांत नव व जुना, अभावरूप व संपूर्ण, सर्वांहून मोठा व अणुरेणूहून लहान जें कांहीं आहे तें मी आहें. ९७ क्रियारहित व एक, संगरहित व शोकरहित सर्व वस्तूंत मी असून, माझ्यांत सर्व वस्तू आहेत, असा सर्वांत उत्तम पुरुष मी आहें. ९८ शब्दातीत व कर्णरहित, रूपरहित आणि गोत्ररहित, सर्वत्र सारखा व स्वतंत्र ब्रह्म व परब्रह्म मी आहें. ९९ असें आत्मस्वरूपीं ऐक्य पावून माझी खरोखर अद्वयभक्ति करून मला जाणतो; व याही बोधाला जाणणारा जो मी परमात्मा, तोही आपण आहों असें तो समजतो. १२०० जसें जागें झाल्यावर आपलें एकत्व ठरतें, व हेंही जसें ज्याचें त्यालाच समजतें; १ प्रकाश करणारा जो सूर्य, व ज्या पदार्थाला प्रकाशित करावयाचे ते पदार्थही तोच आहे; आणि प्रकाशक व प्रकाश्य या दोहोंमधील अभेदही तोच जाणतो; २ तसा, जाणण्यास योग्य अशा पदार्थांच्या नाशानंतर केवळ जाणणारा ठरतो, हेंहीं ज्याला समजतें असा जो तोही मीच आहें असें जो समजतो, ३ त्याला अर्जुना, आपल्या अभेदपणास जाणणारी ज्ञानकला तीही मी ईश्वरच आहे, तोही मीच आहें असें तो समजतो. ४ मग द्वैत व अद्वैत या पलीकडील जो आत्मा, तोच निःसंशय मी आहें असें समजून तें ज्ञानही जेथें मुरून जातें. ५ तेव्हां जागें झाल्यावर जें आपल्याला आपलें स्वरूप दिसतें, तेंही नाहींसें होऊन कोणती स्थिति प्राप्त होते तेंही जसें सांगतां येत नाहीं; ६ किंवा सोन्याचें सोनेंपण दृष्टीनें पाहतांक्षणीं अलंकाराची आटणी न करतां आटणी केल्याप्रमाणेंच होतें; ७ अथवा मिठाचें पाणी होतें, परंतु त्या पाण्यांत खारटपणा रहातो, तोही जिरून गेल्यावर जसा मिठपणा

यत्वें राहे । तेही जिरतां जेविं जाये । जालेपण तें ८ तैसा मी तो हें जें असे । तें स्वानंदानुभवसमरसें । कालवूनियां प्रवेशे । मजचिमाजीं ९ आगि तो है भाष जेथ जाये । तेथें मी हें कोण्हासी आहे । ऐसा मी ना तो तिये सामाये। माझ्याचि रूपीं १२१० जेव्हां कापुर जळों सरे । तयाचि नाम अग्नि पुरे । मग उभयतातीत उरे आकाश जेविं ११ कां धाडलिया एका एकु । वाढे तो शून्यविशेखु । तैसा आहेनाहींचा शेखु । मीचि मग आथी १२ तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु । यया बोला मोडे सौरसु । न बोलणें याही पैसु । नाहीं तेथ १३ न बोलणेंही न बोलोनी । तें बोलिजे तोंड भरुनी । जाणिव नेणिव नेणोनी । जाणिजे तें १४ तेथ बुझिजे बोधु बोधें । आनंदु घेपे आनंदें । सुखावारी नुसधें । सुखचि भोगिजे १५ तेथ लाभु जोडला लाभा । प्रभा आलिंगिली प्रभा । विस्मयो बुडाला उभा । विस्मयामाजीं १६ शमु तेथ सामावला । विश्रामु विश्रांति आला । अनुभवु वेडावला । अनुभूतिपणें १७ किंबहुना ऐसें निखळ । मीपण जोडे तया फळ । सेवूनि वेली वेल्हाळ । क्रमयोगाची ते १८ पैं क्रमयोगिया किरीटी । चक्रवर्तीच्या मुकुटीं । मी चिद्रत्न तें साटोवाटीं । होय तो माझा १९ कीं क्रमयोगप्रासादाचा । कळसु जो हा मोक्षाचा । तयावरील अवकाशाचा । उवावो जाला तो १२२० ना ना संसारआडवीं । क्रमयोग वाट बरवी । जोडिली ते मदैक्यगांवीं । पैठी जालीसे २१ हें असो क्रमयोगबोधें । तेणें भक्तिचिद्रांगें । मी स्वानंदोदधी वेगें । ठाकिला कीं गा २२ हा ठायवरी सुवर्मा । क्रमयोगीं आहे महिमा । म्हणौनि वेळोवेळां तुम्हां । सांगतों आम्ही २३ पैं देशें काळें पदार्थें । साधूनि घेइजे मातें । तैसा नव्हे मी आयतें । सर्वांचें सर्वही २४ म्हणौनि माझ्या ठायीं । जाचावें न लगे कांहीं । मी लाभें इये उपायीं । साचचि गा २५ एक शिष्य एक गुरु । हा रूढला साच व्यवहारु । तो मत्प्राप्तिप्रकारु । जाणावया २६ अगा वसुधेच्या पोटीं । निधान सिद्ध किरीटी । वन्हि सिद्ध काष्ठीं । वोहां दूध २७ परी लाभें तें असतें । तया कीजे उपायातें । येर सिद्धचि तैसा येथें । उपायीं मी २८ हा फळहीवरी उपावो । कां पां प्रस्तावीतसे देवो । हें पूसतां तरी अभिप्रावो । येथिंचा ऐसा२९ जे गीतार्थाचें चांगावें । मोक्षोपायपर आघवें । आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध १२३० वारा आभाळाचि फेडी । वांचूनि सूर्यातें न घडी । कां हातु बाबुळी

नाहींसा होतो, ८ तसा मी व तो हा भेद असतो, तोही पूर्ण आनंदाचे भरांत एकत्र होऊन मद्रूपीं लय पावतो. ९ आणि तोही (दुसरा) भास जेथें नाहींसा होतो, तेथें 'मी' हा शब्द कोठें उरणार? असा मी नाहीं व तोही नाहीं असें जें माझें रूप, त्या ठिकाणीं तो ऐक्य पावतो. १२१० कापूर जळतांक्षणीच जसें अग्नीचेंही नांव नाहींसें होतें, व मग कापूर व अग्नि याहून भिन्न जें आकाश तेंच उरतें, ११ किंवा एकांत एक वजा केला असतां बाकी जसें शून्य उरतें, तसा आहे व नाहीं यांची वजाबाकी केली असतां बाकी मीच उरतों. १२ त्या ठिकाणीं ब्रह्म, आत्मा, ईश या बोलण्यालाही जागा रहात नाहीं, व कांहीं न बोलणें यालाही तेथें तेथें ठाव नाहीं. १३ न बोलणें हें न बोलून मग तोंडभर बोललें जातें, तसें ज्ञान व अज्ञान टाकून जें जाणलें जातें. १४ तशा स्थितींत बोध बोधानें जाणून आनंदानें आनंद भोगून सुखानें सुखचाच अनुभव घेतो. १५ मग लाभांत लाभाची भर पडून प्रकाशानें प्रकाशास आलिंगन देऊन आश्चर्य आश्चर्यांत उभेचें उभेंच बुडून जातें. १६ शम विश्रांति पावून विश्रामही विश्रांतीस येतो; व अनुभव अनुभवानेंच संकोच पावतो. १७ फार काय सांगावें! क्रमयोगाच्या सुंदर वेलीचें सेवन केल्यामुळें त्याला मद्रूप प्राप्तीचें सुंदर फळ मिळतें. १८ हे किरीटी, क्रमयोगरूपी चक्रवर्तीच्या मुकुटावरील ज्ञानरूप रत्न मी होतो, व माझें मुकुटावर तें रत्न शोभतें. १९ किंवा क्रमयोगरूपी देवळाच्या मोक्षरूपी कळसावरील अवकाशाचा प्रसार तो होतो. १२२० अथवा संसाररूपी अरण्यांतील क्रमयोगरूपी राजमार्गानें माझ्या ऐक्यरूपी गांवांत प्रविष्ट होतो. २१ फार काय सांगावें! क्रमयोगाच्या ओघानें भक्तिज्ञानरूपी गंगा ही आनंदरूपी समुद्र जो मी, त्याला येऊन मिळते. २२ हे मर्मज्ञ अर्जुना, असा या क्रमयोगाचा महिमा आहे, म्हणून मी वारंवार त्याचें वर्णन तुझ्याजवळ करितों. २३ परंतु, देश, काल, पदार्थ यांच्या अनुकूलतेनें मला साध्य करून घ्यावें, असा मी नाहीं. मीच सर्वांचा आत्मा असल्यामुळें सर्वांना सहजच प्राप्त आहे. २४ म्हणून, माझ्या प्राप्तीकरितां शीण न घेतां मी या क्रमयोग उपायानें खरोखर सहज प्राप्त होतो. २५ माझ्या प्राप्तीचा उपाय समजण्याकरितां गुरु व शिष्य हा संप्रदाय खरोखर अनादिसिद्ध आहे. २६ अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटांत द्रव्य सिद्ध आहे, तशाच काष्ठांत अग्नि व कासेंत दूध याही गोष्टी सिद्ध आहेत. २७ परंतु या गोष्टी सिद्ध आहेत तरी त्यांचा लाभ होण्याकरितां उपाय करावे लागतात. पण माझी गोष्ट विचारशील तर मी स्वतःसिद्ध असून, माझ्या आड येणारे पदार्थ दूर करण्यास उपाय केले पाहिजेत. २८ ही फलप्राप्ति झाल्यावर पुनः उपायांची प्रस्तावना देवांनीं कां केली, अशी जर कोणी शंका घेईल तर देवांचे बोलण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, २९ गीतार्थाचें सामर्थ्य मोक्षाचें साधन प्राप्त करून देण्याचें आहे, हा त्यांत चांगुलपणा आहे. दुसरीं शास्त्रें प्रमाणसिद्ध मोक्षोपाय नाहींत. १२३० वाऱ्यानें सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरिल गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी करितां येतें नाहीं,

धाडी। तोय न करी ३१ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु। असे अविद्येचा जो मळु। तो शास्त्र नाशी येऊ निर्मळु। मी प्रकाशें स्वयें ३२ म्हणोनि आघवींचि शास्त्रें। अविद्याविनाशाचीं पात्रें। वांचोनि न होती स्वतंत्रें। आत्मबोधीं ३३ तया अध्यात्मशास्त्रांसीं। जैं साचपणाची ये पुसी। तैं येइजे जया ठायासी। ते हे गीता ३४ भानु भूषिता प्राचिया। सतेजा दिशा आघविया। तैसीं शास्त्रेश्वरा गीताया। सनाथें शास्त्रें ३५ हें असो येणें शास्त्रेश्वरें। मागां उपाय बहुवे विस्तारें। सांगीतला जैसा करें। घेवों ये आत्मा ३६ परी प्रथमश्रवणासवें। अर्जुना विपायें हें फावे। हा भावो सकणवे। धरूनि श्रीहरी ३७ तेंचि प्रमेय एकवेळ। शिष्यीं होआवया अढळ। सांगतसे मुकुळ। मुद्रा आतां ३८ आणि प्रसंगें गीता। ठावोही हा संपतां। ह्मणौनि दावी अद्यंता। एकार्थत्व ३९ जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं। नानाअधिकारप्रसंगीं। निरूपण अनेगीं। सिद्धांतीं केलें१२४० तरी तेतुलेही सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत। हें पूर्वापर नेणत। कोण्ही जैं मानीं ४१ तैं महासिद्धांताचा आवांका। सिद्धांतकक्षा अनेका। भिडऊनि आरंभु देखा। संपवितु असे ४२ एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ। या दोहीं केवळ। साधन ज्ञान ४३ हें इतुलेंचि नानापरी। निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं। तें आतां दोहीं अक्षरीं। अनुवादावें ४४ म्हणौनि उपेयही हातीं। जालया उपायस्थिती। देव प्रवर्तले ते पुढती। येणेंचि भावें ४५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

मग म्हणे गा सुभटा। तो क्रमयोगिया निष्ठा। मी होउनी होय पैठा। माझ्या रूपीं ४६ स्वकर्माच्या चोखौळीं। मज पूजा करूनि भली। तेणें प्रसादें आकळी। ज्ञाननिष्ठेतें ४७ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे। तेथ भक्ति माझी उल्हासे। तिया भजन समरसें। सुखिया होय ४८ आणि विश्वप्रकाशितया। आत्मया मज आपुलिया। अनुसरे जो करूनियां। सर्वत्रता हे ४९ सांडूनि आपला आडळ। लवण आश्रयी जळ। कां हिंडोनि राहे निश्चळ। वायु व्योमीं १२५० तैसा बुद्धी वाचा कायें। जो मातें आश्रऊनि ठाये। तो निषिद्धेंही विपायें। कर्में करू ५१ परी गंगेच्या संबंधीं। बिदी आणि महानदी। येक तेविं माझ्या बोधीं। शुभाशुभांसीं ५२ कां बावनें आणि धुरें। हा निवाडु तंवचि सरे। जंव न बेपती वैश्वानरें। कवळूनि दोन्ही ५३ ना ना प्रां-

धाडी। तोय न करी ३१ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु। असे अविद्येचा जो मळु। तो शास्त्र नाशी येरु निर्मळु। मी प्रकाशें स्वयें ३२ म्हणोनि आघवींचि शास्त्रें। अविद्याविनाशाचीं पात्रें। वांचोनि न होती स्वतंत्रें। आत्मबोधीं ३३ तया अध्यात्मशास्त्रांसीं। जैं साचपणाची ये पुसी। तैं येइजे जया ठायासी। ते हे गीता ३४ भानु भूषिता प्राचिया। सतेजा दिशा आघविया। तैसीं शास्त्रेश्वरा गीताया। सनाथें शास्त्रें ३५ हें असो येणें शास्त्रेश्वरें। मागां उपाय बहुवे विस्तारें। सांगीतला जैसा करें। घेवों ये आत्मा ३६ परी प्रथमश्रवणासवें। अर्जुना विपायें हें फावे। हा भावो सकणवे। धरूनि श्रीहरी ३७ तेंचि प्रमेय एकवेळ। शिष्यीं होआवया अढळ। सांगतसे मुकुळ। मुद्रा आतां ३८ आणि प्रसंगें गीता। ठावोही हा संपतां। म्हणौनि दावी अद्यंता। एकार्थत्व ३९ जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं। नानाअधिकारप्रसंगीं। निरूपण अनेगीं। सिद्धांतीं केलें१२४० तरी तेतुलेही सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत। हें पूर्वापर नेणत। कोण्ही जैं मानीं ४१ तैं महासिद्धांताचा आवांका। सिद्धांतकक्षा अनेका। भिडऊनि आरंभु देखा। संपवितु असे ४२ एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ। या दोहीं केवळ। साधन ज्ञान ४३ हें इतुलेंचि नानापरी। निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं। तें आतां दोहीं अक्षरीं। अनुवादावें ४४ म्हणौनि उपेयही हातीं। जालया उपायस्थिती। देव प्रवर्तले ते पुढती। येणेंचि भावें ४५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

मग म्हणे गा सुभटा। तो क्रमयोगिया निष्ठा। मी होउनी होय पैठा। माझ्या रूपीं ४६ स्वकर्माच्या चोखौळीं। मज पूजा करूनि भली। तेणें प्रसादें आकळी। ज्ञाननिष्ठेतें ४७ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे। तेथ भक्ति माझी उल्हासे। तिया भजन समरसें। सुखिया होय ४८ आणि विश्वप्रकाशितया। आत्मया मज आपुलिया। अनुसरे जो करूनियां। सर्वत्रता हे ४९ सांडूनि आपला आडळ। लवण आश्रयी जळ। कां हिंडोनि राहे निश्चळ। वायु व्योमीं १२५० तैसा बुद्धी वाचा कायें। जो मातें आश्रऊनि ठाये। तो निषिद्धेंही विपायें। कर्में करू ५१ परी गंगेच्या संबंधीं। बिदी आणि महानदी। येक तेवि माझ्या बोधीं। शुभाशुभांसीं ५२ कां बावनें आणि धुरें। हा निवाडु तंवचि सरे। जंव न बेपती वैश्वानरें। कवळूनि दोन्ही ५३ ना ना प्रां-

चिकें आणि सोळें। हें सोनया तंवचि आलें। जंव पारिसु आंगमेळें। येकव टीना ५४ तैसें शुभाशुभ ऐसें। हें तंवचिवरी आभासे। जंव येकु न प्रकाशे। सर्वत्र मी ५५ अगा रात्री आणि दिवो। हा तंवाचि द्वैतभावो। जंव न रिगिजे गांवो। गभस्तीचा ५६ म्हणौनि माझिया भेटी। तयाचीं सर्व कर्मैं किरीटी। जाऊनि बैसे तो पाटीं। सायुज्याच्या ५७ देशें काळें स्वभावें। वेंचु जया न संभवे। तें पद माझें पावे। अविनाश तो५८किंबहुना पंडुसुता। मज आतमयाची प्रसन्नता। लाहे तेणें न पविजता। लाभु कवणु असे ५९

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः। बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

याकारणें गा तुवां इया। सर्व कर्मा आपुलिया। माझ्या स्वरूपीं धनंजया। संन्यासु कीजे १२६० परी तोचि संन्यासु वीरा। करणीयेचा झणें करा। आत्मविवेकी धरा। चित्तवृत्ति हे ६१ मग तेणें विवेकबळें। आपणपें कर्मावेगळें। माझ्या स्वरूपीं निर्मळें। देखिजेल ६२ आणि कर्माची जन्मभोये। प्रकृति जे कां आहे। ते आपणयाहूनि बहुवे। देखसी दुरी ६३ तेथ प्रकृति आपणया। वेगळी नुरे धनंजया। रूपेंवीण कां छाया। जयापरी ६४ ऐसेनि प्रकृतिनाशु। जाल्या कर्मसंन्यासु। निफजेल अनायासु। सकारणु ६५ मग कर्मजात गेल्या। मी आत्मा उरे आपणपयां। तेथ बुद्धि घापे करूनियां। पतिव्रता ६६ बुद्धि अनन्य येणें योगें। मजमाजीं जैं रिगे। तैं चित्त चेत्यत्यागें। मातेंचि भजे ६७ ऐसें चेत्यजातें सांडिलें। चित्त माझ्या ठायीं जडलें। ठाके तैसें वहिलें। सर्वदा करी ६८

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि। अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

मग अभिन्ना इया सेवा। चित्त मियांचि भरेल जेधवां। माझा प्रसादु जाण तेधवां। संपूर्ण जाहला ६९ तेथ सकळ दुःख धामें। भुंजीजती जियें मृत्युजन्में। तियें दुर्गमेंचि सुगमें। होती तुज १२७० सूर्याचेनि सावायें। डोळा सावाइला होये। तैं आंधाराचा आहे। पाडु तया ७१ तैसा माझेनि प्रसादें। जीवकणु जयाचा उपमर्दे। तो संसाराचेनि बाधे। बागुलें केविं ७२ म्हणौनि धनंजया। तूं संसारदुर्गती या। तरसील माझिया। प्रसादास्तव ७३ अथवा हन अहंभावें। माझें बोलणें हें आघवें। कानामनाचिये शिवें। नेदिसी टेंकों ७४ तरि नित्य मुक्त अव्ययो। तूं आहासि तें होऊनि वावो। देहसंबं-

अथवा सोळा रुपये दराचें सोनें हा भेद सोन्या-नर्वे तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत परिसाशीं सं-बंध झाला नाहीं. ५४ त्याप्रमाणें शुभ व अशुभ हा भेद तोंपर्यंतच असतो,कीं जोंपर्यंत सर्वत्र माझा प्रकाश झाला नाहीं ! ५५ अरे, जोंपर्यंत सूर्याच्या गांवांत प्रवेश झाला नाहीं, तोंपर्यंतच रात्र व दिवस हा भेद आहे. ५६ म्हणून अर्जुना, माझी भेट झाली म्हणजे त्याचीं सर्व कर्में नाहींतशीं होऊन तो सायुज्य पदावर बसतो. ५७ ज्या पदाचा देशानें,कालानें व स्वभावानें कधीं नाश होत नाहीं तें अविनाशपद त्याला प्राप्त होतें. ५८ फार काय सांगावें ! अर्जुना, मी जो आत्मा, त्या माझी प्रसन्नता ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्यापेक्षां मोठा लाभ जगतांत कोणता आहे ? ५९

अन्वय-(त्वं) सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मत्परः (सन्) बुद्धियोगं उपाश्रित्य मच्चितः सततं भव. ५७

अर्थ-असें आहे म्हणून तूं मनानें सर्व कर्में मला अर्पण करून माझे ठिकाणीं तत्पर हो, आणि माझ्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवून सतत मन्निष्ठ हो. ॥ ५७ ॥

यास्तव धनंजया, तूं आपलीं सर्व कर्में माझे ठिकाणीं समर्पण कर. (असा संन्यास कर.) ६० परंतु हे वीरा, तोच कर्माचा संन्यास वरकांतीं न करतां, विचाराचे ठिकाणीं चित्तवृत्ति ठेवून मनापासून कर. ६१ मग त्या विचाराच्या वळानें, आपलें कर्माहून वेगळें असें निर्मळ स्वरूप माझ्या स्वरूपांत पहाशील; ६२ आणि सर्व कर्मांची जन्मभूमि जें अज्ञान (माया) तें आपल्याहून फार दूर आहे, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६३ मग अर्जुना, जशी रूपावांचून छाया दृष्टीस पडत नाहीं, तसें अज्ञान हें आपल्याहून निराळें नाहीं,असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६४ अशा ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश होतो, म्हणजे समूळ कर्माचा संन्यास अनायासानें झाला, असें होईल. ६५ मग अन्यथावर जो असलेला कर्माचा भास दिसत आहे, तो विचारानें गेला म्हणजे शुद्ध आत्म्याचे ठायीं बुद्धि स्थिरता (अनन्य) करून स्थापन कर. ६६ अशा अनन्ययोगेंकरून त्या वेळेस बुद्धि माझ्या ठिकाणीं प्रवेश करील, त्या वेळेस चित्त हें चिंतन करण्याच्या पदार्थांचा त्याग करून माझेंच भजन करतें. ६७ यत्नानें चिंतन करण्याचे विषय टाकून सर्वकाल चित्त माझे ठिकाणीं जडून नेहमीं राहील, असें त्वरित कर. ६८

अन्वय-(त्वं) मच्चितः (सन्) सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि; अथ त्वं अहंकारात् न श्रोष्यसि, चेत् विनंक्ष्यसि.

अर्थ-जर तूं माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून राहशील, तर माझ्या प्रसादानें सर्व संकटांतून पार पडशील. आतां तूं जर अभिमानानें माझें न ऐकशील,तर नाश पावशील.५८

मग याप्रमाणें अभेदरूपी सेवेनें जेव्हां तुझें चित्त मद्रूप होईल, तेव्हां माझा तुझ्यावर पूर्ण प्रसाद होईल, असें समज. ६९ मग जे जन्ममृत्यु सर्व दुःखांचीं घरें जीवमात्र भोगतो व जीं अति दुर्घट आहेत, तींच तुला सुखकारक होतील. १२७० सूर्यप्रकाशाची डोळ्याला साह्यता मिळाल्यावर मग अंधाराची किंमत आहे काय ?७१ त्याप्रमाणें,माझ्या प्रसादानें ज्याचा जीवपणा नष्ट झालेला आहे, तो संसाररूपी बागुलाच्या भयानें भिईल कीं काय ? ७२ म्हणून हे धनंजया, माझ्या प्रसादेंकरून संसारदुर्गतीपासून तूं तरशील, ७३ अथवा, अभिमानाच्या योगानें माझें हें सर्व भाषण कानानें न ऐकशील, किंवा मनावर न घेशील, ७४ तर तूं जरी नित्यमुक्त अव्यय आहेस, तरी तें व्यर्थ हो-

आच्चा घावो । वाजेल आंगीं ७५ जया देह संबंधाआंतु । प्रतिपदीं आत्मघातु । भुंजतां उसंतु । कहींच नाहीं ७६ येवढेंनि दारुणें । निमणेनवीण निमणें । पडेल जरी बोलणें । नेघसी माझें ७७

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

पथ्यद्वेषिया पोषी ज्वरु । कां दीपद्वेषिया अंधकारु । विवेकद्वेषें अहंकारु । पोषूनि तैसा ७८ स्वदेहा नाम अर्जुनु । परदेहा नाम स्वजनु । संग्रामा नाम मलिनु । पापाचारु ७९ इया मती आपुलिया । तिघां तीन नामें ययां । ठेऊनियां धनंजया । न झुंझें ऐसा १२८० जीवामाजीं निष्टंकु । करिसी जो आत्यंतिकु । तो वायां धाडील नैसर्गिकु । स्वभावोचि तुझा ८१ आणि मी अर्जुनु हे आत्मिक । ययां वधु करणें हें पातक । हे माया वांचूनि तात्त्विक । कांहीं आहे ८२ आधीं झुंझार तुवां होआवें । मग झुंझावया शस्त्र घेयावें । कां न झुंझावया करावें । देवांगण ८३ म्हणौनि न झुंझणें । म्हणसी तें वायाणें । ना मानूं लोकपणें । लोकदृष्टीही ८४ तऱ्ही न झुंझें ऐसें । निष्टंकिसी जें मानसें । तें प्रकृति अनारिसें । करवीलाचि ८५

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ६०

पैं पूर्वे वाहतां पाणी । पव्हिजे पश्चिमेचे वाहणीं । तरी आग्रहोचि उरे तें आणी । आपुलिया लेखा ८६ कां साळीचा कणु म्हणे । मी नुगवें साळीपणें । तरी आहे आन करणें । स्वभावासि ८७ तैसा क्षात्रसंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडिलासी प्रबुद्धा । आतां नुठीं म्हणसी हा धांदा । परी उठविजसीचि तूं ८८ पैं शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पंडुसुता । गुण दिधले जन्मतां । प्रकृती तुज ८९ तरी तयाचिया समवाया- । अनुरूप धनंजया । न करितां उगलियां । नयेल असों १२९० म्हणौनियां तिहीं गुणीं । बांधलासि तूं कोदंडपाणी । त्रिशुद्धी निघसी वाहणीं । क्षात्राचिया ९१ ना हें आपुलें जन्ममूळ । न विचारीतचि केवळ । न झुंझें ऐसें अढळ । व्रत जरी घेसी ९२ तरी बांधोनि हात पाये । जो रथीं घातला होये । तो न चले तरी जाये । दिगंतां जेवि ९३ तैसा तूं आपुलियाकडुनी । मी कांहींच न करी म्हणौनी । ठासी परी भरंवसेनी । तूंचि करिसी ९४ उत्तरु वैराटींचा राजा । पळतां तूं कां निघालासि झुंझा । हा क्षात्रस्वभावो तुझा । झुंझवील तुज ९५ महावीर अकरा

ऊन देहसंबंधाचे घाव तुला सोसावे लागतील ! ७५ ज्या देहसंबंधाचे ठिकाणीं पदोपदीं आपला घात आहे, तो भोगतांना कधींही विश्रांती मिळावयाची नाहीं ! ७६ जर माझें बोलणें न ऐकशील, तर एवढा भयंकर मृत्यु वास्तविक न मरतां तुला सोसावा लागेल ! ७७

अन्वय–यत् अहंकारं आश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे, (तत्) एषः ते व्यवसायः मिथ्या (अस्ति; यतः) प्रकृतिः त्वां नियोक्ष्यति. ॥ ५९ ॥

अर्थ–जर अहंकाराचा आश्रय करून, मी युद्ध करणार नाहीं, असें म्हणशील तर हा तुझा हट्ट व्यर्थ आहे; कारण, क्षत्रिय स्वभाव हा तुला जबरदस्तीनें युद्ध करण्यास लावील. ॥ ५९ ॥

पथ्याच्या द्वेषानें जसा ज्वर वाढतो, अथवा दिव्याचे द्वेषानें जसा अंधकार वाढतो, तसा विवेकाचे द्वेषानें अहंकार वाढेल. ७८ मग, आपल्या देहाला अर्जुन, दुसऱ्याचे देहाला माझे आप्त, व यांच्याशीं संग्राम करणें हेंच पातक, ७९ याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें तिघांना अशीं तीन नांवें ठेवून अर्जुना, मी युद्ध करणार नाहीं असा १२८० आपले अंतःकरणांत पूर्ण निश्चय केलास, तरी तुझा जो नैसर्गिक स्वभाव आहे, तो तुझा निश्चय टिकूं देणार नाहीं. ८१ वास्तविक विचार करून पाहिलें असतां, मी अर्जुन, व हे माझे आप्त, व यांचा वध करणें हें पातक, ह्या सर्व कल्पना मायेवांचून खऱ्या आहेत काय ? ८२ अरे, अगोदर तूं युद्धास तयार झालास, व युद्धाकरितां शस्त्रही घेतलेंस, आणि आतां युद्ध न करण्याची शपथ घेतोस, हें योग्य आहे का ? ८३ याजकरितां, मी युद्ध करणार नाहीं हें तुझें म्हणणें व्यर्थ होय. शिवाय लोकदृष्टीनेंही तुझें म्हणणें कोणी मान्य करणार नाहीं ८४ तर मी युद्ध करणार नाहीं, असा जो आपले मनानें निश्चय करीत आहेस, तो व्यर्थ होऊन, तुझी स्वकीय क्षात्रप्रकृति आहे ती तुझ्या निश्चयाचे उलट तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ८५

अन्वय–कौन्तेय, स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धः (त्वं) यत् मोहात् कर्तुं न इच्छसि, तत् अवशः सन् अपि करिष्यसि.

अर्थ–हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें तुझें युद्धकर्म, त्यानें बद्ध झालेला तूं मोहानें जें करूं इच्छित नाहींस, तें तूं परतंत्र होऊनही करशील. ॥ ६० ॥

हें पहा–पूर्वेकडे पाण्याचा ओघ चाललेला असून, पोहणारा जर ह्मणेल कीं, ' मी पश्चिमेकडे जाईन, ' तर त्याचें ह्मणणें व्यर्थ होऊन तें पाणी त्याला ओघाकडेच (पूर्वेकडेच) ओढून नेईल. ८६ किंवा साळीचा कण जर असें ह्मणेल कीं, मी साळीपणानें उगवणार नाहीं, तर तें त्याचें ह्मणणें व्यर्थ होय. कारण, त्याला त्याच्या स्वभावाच्या उलट जातां येईल काय ? ८७ त्याप्रमाणें हे प्रबुद्धा, तुझी प्रकृति क्षात्रगुणानें घडलेली असल्यामुळें मी युद्ध करण्याला उठणार नाहीं, असें म्हणशील तर तें व्यर्थ होय. तुझा क्षात्रधर्मच तुला युद्ध करण्यास उठवील. ८८ हें बघ अर्जुना, तुझ्या क्षात्रप्रकृतीनें शौर्य, तेज, दक्षता इत्यादि गुण जन्मतःच तुला दिले आहेत. ८९ तर हे धनंजया, त्या प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें, युद्ध न करतां स्वस्थ बसणें होणार नाहीं. १२९० ह्मणून हे कोदंडपाणी, त्या क्षात्रगुणांणीं तूं बद्ध झाल्यामुळें तुला तुझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध खरोखर जातां येणार नाहीं, ९१ अथवा, आपल्या जन्माच्या मूळाचा विचार न करतां, मी युद्ध करणार नाहीं असेंच अढळ व्रत धारण केलेंस, ९२ तर हातपाय बांधून रथावर घातलेला मनुष्य मी चालणार नाहीं असें जरी ह्मणेल, तरी तो जसा रथाबरोबर दिगंतराला जातो, ९३ तसा तूं आपल्याकडून मी कांहीं करणार नाहीं, असें ह्मणून जरी स्वस्थ बसशील, तरी खास तूंच युद्ध करशील, यांत संशय नाहीं. ९४ उत्तरगोग्रहणाचे वेळीं विराट राजाचा पुत्र उत्तर, हा युद्धांतून माघारी पळत असतांना तूं बृहन्नडेचें सोंग घेतलें असूनही त्याचा सारथि होऊन युद्ध कां रे केलेंस ? तर तोच तुझा क्षात्रिय स्वभाव उगीच न बसतां तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ९५ अर्जुना, त्या युद्धांत अकरा अक्षौहिणी महावीर तूं

अक्षौहिणी । तुवां येकें नागविलें रणांगणीं । तो स्वभावो कोदंडपाणी । झुंझ-
वील तूतें ९६ हां गा रोगु कायी रोगिया । आवडे दरिद्र दरिद्रिया । परी
भोगविजे बळिया । अदृष्टें जेणें ९७ तें अदृष्ट अनारिसें । न करील ईश्वरवशें ।
तो ईश्वरुही असे । हृदयीं तुझ्या ९८

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांच्या अंतरीं । हृदय महाअंबरीं । चिद्वृत्तीच्या सहस्रकरीं । उद-
यला असे जो ९९ अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेष । अन्यथादृष्टि
पांथिक । चेवविले १३०० वेद्योदकाच्या सरोवरीं । फांकतां विषय कल्हारीं ।
इंद्रियषट्पदा चारी । जीवभ्रमरातें १ असो रूपक हें तो ईश्वरु । सकल भूतांचा
अहंकारु । पांघरोनि निरंतरु । उल्हासत असे २ स्वमायेचें आडवस्त्र । ला-
वूनि एकला खेळवी सूत्र । बाहेरी नटी छायाविचित्र । चौऱ्याशीं लक्ष ३
तया ब्रह्मादिकीटांता । अशेषांही भूतजातां । देहाकार योग्यता । पावोनि
दावी ४ तेथ जैं देह जयापुढें । अनुरूपपणें मांडे । तें भूततया आरूढें । हें
मीं म्हणौनि ५ सूत सुतें गुंतलें । तृण तृणेंचि बांधलें । कां आत्मबिंबा घेतलें ।
बाळकें जळीं ६ तयापरी देहाकारें । आपणपेंचि दुसरें । देखोनि जीव आविष्करें ।
आत्मबुद्धी ७ ऐसेनि शरीराकारीं । यंत्रीं भूतें अवधारीं । वाऊनि हालवी
दोरी । प्राचीनाची ८ तेथ जया जें कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविलें स्वतंत्र । तें
तिये गती पात्र । होंचि लागे ९ किंबहुना धनुर्धरा । भूतांतें स्वर्गसंसारा- ।
माजीं भोंवडी तृणें वारा । आकाशीं जैसा १३१० भ्रामकांचेनि संगें । जैसें
लोहो वेढा रिगे । तैसीं ईश्वरसत्तायोगें । चेष्ठती भूतें ११ जैसें चेष्टा आपु-
लिया । समुद्रादिक धनंजया । चेष्टती चंद्राचिया । सन्निधी येकी १२ तया
सिंधुभरितें दाटे । सोमकांता पाझरु फुटे । कुमुदांचकोरांचा फिटे । संकोचू
तो १३ तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येकें ईशें । चेष्टवीजती तो असे ।
तुझ्या हृदयीं १४ अर्जुनपण न घेतां । मी ऐसें जें पंडुसुता । उठतसे तें त-
त्त्वता । तयाचें रूप १५ यालागीं तो प्रकृतीतें । प्रवर्तवील हें निरुतें । आणि
ते झुंझवील तूतें । न झुंझसी जऱ्ही १६ म्हणोनि ईश्वरु गोसावी । तेणें प्र-
कृती हे नेमावी । तिया सुखें राबवावीं । इंद्रियें आपुलीं १७ तूं करणें न करणें दो-
न्ही । लाऊनि प्रकृतीच्या मानीं । प्रकृतिही कां अधीनीं । हृदयस्था जया १८

एकव्यानें त्याजवर मोहनास्त्र घालून त्यांचीं वस्त्रें नागविलींस, तो तुझा क्षात्रस्वभाव तुझ्याकडून युद्ध करवील. ९६ अरे असें पहा कीं, रोग्याला रोग आवडतो का? दरिद्री यास दरिद्र आवडतें काय? परंतु बलवान् जें प्रारब्ध, तें त्याजकडून भोगवितेंच. ९७ तर तें प्रारब्ध ईश्वरसत्तेनें अन्यथा कधीं करणार नाहीं असा जो ईश्वर, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. ९८

अन्वय–अर्जुन, यंत्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति. ॥ ६१ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, देहादिकयंत्रावर अभिमानानें चढलेलीं जीं सर्व भूतें, त्यांना आपल्या मायारूप शक्तीनें नाना योनींत फिरविणारा असा परमेश्वर सर्व भूतांच्या हृदयांत वास करितो. ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांचें अंतःकरण हेंच कोणी महाआकाश, त्यांत ज्ञानरूपी वृत्ति हींच ज्याचीं सहस्र किरणें आहेत, त्या किरणांनीं जो उदयास आलेला आहे, ९९ त्या ईश्वरसूर्यानें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हेंच कोणी तीन लोक, यांस प्रकाशित करून विपरीत ज्ञानानें भुललेले जीव हेंच वाटसरू जागृत केले. १३०० वेदोदकाच्या सरोवरांत विषयरूपी कमलें प्रफुल्लित करवून पंचज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांस या सहा पायांच्या जीवरूपी भ्रमरांकडून त्या कमलाचें सेवन करवितो. १ हें सूर्याचें रूपक असूं दे. सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा जो ईश्वर तोच सर्व भूतांचें अहंकाररूपी पांघरूण आपले अंगावर घेऊन प्रकटत आहे. २ जो आपल्या मायेचा आडपडदा लावून आंतून एकटाच सूत्र हालवून बाहेर चौऱ्यांशीं लक्ष छायारूपी चित्रें नाचवितो, ३ त्या ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत सर्व भूतमात्रांना योग्यतेनुसार देहाच्या आकारास आणतो. ४ ज्या भूतापुढें त्याच्या योग्यतेप्रमाणें जो देह मांडला, तो देह मीच आहें, अशा बुद्धीनें तो देहरूपी यंत्रावर चढतो. ५ सूत सुतानेंच बांधावें, गवत गवतानेंच बांधावें, किंवा आपले प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून बालक ज्याप्रमाणें भ्रमानें तें घेण्यास धांवतें, ६ त्याप्रमाणें, देहरूप आकारानें जो दुसरा तो मीच आहें, म्हणून भ्रमानें ग्रहण करितो. (अभिमान बाळगतो.) ७ या प्रकारें शरीराकारयंत्रावर भूतांना बसवून पूर्वकर्मानुरूप सूत्रें हालवितो, ८ तेव्हां, ज्या भूताचें जें प्रारब्धसूत्र स्वतंत्र असेल, तें तें भूत त्या त्या गतीला प्राप्त होतें. ९ जसा वारा हा आकाशामध्यें तृणाला फिरवितो, तसें धनुर्धरा, सर्व भूतांना स्वर्ग व संसार यामध्यें प्रारब्ध फिरवितें. १३१० लोहचुंबकाचे सत्तेनें जसें लोखंड हालतें, तशीं ईश्वरसत्तेच्यायोगानें सर्व भूतें व्यवहार करतात. ११ हे धनंजया, जसें चंद्राचें सान्निध्य झालें म्हणजे समुद्रादिकांच्या चेष्टा सुरू होतात, १२ समुद्राला भरती येते, सोमकांत मण्याला पाझर सुटतो, चंद्रविकासिनी कमलें उमलतात, व चकोर पक्ष्यांना आनंद होतो, १३ तसा पराप्रकृतीच्या योगानें अनेक भूतांना जो एक ईश्वर चेष्टवितो, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. १४ हे पांडुसुता, अर्जुनपणाचा अभिमान न धरितां जो मीपणा तुझ्या ठिकाणीं उद्भवतो, तें त्या ईश्वराचें खरें रूप होय. १५ म्हणून, तो ईश्वर प्रकृतीला प्रवृत्त करून तूं जरी युद्ध केलें नाहींस, तरी तुझ्याकडून युद्ध करवील. १६ याकरितां, सर्वांचा स्वामी ईश्वर आहे, तो सर्व भूतांना जशी प्रकृति देतो, त्या प्रकृत्यनुरूप सर्व इंद्रियें आपआपल्या क्रिया करतात. १७ एवढ्याकरितां, कर्मांचा अभिमान न धरितां त्या सगळ्या क्रिया प्रकृतीच्या अधीन आहेत असें समजून, प्रकृति ज्या हृदयस्थ आत्म्याच्या स्वाधीन आहे, १८

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

तरी अवधान पघळ । करूनियां आणिक एकवेळ । वाक्य माझें निर्मळ । अवधारीं पां ४१ हें वाच्य ह्मणौनि बोलिजे । का श्राव्य मग आयिकिजे । तैसें नव्हे परी तुझें । भाग्य बरवें ४२ कूर्मीचिया पिलियां । दिठी पान्हा ये धनंजया । कां आकाश वाहे बापिया । घरींचें पाणी ४३ जो व्यवहारु जेथ न घडे । तयाचें फळचि तेथ जोडे । काय दैवें न सांपडे । सानुकूळें ४४ एऱ्हवीं द्वैताची वारी । सारूनि ऐक्याच्या परिवरीं । भोगिजे तें अवधारीं । रहस्य हें ४५ आणि निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जें प्रियोत्तमा । तें दुजें नव्हे कीं आत्मा । ऐसेंचि जाणावें ४६ आरिसाचिया देखिलया । गोमटें कीजे धनंजया । तें तया नोहे आपणयां- । लागीं जैसें ४७ तैसें पार्था तुझेनि मिषें । मी बोलें आपणयाचि उद्देशें । माझ्या तुझ्या ठाईं असे । मीतूंपण गा ४८ ह्मणौनि जिव्हारींचें गुज । सांगतसें जीवासी तुज । हें अनन्यगतीचें मज । आथी व्यसन ४९ पैं जळा आपणपें देतां । लवण भुललें पंडुसुता । कीं आघवें तयाचें होतां । न लजेचि तें १३५० तैसा तूं माझ्या ठाईं । राखों नेणसीचि कांहीं । तरी आतां तुज काई । गोप्य मी करूं ५१ ह्मणौनि आघवींचि गूढें । जें पाऊनि अति उघडें । तें गोप्य माझें चोखडें । वाक्य आइक ५२

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५

तरी बाह्य आणि अंतरा । आपुलिया सर्व व्यापारा । मज व्यापकातें वीरा । विषयो करीं ५३ आघवां आंगीं जैसा । वायु मिळोनि आहे आकाशा । तूं सर्व कर्मीं तैसा । मजसींचि आस ५४ किंबहुना आपुलें मन । करीं माझें एकायतन । माझेनि श्रवणें कान । भरूनि घालीं ५५ आत्मज्ञानें चोखडीं । संत जे माझीं रूपडीं । तेथ दृष्टि पडो आवडी । कामिनी जैसी ५६ मीं सर्व वस्तीचें वसौटें । माझीं नामें जियें चोखटें । तियें जियावया वाटे । वाचेचिये लावीं ५७ हाताचें करणें । कां पायांचें चालणें । तें होय मजकारणें । तैसें करी ५८ आपुला अथवा परावा । ठायीं उपकरसी पांडवा । तेणें यज्ञें होयीं बरवा । याज्ञिकु माझा ५९ हें एकैक शिकऊं काई । पैं सेवकें आपुल्या ठाईं । उरूनि येर सर्वही । मी सेव्यचि करीं १३६० तेथ जाऊनि भूतद्वेषु । सर्वत्र नमवेन मीचि एकु । ऐसेनि आश्रयो आत्यंतिकु । लाहसी तूं माझा ६१ मग

अन्वय–सर्व गुह्यतमं परमं वचः मे भूयः शृणु; मे दृढं इष्टः असि इति ततः ते हितं वक्ष्यामि. ॥ ६४ ॥

अर्थ–सर्वांहून अतिशय गुह्य असें माझें वचन पुनः तूं ऐक. कारण तूं माझा अत्यंत आवडता आहेस, म्हणून तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों. ॥ ६४ ॥

तर, आणखी एक वेळ अवधान चांगलें विस्तीर्ण करून माझें निर्मळ वचन ऐक. ४१ हें वचन वाच्य आहे ह्मणून बोलावें किंवा श्राव्य ह्मणून ऐकावें, असें नसून हें केवळ ब्रह्मस्वरूपच आहे. परंतु तूं भाग्यवान् असल्यामुळें तुला हें प्राप्त झालें आहे. ४२ हे धनंजया, कासवीच्या दृष्टीला पिलें पाहतांक्षणींच पान्हा फुटतो, आणि तीं तृप्त होतात;किंवा आकाश हें चातक पक्ष्यांकरितां सर्व काळ पाणी पोटांत बाळगितें; ४३ ह्मणून जो व्यवहार जेथें घडत नाहीं, त्याचें फळ तेथेंच प्राप्त होतें. याचें कारण काय ह्मणून विचारशील तर, अनुकूळ दैव असल्यावर कोणता लाभ होणार नाहीं? ४४ बाकीं हें रहस्य किती दुर्लभ आहे, तें सांगतां येत नाहीं. कारण, द्वैताचा भाव टाकून ऐक्याचे घरामध्यें भोगण्यासारखें हें रहस्य आहे. ४५ हे प्रियोत्तमा, उपचाररहित जें आमचें प्रेम, त्या प्रेमाला जो तूं विषय झाला आहेस, तो तूं दुसरा कोणी नसून माझा आत्माच आहेस, असें समज. ४६ अर्जुना, आरशाला वारंवार स्वच्छ करून पुसावयाचें,तें आरशाकरितां नसून, स्वस्वरूपसौख्य भोगण्याकरितां आपण करितों. ४७ त्याप्रमाणें पार्था, तुझें उगीच निमित्त करून मी आपल्याच करितां बोलतों; तुझ्या व आमच्यामध्यें कांहीं दुजेपण आहे काय? ४८ याकरितां, आमच्या अगदीं जीवींचें गुह्य तुला मी सांगतों, कारण, एकनिष्ठ भक्ताचा मला नादच लागला आहे. ४९ हे पांडुसुता, जसें मीठ जलाला आपलेपणा सर्वस्वीं देतें व तत्स्वरूप होण्यास लाजत नाहीं, ५० त्याप्रकारें तूं माझ्याशीं भेद ठेवीत नाहींस, तर मी तरी तुला चोरून गुप्त गोष्ट कशी ठेवूं? ५१ म्हणून जेवढीं गुह्यें म्हणून आहेत, तेवढीं सर्व ज्या आमच्या गुह्य वचनापुढें उघडीं पडतात, तें माझें निर्मळ गुह्य वचन ऐक. ५२

अन्वय–मन्मनाः, मद्भक्तः, मद्याजी (च) भव; मां नमस्कुरु; (एवं कृत्वा त्वं) मां एव एष्यसि; (इति) ते सत्यं प्रतिजाने, (यतः त्वं) मे प्रियः असि. ॥ ६५ ॥

अर्थ–माझ्या ठायीं मन ठेव, माझी भक्ति कर, माझें पूजन कर, व मला नमस्कार कर. असें केल्यानें मलाच प्राप्त होशील, असें मी प्रतिज्ञा करून तुला खरोखर सांगतों; कारण, तूं माझा आवडता आहेस. ॥ ६५ ॥

तर वीरा अर्जुना, तुझे मानसिक व शारीरिक असें जे जे सर्व व्यापार होतील, त्यांना मी जो सर्वव्यापक तोच विषय कर. ५३ वायु ज्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं आकाशास मिळालेला असतो, त्याप्रमाणें, तूं जीं सर्व कर्में करशील, तीं माझ्या प्रीत्यर्थच कर. ५४ फार काय सांगावें! तूं आपलें मन माझें रहाण्याचें स्थान कर, आणि तूं आपल्या कानानें माझ्या गुणांचें श्रवण कर. ५५ आत्मज्ञानानें युक्त असें जे संत–जीं माझींच रूपें आहेत, त्यांचे ठिकाणीं तुझी दृष्टि कामिनी स्त्रीवर जशी लुब्ध असते, तशी ठेव. ५६ वस्तुमात्राचें वसतिस्थान जो मी, माझीं जीं निर्मळ नामें तीं जगण्याकरितां तूं आपल्या वाणीच्या वाटेला लाव. ५७ हातांनीं जीं जीं कृत्यें करशील, किंवा पायानें जिकडे जाशील, त्या सर्व क्रिया माझ्याचकरितां कर. ५८ आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणाऱ्या ज्या ज्या क्रिया करशील; त्या अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं अर्पण करून माझा याज्ञिक हो. ५९ आतां, एक एक अशा किती गोष्टी शिकवूं! तर आपले ठिकाणीं सेवकभाव मानून जें सर्वत्र तुला दृष्टीस पडेल, तें सर्व मद्रूप आहे, असें समजून त्याची सेवा कर. १३६० मग प्राणिमात्राच्या ठिकाणचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन सर्वत्र ठिकाणीं मीच आहे, असें तुझ्या अनुभवास येऊन सर्वत्र नम्र होऊन वंदन कर. एवढ्यानें माझा अत्यंत आश्रय तुला प्राप्त होईल. ६१ मग, सर्व जगांत तिसरे-

भरलेया जगाआंतु। जाऊनि तिजयाची मातु। होऊनि ठायील एकांतु। आम्हां तुम्हां ६२ तेव्हां भलतिये आवस्थे। मी तुतें तूं मातें। भोगिसी ऐसें आइतें। वाढेल सुख ६३ आणि तिजें आडळ करितें। निमालें अर्जुना जेथें। तें मीचि म्हणौनि तूं मातें। पावसी शेखीं ६४ जैसी जळींची प्रतिमा। जळनाशीं बिंबा। येतां गाभागोभा। कांहीं आहे ६५ पैं पवनु अंबरा। कां कल्लोळु सागरा। मिळतां आडवारा। कोणाचा गा ६६ म्हणौनि तूं आणि आम्हीं। हें दिसताहे देहधर्मीं। मग ययाच्या विरामीं। मीचि होसी ६७ यया बोलामाझारीं। होय नव्हे झणें करीं। येथ आन आथी तरी। तुझीच आण ६८ पैं तुझी आण वाहणें। हें आत्मलिंगातें शिवणें। प्रीतीची जाति लाजणें। आठवों नेदी ६९ एऱ्हवीं वेद्यु निष्प्रपंचु। जेणें विश्वाभासु हा साचु। आज्ञेचा नटनाचु। काळातें जिणे १३७०तो देवो मी सत्यसंकल्पु। आणि जगाच्या हितीं बापु। मा आणेचा आक्षेपु। कां करावा७१परी अर्जुना तुझेनि वेधें। मियां देवपणाचीं बिरुदें। सांडिलीं गा मी हें आधें। सगळेनि तुवां७२पैं काजा आपुलिया। रावो आपुली आपणया। आण वाहे धनंजया। तैसें हें कीं७३ तेथ अर्जुनु म्हणे देवें। अचाट हें न बोलावें। जे आमचें काज नांवें। तुझेनि एकें ७४ यावरी सांगों बैससी। कां सांगतां भाषही देसी। या तुझिया विनोदासी। पारु आहे जी ७५ कमळवना विकाशु। करी रवीचा एक अंशु। तेथ आघवाचि प्रकाशु। नित्य देतो ७६ पृथ्वी निवऊनि सागर। भरीजती येवढें थोर। वर्षे तेथ मिषांतर। चातकु कीं ७७ म्हणौनि औदार्या तुझेया। मज निमित्त ना म्हणावया। प्राप्ति असे दानीराया। कृपानिधी ७८ तंव देवो म्हणती राहें। या बोलाचा प्रस्तावो नोहे। पैं मातें पावसी उपायें। साचचि येणें ७९ सैंधव सिंधू पडिलिया। जो क्षणु धनंजया। तेणें विरेचि कीं उरावया। कारण कायी १३८० तैसें सर्वत्र मातें भजतां। सर्व मी होतां अहंता। निःशेष जाऊनि तत्त्वता। मीचि होसी ८१ एवं माझिये प्राप्तीवरी। कर्मालागोनि अवधारीं। दाविली तुज उजरी। उपायांची ८२ जे आधीं तंव पंडुसुता। सर्व कर्में मज अर्पितां। सर्वत्र प्रसन्नता। लाहिजे माझी ८३ पाठीं माझ्या इये प्रसादीं। माझें ज्ञान जाय सिद्धी। तेणें मिसळिजे त्रिशुद्धी। स्वरूपीं माझ्या ८४ मग पार्था तिये ठायीं। साध्य साधन होय नाहीं। किंबहुना

पणा नाहींसा होऊन देव भक्ताचा (माझा व तुझा) एकांत झालेला पहाशील. ६२ मग वाटेल त्या स्थितींत पाहिजे त्या वेळेस मी तुला व तूं मला भोगशील, असें अत्यंत व सहज सुख वाढेल. ६३ आणि अर्जुना, तिसरेपणा (जगभाव) आडवा येतो, तो नाहींसा झाला ह्मणजे तूं माझाच आहेस, ह्मणून मला प्राप्त होशील. ६४ जलाचा नाश झाल्यावर जलांतील प्रतिबिंबाला मूळबिंबास येऊन मिळण्यास कांहीं हरकत होते काय? ६५ तसेंच, वारा आकाशास किंवा लाटा समुद्रास मिळण्यास कोणाची अडचण असते काय? ६६ ह्मणून देहभेदामुळें तूं आणि मी हा जो भेद दिसतो आहे, तो भेद नाहींसा झाल्यावर तूं मद्रूप होशील. ६७ या माझ्या बोलण्याविषयीं खरें किंवा खोटें अशी शंका घेऊं नको; यांत जर कांहीं फरक पडला तर तुझीच शपथ. ६८ परंतु अशी कल्पना करशील कीं, तुझी आण वाहिली ह्मणजे मी मोकळाच राहून परिणाम तुझ्यावर होईल, तर असें नाहीं. तुझी शपथ वाहणें ह्मणजे केवळ आपल्या आत्मालिंगास हात लावणेंच होय. परंतु प्रीतीची जातच अशी आहे कीं, मनुष्यास कसलीही लाज वाटत नाहीं. ६९ ज्यांचे बोलण्याचा कोणींच विश्वास मानीत नाहीं, त्यांनाच शपथ वाहण्याचा प्रसंग येतो. परंतु भगवान् असे आहेत कीं, ज्यांना सर्व वेद जाणतात, व जे निर्भेद आहेत; व ज्यांच्या सत्तेनें हा सर्व जगदाभास दिसतो, व ज्यांच्या आज्ञेची अशी शक्ति आहे कीं, ती काळालाही जिंकिते, १३७० तो मी देव, सत्यसंकल्प असून जगाच्या हिताविषयीं बापाप्रमाणें कळकळ बाळगणारा आहे, त्या मीं शपथ वाहण्याची खटपट कां करावी? ७१ परंतु अर्जुना, तुझा जो मला अतिशय छंद लागला आहे, त्यायोगानें मी आपलें देवपणाचें ब्रीद टाकून भक्त झाल्यामुळें अर्धा आहे व तुला माझा छंद लागून तूं मद्रूप झाल्यामुळें तूं सगळा आहेस. ७२ हे धनंजया, राजाही आपल्या कार्याकरितां जसा प्रधानादि आपले पदरचे मंडळींबरोबर त्यांचा आपल्यावर विश्वास बसण्याकरितां आपली शपथ आपण वाहतें, तसा हा प्रकार होय. ७३ त्या वेळेस अर्जुन ह्मणाला कीं, हे देवा, हें अचाट बोलणें बोलावयाचें प्रयोजन नाहीं. केवळ तुमच्या नामस्मरणानेंच आमचीं सर्व कार्यें सिद्धीस जातात. ७४ असें असतां यावर आपण सांगतां आणि त्यामध्यें शपथही वाहतां, या आपल्या विनोदाला कांहीं पार आहे काय? ७५ कमलवनाला सूर्याचा यत्किंचित् प्रकाश जरी प्राप्त झाला, तरी तें एकदम प्रकाशित होतें; असें जरी आहे, तरी सूर्य आपल्या सामर्थ्यानें सर्व जगताला एकंदर प्रकाश पूर्ण अंशानें करतो, निमित्त मात्र कमलाचें आहे. ७६ चातकांच्या तृषा तृप्त करण्याकरितां ह्मणून मेघ वृष्टी करतो, परंतु त्यामध्यें पृथ्वी संपूर्ण जलानें परिपूर्ण करून जलाच्या ओघानें समुद्राचीही भरती होते, एवढें त्याच्या औदार्याचें सामर्थ्य आहे. ७७ ह्मणून हे कृपानिधे, तुमच्या औदार्याला सीमा नाहीं; परंतु मला निमित्तमात्र करून जगदोद्धार होण्याकरितां आपण हें एवढें ज्ञान सांगितलें. ७८ तेव्हां देव ह्मणाले कीं, आतां ही तुझी स्तुति पुरे कर. परंतु तुला जो उपाय सांगितला, या उपायानें तूं खरोखर मद्रूप होशील ७९ हे धनंजया, मीठ समुद्रांत पडल्यावर जो जो क्षण जाईल, तो तो तें विरेल, परंतु उरण्याचें कांहीं कारण आहे काय? १३८० तसें सर्वप्रकारें सर्वत्र माझें भजन केलें असतां सर्वत्र मीच आहें, अशी तुझी बुद्धि झाली ह्मणजे अहंकार समूळ नाहींसा होऊन तूं मद्रूप होशील. ८१ या प्रकारें, कर्मापासून ज्ञानानें माझी प्राप्ति होईपर्यंतच उपायांचे प्रकार स्पष्टपणें तुला सांगितले. ८२ हे पांडुसुता, अगोदर सर्व कर्में ईश्वरार्पण करावीं, ह्मणजे सर्व ठिकाणीं ईश्वर आहे अशी भावना होते. ८३ मग माझ्या प्रसादानें माझें ज्ञान त्यास प्राप्त होतें व त्या ज्ञानानें माझ्या शुद्ध स्वरूपामध्यें सत्व सत्य तो मिळून जातो. ८४ मग पार्था,

तुज कांहीं। उरेचिना ८५ तरी सर्व कर्में आपलीं। तुवां सर्वदा मज आपैलीं। केलीं प्रसन्नता लाधली। आजि हे माझी ८६ म्हणौनि येणें प्रसादबळें। नवे झुंजाचे हैं आडळें। न ठाकोचि येकवेळे। भाळलों तुज ८७ जेणें सप्रपंच अज्ञान जायी। येकु मी गोचरु होयें। तें उपपत्तीचेनि उपायें। गीतारूप हें ८८ मियां ज्ञान तुज आपुलें। नानापरी उपदेशिलें। येणें अज्ञानजात सांडिवियालें। धर्माधर्म जें ८९

सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६

आशा जैसी दुःखातें। व्याली निंदा दुरितें। हें असो जैसें दैन्यातें। दुर्भगत्व १३९० तैसें स्वर्गनरकसूचक। अज्ञान व्यालें धर्मादिक। तें सांडूनि घालीं अशेख। ज्ञानें येणें ९१ हातीं घेऊनि तो दोरु। सांडिजे जैसा सर्पाकारु। कां निद्रात्यागें घराचारु। स्वप्नींचा जैसा ९२ ना ना सांडिलेनि कवळें। चंद्रींचें धुयें पिंवळें। व्याधित्यागें कडुवाळें। पण मुखाचें ९३ अगा दिवसा पाठीं देउनी। मृगजळ घापे त्यजुनी। कां काष्ठत्यागें वन्ही। त्यजिजे जैसा ९४ तैसें धर्माधर्मांचें टवाळ। दावी अज्ञान जें कां मूळ। तें त्यजूनि त्यजीं सकळ। धर्मजात ९५ मग अज्ञान निमालिया। मीचि येकु असें अपैसया। सनिद्र स्वप्न गेलया। आपणपैं जैसें ९६ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं। मग भिन्नाभिन्न आन नाहीं। सोऽहंबोधें तयाच्या ठायीं। अनन्यु होय ९७ पैं आपलेनि भेदेंविण। माझें जाणिजे जें एकपण। तयाचि नांव शरण। मज येणें गा ९८ जैसें घटाचेनि नाशें। गगनीं गगन प्रवेशे। मज शरण येणें तैसें। ऐक्य करी ९९ सुवर्णमणि सोनया। ये कल्लोळु जैसा पाणिया। तैसा मज धनंजया। शरण ये तूं १४०० वांचूनि सागराच्या पोटीं। वडवानळु शरण आला किरीटी। जाळूनि ठाके तया गोठी वाळूनि दे पां १ मजही शरण रिघिजे। आणि जीवत्वेंचि असिजे। धिग् बोली यिया न लजे। प्रज्ञा केविं २ अगा प्राकृताही राया। आंगीं पडे जें धनंजया। तें दासिरूंहि कीं तया। समान होय ३ मा मी विश्वेश्वरु भेटें। आणि जीवग्रंथी न सुटे। हे बोल नको वोखटे। कानीं लाऊं ४ म्हणौनि मी होऊनि मातें। सेवणें आहे आयितें। तें करीं हाता येतें। ज्ञान येणें ५ मग ताकौनियां काढिलें। लोणी मागौतें ताकीं घातलें। परि न घेपेचि कांहीं केलें। तेणें जेविं ६ तैसें अद्वयत्वें मज। शरण रिघालिया तुज। धर्माधर्म हे सहज। लागतील ना ७ लोह उभें खाय माती। तें परिसाचिये

माझ्या स्वरूपांत मिळाल्यानंतर साध्य व साधन हें लय पावतें. असें झाल्यावर तुला कांहीं करण्याचें उरणार नाहीं. ८५ तर तूं आपलीं सर्व कर्में सर्वकाळ मला अर्पण केलींस, ह्मणून माझी प्रसन्नता आज तुला मिळाली आहे. ८६ ह्मणून त्या प्रसन्नतेच्या बळानें युद्धाचे प्रसंगाची अडचण न जुमानितां तुला मी एकदम भाळलों. ८७ गीता या नामें करून जे दृष्टांत व युक्ती यांसह ज्ञान तुला सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून प्रपंचभेदासह अज्ञान नाहींसें होईल; व मी एकत्वेंकरून तुला प्राप्त होईन. ८८ तुला मीं आपलें ज्ञान नानाप्रकारें जें सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून धर्माधर्माला प्रसवलेलें जें अज्ञान, तें टाकून दे. ८९

अन्वय-(त्वं) सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एकं शरणं व्रज, अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि; (त्वं) मा शुचः ६६

अर्थ-तूं सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच शरण ये, मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन, तूं शोक करूं नको. ॥ ६६ ॥

जशीं आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदेपासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेंकरून दरिद्र प्राप्त होतें, १३९० तसें स्वर्ग व नरक हे प्राप्त होण्यास साधनभूत जे धर्म व अधर्म, ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञानाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक. ९१ ज्या दोरावर सर्पाचा भास झालेला असतो, तो दोर हातांत घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहींसा होतो, अथवा झोंप गेली ह्मणजे स्वप्नांतील घरादारासुद्धां प्रपंच नाहींसा होतो; ९२ अथवा कावीळ नाहींशी झाल्यावर चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहींसा होतो; अथवा व्याधि दूर झाल्यानें तोंडाचा कडूपणा नाहींसा होतो; ९३ अरे, दिवस नसला ह्मणजे मृगजल जसें आपोआप नाहींसें होतें, किंवा काष्ठांचा त्याग केला ह्मणजे अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसें धर्माधर्म भासविणारें जें अज्ञान, तें टाकलेंस ह्मणजे सर्व धर्म आपोआप जातील. ९५ मग तें अज्ञान नाहींसें झालें ह्मणजे मी सहज एकटाच उरेन. जसें निद्रा व तिचेपासून भासलेलें स्वप्न यांसुद्धां निद्रा गेली ह्मणजे मनुष्य आपण आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्याशिवाय त्याला भिन्नाभिन्न दुसरा कांहीं भाव उरत नाहीं. मग तो मीच आहें, अशा बुद्धीनें माझ्या स्वरूपीं ऐक्य पावतो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेवून माझें एकत्व जें जाणणें, त्यालाच मला शरण आला असें म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनें घटाकाश वेगळें दिसतें, व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशांत ऐक्य पावतें, तसें मला शरण आलें म्हणजे माझ्या रूपाशीं ऐक्य पावशील. ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशीं जसा ऐक्यरूप असतो, अथवा पाण्याची लाट जशी पाण्याशीं ऐक्यरूपानें असते, तशा रीतीनें हे धनंजया, तूं मला ऐक्यत्वेंकरून शरण ये. १४०० यावांचून वडवानळ समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण येऊन माझ्याशीं द्वैतभावानें वागण्याचा विरुद्ध मार्ग टाकून दे. १ मला शरण येऊन जिवाभावानें वेगळा रहातो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाहीं. म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो. २ हे धनंजया, राजाचे जवळ जी बाळगलेली यःकश्चित् बटीक असते, ती त्याच्याशीं संबंध झाल्यानें त्याची बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी भेट झाल्यावर जीवदशेचें बंधन सुटत नाहीं, असें घाणेरडें भाषण ऐकूं देखील नको. ४ याकरितां, मी होऊन मग माझी भक्ती सहज होईल, अशी भक्ति या ज्ञानेंकरून प्राप्त करून घे. ५ मंथन करून ताकांतून लोणी वेगळें काढल्यावर पुनः जरी ताकांत घातलें. तरी तें कांहीं केल्यानें त्यांत मिळत नाहीं; ६ त्याप्रमाणें, अद्वितीयबोधानें तूं मला शरण आल्यावर तुला धर्माधर्मांचा स्पर्श होणार नाहीं. ७ लोखंड उभें खुंटीस अलग अडकाविलें, तरी त्याला तांब चढतें; तेंच परिसाच्या

संगती । सोनें जालया पुढती । न शिविजे मळें ८ हें असो काष्ठापासोनि । मथूनि घेतलिया वन्ही । मग काष्ठेंही कोंडोनि । न ठके जैसा ९ अर्जुना काय दिनकरु । देखत आहे अंधारु । कीं प्रबोधीं होय गोचरु । स्वप्नभ्रमु १४१० तैसें मजसीं येकवटलेया । मी सर्वरूप वांचूनियां । आन कांहीं उरावया । कारण असे ११ ह्मणौनि तयाचें कांहीं । चिंतीं ना आपुल्या ठाईं । तुझें पापपुण्य पाहीं । मीचि होईन १२ तेथ सर्वबंधलक्षणें । पापें उरावें दुजेपणें । तें माझ्या बोधीं वायाणें । होऊनि जाईल १३ जळीं पडिलिया लवणा । सर्वही जळ होय विचक्षणा । तुज मी अनन्य शरणा । होईन तैसा १४ येतुलेनि आपैसया । सुटलाचि आहासी धनंजया । घेईं मज प्रकाशोनियां । सोडवीन तूतें १५ याकारणें पुढती । हे आधि न वाहें चित्तीं । मज एकासि ये सुमती । जाणोनि शरण १६ ऐसें सर्वरूपरूपसें । सर्वदृष्टिडोळसें । सर्वदेशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें १७ मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु । आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो १८ न पवतां जयातें । कासेसूनि बुद्धीतें । बोलणें मागौतें । वोसरलें १९ ऐसें जें कांहीं येक । बोला बुद्धीसीही अटक । तें द्यावया मिष । खेंवाचें केलें १४२० हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें । द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना २१ दीपें दीपु लाविला । तैसा परिष्वंगु तो जाला । द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थु २२ तेव्हां सुखाचा मग तया । पूरु आला जो धनंजया । तेथ वाडु तऱ्हीं बुडोनियां । ठेला देवो २३ सिंधु सिंधूतें पावों जाये । तें पावणें ठाके दुणा होये । वरी रिगे पुरवणिये । आकाशही २४ तैसें तया दोघांचें मिळणें । दोघां नावरे जाणावें कवणें । किंबहुना नारायणें । विश्व कोंदलें २५ एवं वेदाचें मूळसूत्र । सर्वाधिकारैकपवित्र । श्रीकृष्णें गीताशास्त्र । प्रकट केलें २६ येथ गीता मूळ वेदां । ऐसें केविं पां आलें बोधा । हें ह्मणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ति सांगों २७ तरी जयाच्या विश्वासीं । जन्म झालें वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसी । बोलिला स्वमुखें २८ म्हणौनि वेदां मूळभूत । गीता ह्मणों हें होय उचित । आणिकही येकी येथ । उपपत्ति असे २९ जें न नशतु स्वरूपें । जयाचा विस्तारु जेथ लपे । तें तयाचें म्हणिपे । बीज जगीं १४३० तरी कांडत्रयात्मकु । शब्दराशी अशेषु । गीतेमाजि असे रुखु । बीजीं जैसा ३१ म्हणोनि वेदांचें बीज ।

स्पर्शानें सोनें झाल्यावर पुनः मातींत पुरून ठेविलें तरी त्याला तांब चढत नाहीं. ८ फार तर काय! काष्ठ मथून काढिलेला अग्नि पुनः जरी लांकडाचे पेटींत कोंडून ठेवला, तरी तींत जसा रहात नाहीं; ९ अर्जुना, सूर्याला जसा अंधार भेटत नाहीं, किंवा जागें झाल्यावर स्वप्न दृष्टीस पडत नाहीं, १४१० तसें माझ्याशीं ऐक्य पावल्यावर सर्वरूप असा जो मी, त्या माझ्यावांचून दुसरें कांहीं उरण्यास कारण आहे काय? ११ याकरितां, पापपुण्यांची किंवा धर्माधर्मांची चिंता करूं नको. तुझें पाप व पुण्य मीच होईन, समजलास! १२ सर्व बंध देणारें असें जें पाप, त्याचें हेंच लक्षण होय कीं, माझ्याहून भिन्नपणानें उरणें, तें पाप माझ्या ज्ञानानें नाश पावेल. १३ हे विचारशीला अर्जुना, उदकांत मीठ पडलें म्हणजे आपण नाहींसें होऊन सर्व जलरूप होतें, त्याप्रमाणें तूं अनन्यभावानें मला शरण आलास म्हणजे मद्रूपच होशील. १४ हे धनंजया, या योगानें तूं आपोआप सर्व बंधांपासून सुटशील, याकरितां मला जाणून तूं माझी प्राप्ति करून घे, म्हणजे मग मी सर्व बंधांपासून तुला मुक्त करीन. १५ म्हणून हे सुमते, धर्माधर्मांची चिंता मनांत ठेवूं नको. एक अद्वितीय जो मी, त्या मला जाणून शरण ये, म्हणजे झालें १६ याप्रमाणें, सर्व रूपांचें रूप, सर्व दृष्टींची दृष्टि व सर्व देशांचें वसतिस्थान असे जे श्रीकृष्ण भगवान् ते बोलले. १७ मग श्यामसुंदर मूर्ति जो श्रीकृष्ण भगवान् त्यांनीं आपला भूषणयुक्त उजवा हात पुढें करून, आपल्यास शरण आलेला जो भक्तराज अर्जुन, त्याला वर घेऊन आलिंगन दिलें. १८ ज्या स्वरूपाला प्राप्त न होतां शब्द व बुद्धि यांस मार्गे ओढून बोलणें माघारी फिरलें, १९ असें जें बुद्धीला व शब्दाला आकलन न होणारें स्वरूप तें स्वरूप देण्याकरितां देवांनीं आलिंगनाचें निमित्त केलें. १४२० अर्जुनाचें व आपलें हृदय देवांनीं मिळवून आपलें हृदयांतील ज्ञान त्याचे हृदयांत घातलें, आणि देवभक्तांचें द्वैत न मोडतां अर्जुनास आत्मरूप केलें. २१ एक दिव्यानें दुसरा दिवा लावल्यावर जसें द्वैत कायम राहून ऐक्य मोडत नाहीं, तसा प्रकार या आलिंगनाचा होऊन द्वैत न मोडतां पार्थाला आपलेपणा दिला. २२ मग, त्या वेळेस अर्जुनाला त्या आनंदाचें सुखाचा जो पूर आला, त्या पुरांत भगवान सर्वव्यापक आहेत, तरी तेहीं बुडून गेले? २३ समुद्रास समुद्र मिळाल्यावर पाणी दुप्पट वाढून पुरवणीला आकाश घ्यावें लागतें, २४ तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या आलिंगनाचें प्रेम दोघांनाही आंवरेना, तें कोणीं जाणावें? फार काय सांगावें! सर्व विश्वनारायणरूप होऊन गेलें. २५ याप्रमाणें, वेदांचें मूळसूत्र आणि ज्याच्या श्रवणपठणाचा सर्वांना अधिकार आहे, असें पवित्र हें गीताशास्त्र श्रीकृष्णांनीं प्रकट केलें. २६ या ठिकाणीं, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे, असें कसें तुमचें बोधास आलें असें म्हणाल, तर ज्या कारणानें आमचे बोधास आलें तीं प्रसिद्ध कारणें सांगतों, असें महाराज म्हणाले. २७ तर, ज्या ईश्वराच्या श्वासोच्छ्वासापासून वेद निघाले, तो सत्यप्रतिज्ञ ईश्वर स्वमुखानें प्रतिज्ञा करून गीताशास्त्र बोलला. २८ या कारणास्तव, गीताशास्त्र हें वेदाचें मूळ आहे, हें म्हणणें योग्य आहे; व याविषयीं आणखीही एक कारण आहे; २९ जें वृक्षस्वरूपानें नसून त्याचा विस्तार जेथें अंतर्गत असतो, तें त्या झाडाचें बीज अशी जगांत म्हण आहे. १४३० जसा वृक्ष बीजामध्यें गुप्तरूपानें असतो, तसा त्रिकांडवेद (कर्म-उपासना व ज्ञान) गीतेमध्यें गुप्तरूपानें आहे. ३१ म्हणून, वेदाचें बीज गीता आहे असें मला वाटतें,

श्रीगीता होय हें मज । गमे आणि सहज । दिसतही आहे ३२ जे वेदांचे तिन्ही भाग । गीते उमटले असती चांग । भूषणरत्नीं सर्वांग । शोभलें जैसें ३३ तियेंचि कर्मादिकें तीन्ही । कांडें कोण कोणे स्थानीं । गीते आहाति तें नयनीं । दाखऊं आइक ३४ तरी पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो । द्वितीयीं सांख्यसद्भावो । प्रकाशिला ३५ मोक्षदानीं स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र । येतुलालें दुजीं सूत्र । उभारिलें ३६ मग अज्ञानें बांधलेया। मोक्षपदीं बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । ध्यायीं बोलिला ३७ जे देहाभिमानें बंधें । सांडूनि काम्यनिषिद्धें । विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ३८ ऐसोनि सद्भावें कर्म करावें । हा तिजा अध्यावो जो देवें । निर्णय केला ते जाणावे । कर्मकांड येथ ३९ आणि तेचि नित्यादिक । अज्ञानाचे अवश्यक । आचरतां मोचक । केविं होय पां १४४० ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वें क्रिया । सांगीतली ४१ जे देह वाचा मानसें । विहित निपजे जें जैसें । तें एक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणीतलें ४२ हेंचि ईश्वरीं कर्मयोगें । भजनकथनाचें खागें । आदरिलें शेषभागें । चतुर्थाचेनी ४३ तें विश्वरूप अकरावा । अध्यायो संपे जंव आघवा । तंव कर्में ईशु भजावा । हें जें बोलिलें ४४ तें अष्टाध्यायीं उघड । जाण येथें देवताकांड । शास्त्र सांगतसे आड । मोडूनि बोले ४५ आणि तेणेंचि ईशप्रसादें । श्रीगुरुसंप्रदायलब्धें । साच ज्ञान उद्बोधें । कोवळें जें ४६ तें अद्वेष्टादिप्रभृतिकीं । अथवा अमानित्वादिकीं । वाढविजे म्हणोनि लेखी । बारावा गणूं ४७ तो बारावा अध्याय आदी । आणि पंधरावा अवधि । ज्ञानफळपाकसिद्धि । निरूपणासी ४८ म्हणौनि चहूंही इहीं। ऊर्ध्वमूळांतीं अध्यायीं । ज्ञानकांड ये ठायीं । निरूपिजे ४९ एवं कांडत्रयनिरूपिणी । श्रुतिचि हे कोडिसवाणी । गीतापद्यरत्नाचीं लेणीं । लेयिली आहे १४५० हें असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक । बोभावें जें आवश्यक । ठाकावें ह्मणौनि ५१ तयाचेनि साधन ज्ञानेंसी । वैर करी जो प्रतिदिवशीं । तो अज्ञानवर्ग शोडशीं । प्रतिपादिजे ५२ तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी जिणावा । हा निरोपु तो सतरावा । अध्याय येथ ५३ ऐसा प्रथमालागोनी । सतरावा लाणी करूनी । आत्मनिश्वास विवरूनि । दाविला देवें ५४ तया अर्थजातां अशेषां । केला तात्पर्याचा

व उघड दिसतही आहे. ३२ जसें अंग रत्नांनीं सुशोभित दिसतें, तशीं वेदाचीं तीन कांडें गीतेमध्यें स्पष्ट केलीं आहेत. ३३ तीं वेदाचीं कर्मादिक तीन कांडें गीतेमध्यें कोणकोणते ठिकाणीं वर्णिलीं आहेत, तीं डोळ्यांनीं दिसतील अशीं दाखवितों, तीं ऐका: ३४ पहिला अध्याय गीताशास्त्र केव्हां व कां प्रवृत्त झालें, याच्या प्रस्तावनेकरितां आहे. दुसऱ्या अध्यायांत सांख्य विचार म्हणजे ज्ञान विचार प्रकट केला आहे. ३५ जें ज्ञान मोक्ष प्राप्त करून देण्याविषयीं दुसऱ्याची ह्मणजे कर्मादिकांची अपेक्षा न करितां स्वतंत्र आहे; इतक्याच गोष्टीचा द्वितीय अध्यायांत सूत्ररूपानें आरंभ केला आहे. ३६ मग स्वस्वरूप अज्ञानाच्या योगानें बंधांत सांपडलेला पुरुष, मोक्षपदावर बसण्याची इच्छा करून, मोक्षसाधनांत आरंभींचा उपाय (कर्माचरण) तिसऱ्या अध्यायांत सांगितला आहे. ३७ जे देहाभिमानानें बद्ध झाले आहेत, त्यांनीं निषिद्ध व काम्य कर्में टाकून विहित कर्में निराभिमानबुद्धीनें करावीं. ३८ अशा रीतीनें सद्भावानें कर्मांचें आचरण करावें, असा देवांनीं तिसरे अध्यायांत निर्णय केला आहे. म्हणून या अध्यायाला कर्मकांड असें म्हणावें. ३९ त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांचें आचरण केलें असतां, तीं अज्ञानाचा कसा नाश करतील, १४४० अशी इच्छा हाऊन बद्ध हा मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला आला, तर त्याच्याकरितां, तींच सर्व कर्में ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करावीं, असें देवांनीं सांगितलें. ४१ जीं जीं विहितकर्में (कायिक, वाचिक व मानसिक) करशील, तीं सर्व कर्में ईश्वरप्रसन्नतेकरतांच करून ईश्वरार्पण कर, असें सांगितलें. ४२ ईश्वराचे ठायीं कर्मयोगानें भजन व कथन करण्याचा प्रकार चौथ्या अध्यायाचे शेवटीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ४३ ते प्रकार, अकराव्या ईश्वरप्रसादाचे संबंधपर्यंत, कर्में ईश्वरास अर्पून ईश्वराचें भजन कर्म करावें, हें सांगितलें आहे. ४४ तेच चौथ्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत आठ अध्यायांत उपासनाकांड (देवताकांड) सर्व अडचणी दूर करून येथें सांगितलें आहे. ४५ आणि ईश्वरप्रसादानें व श्रीगुरुसंप्रदायानें कोमल असें जें ज्ञान उत्पन्न होतें, ४६ तें ज्ञान बाराव्या अध्यायामध्यें " अद्वेष्टा सर्वभूतानां " या श्लोकापासून अथवा तेराव्या अध्यायांतील " अमानित्वम् " इत्यादि श्लोकापासून विस्तारानें सांगितलें आहे. म्हणून बारावा अध्याय हा ज्ञानकांडांतच भरिला आहे. ४७ त्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून पंधराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत चार अध्यायांत ज्ञानफल आणि त्याची सिद्धि यांचें निरूपण झालेलें आहे. ४८ म्हणून, पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत या चार अध्यायांनीं येथें ज्ञानकांड सांगितलें आहे. ४९ अशा प्रकारें, कर्म, उपासना व ज्ञान या कांडत्रयाचें निरूपण करणारी ही गीता, गीता नसून एक लहानशी गोजिरवाणी श्रुतीची मूर्तीच आहे; आणि ती गीतापद्यरूप रत्नांचीं लेणीं ल्याली आहे. १४५० हें असो; अशी जी ही कांडत्रयात्मक श्रुति, ती मोक्षरूप फळ अवश्य घ्या, असा दांडोरा पिटीत आहे. ५१ त्या ज्ञानाच्या साधनांचा सदैव वैर करणारा जो अज्ञानवर्ग, तो सोळाव्या आयाध्यांत सांगितला आहे. ५२ त्याच शत्रूला शास्त्राचे साह्यानें जिंकावा, अशी आज्ञा ज्या अध्यायांत केली आहे, तो सतरावा अध्याय होय. ५३ अशा प्रकारें पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत, आपले श्वासापासून झालेल्या वेदाचें देवांनीं निरूपण केलें आहे. ५४ त्या सर्व अध्यायांचा तात्पर्यार्थ ज्या अठराव्यांत आहे, तो हा शेवटील अध्याय सर्व अ-

आवांका। तो हा अठरावा देखा। कलशाध्यायो ५५ एवं सकळ संख्यासिध्दु। श्रीभगवद्गीताप्रबंधु। हा औदार्यें आगळा वेदु। मूर्तु जाण ५६ वेदु संपन्नु होय ठाईं। पारि कृपणु ऐसा आनु नाहीं। जे कानीं लागला तिहीं। वर्णा-च्याची ५७ येरां भवव्यथा ठेलियां। स्त्रीशूद्रादिकां प्राणिया। अनवसरू मांडू-नियां। राहिला आहे ५८ तरी मज पाहतां तें मागील उणें। फेडावया गी-तापणें। वेदु वेठला भलतेणें। सेव्य होआवया ५९ ना हें अर्थु रिगोनि मनीं। श्रवणें लागोनि कानीं। जपमिषें वदनीं। वसोनियां १४६० ये गीतेचा पाठु जो जाणे। तयाचेनि सांगातीपणें। गीता लिहोनि वाहाणें। पुस्तकमिषें६१ऐसै-सास मिसकटा। संसाराचा चोहटां। गवादी घालीत चोखटा। मोक्षसुखाची ६२ परी आकाशीं वसावया। पृथ्वीवरी बैसावया। रविदीप्ती राहाटावया। आवारु नभ ६३ तेविं उत्तम अधम ऐसें। सेवितां कवणातेंही न पुसे। कैवल्य दानें सरिसें। निववीत जगा ६४ यालागीं मागिली कुटी। भ्याला वेदु गीतेच्या पोटीं। रिगाला आतां गोमटी। कीर्ति पातला ६५ म्हणौनि वेदाची सुसेव्यता। ते हे मूर्त जाण श्रीगीता। श्रीकृष्णें पंडुसुता। उपदेशिली ६६ परी वत्साचेनि वोरसें। दुभतें होय घरोदेशें। जालें पांडवाचेनि मिषें। जगदुद्धरण ६७ चात-काचिये कणवे। मेघु पाणियेंसि धांवे। तेथ चराचर आवघें। निवालें जेविं६८कां अनन्यगतीकमळा-। लागीं सूर्य ये वेळोवेळां। कीं सुखिया होइजे डोळा। त्रिभुव-नींचा ६९ तैसें अर्जुनाचेनि व्याजें गीता प्रकाशूनि श्रीराजें। संसारायेवढें थोर ओझें। फेडिलें जगाचें १४७० सर्वशास्त्ररत्नदीप्ती। उजळिता हा त्रिजगतीं। सूर्य नव्हे लक्ष्मीपती। वक्त्राकाशींचा ७१ बाप कुळ तें पवित्र। जेथिंचा पार्थु या ज्ञाना पात्र। जेणें गीता केलें शास्त्र। आवारु जगा ७२ हें असो मग तेणें। सद्गुरु श्रीकृष्णें। पार्थाचें मिसळणें। आणिलें द्वैता ७३ पाठीं म्हणतसे पां-डवा। शास्त्र हें मानलें कीं जीवा। तेथ येरु म्हणे देवा। आपुलिया कृपां ७४ तरी निधान जोडावया। भाग्य घडे गा धनंजया। परी जोडिलें भोगावया। विपायें होय ७५ पैं क्षीरसागरायेवढें। अविरजी दुधाचें भांडें। सुरां असुरां केवढें। माथितां जालें ७६ ते सायासही फळा आलें। जें अमृतही डोळां देखिलें। परि वरिचिली चुकलें। जननेतें ७७ तेथ अमरत्वा वोगरिलें। तें मरणाचिलागीं जालें। भोगों नेणतां जोडलें। ऐसें आहे ७८ नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला।

त्यायांचा कळस आहे. ५५ अशा प्रकारें, सातशें श्लोकांच्या संख्येनें सिद्ध झालेला हा श्रीमद्भगवद्गीता-प्रबंध मूर्तिमंत वेद असून औदार्यानें वेदाहीहीक्षां श्रेष्ठ आहे. ५६ वेद संपन्न खरा, परंतु त्याच्या-सारखा कृपण दुसरा कोणीं नाहीं. कारण तो ब्रा-ह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांच्याच कानीं लागला. (त्यांनाच आपलें हृद्गत कानांत सांगतो.) ५७ यांशिवाय जे स्त्रीशूद्रादिक जीव संसारव्यथेनें पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिघाव होण्याला स-वडच नाहीं असें म्हणून तो स्वस्थ बसला आहे. ५८ तर महाराज म्हणतातः-मला असें दिसतें कीं, तो आपला मागील उणेपणा जाऊन, आपल्यास सत्कीर्ति मिळावी या हेतूनें, वाटेल त्यानें, आपलें सेवन करावें, म्हणून हा वेदच गीतारूपानें प्रकट झाला आहे. ५९ कारण असें पहा-वेद सुलभ झाला नाहीं कां? कां कीं, तो अर्थानें मनांत प्र-वेश करितो, श्रवणमिषानें कानांत शिरतो, व जपमिषानें मुखांत रहातो. १४६० किंवा, या गीतेचा जो नित्य पाठ करतो, किंवा पाठ करणाराच्या संगतीनें असतो, अथवा पुस्तकाच्या मिषानें गीता लिहून लोकांस देतो; ६१ अशा प्रकारें प्राणिमा-त्रास सरसकट संसारबाजारांत मोक्षसुखाचें सदा-वर्त घालतो; ६२ आकाशांत वास करण्याकरितां, पृथ्वीवर वसण्याकरितां अथवा सूर्याचे दीप्तीचा व्यवहार होण्याकरितां ज्याप्रमाणें आकाश सर्वांना आधार आहे. ६३ त्याप्रमाणें, गीतेचें सेवन कर-णारांत उत्तम, अधम ही निवड न करितां, सर-सकट त्या सर्वांना मोक्षपद देऊन सर्व जगाला ती सुखी करते. ६४ एवढ्याकरितां, आपल्या माग-ल्या निंदेला भ्यालेला वेद गीतेच्या पोटांत शिर-ल्यामुळें उत्तम कीर्तीला पात्र झाला. ६५ म्हणून, वेदांचेंही सुसेवन करण्यास योग्य अशी ही मूर्ति-मान् गीता स्वतः श्रीकृष्णांनीं पांडुसुत अर्जुन याला सांगितली. ६६ परंतु वांसराचे प्रीतीकरितां सर्व घरा-दाराला गाईच्या दुधाचें सुख मिळतें, त्याप्रमाणें अर्जु-नाच्या निमित्तानें सर्व जगाचा उद्धार झाला. ६७ चा-तकाची कळकळ मनांत आणून मेघ पाण्याची वृष्टी करितो, त्या वृष्टीनें सहज सर्व जगाचें जसें जीवन हो-तें; ६८ अथवा, चक्रविहंगें कमल, त्यांना प्रफुल्लित क-रण्याकरितां वारंवार सूर्य उदयास येतो. परंतु, ते-वढ्यानें त्रिभुवनांतील सर्व प्राण्यांचे डोळ्यांना प्रकाश मिळाल्यामुळें सुख होतें. ६९ या न्यायानें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या मिषानें गीता प्रकटवून जगाचें संसार-दुःखें मोठें ओझें हलकें केलें. १४७० सर्वशास्त्र-रूपी रत्नाचें तेज या तीन लोकांत प्रकट करणारा लक्ष्मीनाथ जो श्रीकृष्ण, त्याचें सुख हेंच कोणी आकाश—त्या आकाशामध्यें गीताशास्त्र हा सूर्य उ-गवला नाहीं काय? ७१ त्या कुळांत अर्जुनानें जन्म घेतला, व जो या गीताज्ञानाला पात्र होऊन सर्व जगाला ज्यानें गीताशास्त्राचें आधार वांटलें, तें कुल धन्य होय. ७२ हें असो; मग सद्गुरु श्रीकृष्णांनीं, पार्थ आपल्या स्वरूपामध्यें मिसळून गेला होता, तो द्वैतभावावर आणिला. ७३ त्या-वर अर्जुनास भगवान् म्हणतात कीं, "तुला जें आम्हीं गीताशास्त्र सांगितलें, तें तुझ्या मनाला प-टलें का म्हणजे यथार्थ समजलें कां?" तेव्हां अ-र्जुन म्हणाला हे देवा "आपल्या कृपेनें समजलें." ७४ भगवान् म्हणतातः हे धनंजया, भाग्यानें क-दाचित् ऐश्वर्याची जोड होते; परंतु जोडलेल्या ऐ-श्वर्याचा उपभोग कसा घ्यावा हें एखाद्यासच सम-जतें. ७५ जोडलेलें ऐश्वर्य प्राप्त होऊन कसें ना-हींसें होतें, याविषयीं भगवान् उपपत्ति सांगतात कीं, जसें क्षीरसागराएवढें निरुपम दुधाचें भांडें मंथन करण्याला देवदैत्यांना किती श्रम पडले! ७६ त्या श्रमाचें फळ जें अमृत, तेंही प्राप्त झालें; परंतु तें जतन करण्याची त्यांची हातोटी चुकली. ७७ अमर व्हावें, म्हणून अमृत प्राप्त करून घेतलें, तों तेंच राहू दैत्यास मरणास कारण झालें; तर भोग कसा घ्यावा ही युक्ति जर कळ-ली नाहीं, तर जोडलेल्याचा असा परिणाम होतो. ७८ नहुष राजा यज्ञादिक कष्टमय आचरण करून स्व-

परी राहाटीं भांबावला । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी कायी ७९ म्हणौनि बहुत पुण्य तुवां । केलें तेणें धनंजया । आजि शास्त्रराजा इया । जालासि विषयो १४८० तरि ययाचि शास्त्राचेनि । संप्रदायें पांघुरौनि । शास्त्रार्थु हा निकेनि । अनुष्टीं हो ८१ एऱ्हवीं अमृतमथना- । सारिखें होईल अर्जुना । जरी रिघसी अनुष्ठाना । संप्रदायेंवीण ८२ गाय धड जोडे गोमटी । ते तैंचि पिवों ये किरीटी । जैं जाणिजे हातवटी । सांजवणीची ८३ तैसा श्रीगुरु प्रसन्नु होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे । परि ते फळे संप्रदायें । उपासिलिया ८४ म्हणौनि शास्त्रीं जो इये । उचितु संप्रदायो आहे । तो ऐक आतां बहुवें । आदरेंसीं ८५

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

तरि तुवां हें जें पार्था । गीताशास्त्र लाधलें आस्था । तें तपोहीना सर्वथा सांगावें ना हो ८६ अथवा तापसुही जाला । परि गुरुभक्तीं जो ढिला । तो वेदीं अंत्यजु वाळिला । तैसा वाळी ८७ नातरि पुरोडाशु जैसा । न घापे वृद्ध तरी वायसा । गीता नेदी तैसी तापसा । गुरुभक्तिहीना ८८ कां तपही जोडे देहीं । भजे गुरुदेवांच्या ठायीं । परि आकर्णनीं नाहीं । चाड जरी ८९ तरि मागील दोहीं आंगीं । उत्तम होय कीर जगीं । परि या श्रवणालागीं । योग्यु नोहे १४९० मुक्ताफळ भलतैसें । हो परी मुख नसे । तंव गुण प्रवेशे । तेथ कायी ९१ सागरु गंभीरु होये । हें कोण ना म्हणत आहे । परि वृष्टि वायां जाये । जाली तेथ ९२ धालिया दिव्यान्न सुवावें । मग जें वांया धाडावें । तें आर्तीं कां न करावें । उदारपण ९३ म्हणौनि योग्य भलतैसें । होतु परि चाड नसे । तरि झणें वानिवसें । देसी हें तयां ९४ रूपाचा सुजाणु डोळा । वोढवूं ये कायि परिमळा । जेथ जें माने तें फळा । तेथचि ये गा ९५ म्हणौनि तपी भक्ति । पाहावे ते सुभद्रापति । परि शास्त्रश्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ९६ नातरी तपभक्ति । होऊनि श्रवणीं आर्ति । आथी ऐसीही आयती । देखसी जरी ९७ तरी गीताशास्त्रनिर्मिता । जो मी सकळलोकशास्ता । तया मातें सामान्यता । बोलेल जो ९८ माझ्या सज्जनेंसिं मातें । पैशून्याचेनि हातें । येक आह्मती तयांतें योग्य । न ह्मण ९९ तयांची येर आघवी । सामग्री ऐसी जाणावी । दीपेंवीण ठाणदिवी । रात्रीचीं जैसी १५०० अंग गोरें आणि तरुणें । वरि लेयिलें आहे लेणें । परि येकलेनि प्राणें । सांडिलें जेवि १ सोनयाचें सुं-

र्गांचा अधिपति (इंद्र) झाला. परंतु तेथील वागणुकीची पद्धत न समजल्यामुळें तोंवरून जाऊन सर्पयोनींत गेला, हें तुला माहित नाहीं काय? ७९ यास्तव हे धनंजया, तूं बहुत पुण्य केल्यामुळें सर्व शास्त्रांचा राजा जें गीताशास्त्र, तें सांगण्यास कारण झालास. १४८० तर या शास्त्राचा जो वागण्याचा संप्रदाय आहे, तो समजून घेऊन मग शास्त्राप्रमाणें त्याचें अनुष्ठान कर हो. ८१ एऱ्हवीं अर्जुना, संप्रदाय सोडून जर त्याचें अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनाप्रमाणें परिणाम होईल. ८२ हे किरीटी, गाय उत्तम मिळाली, तरी तिचें दूध काढण्याची हातोटी माहीत असली, तरच ती दूध देईल; ८३ तसे सद्गुरुही प्रसन्न होतील, व त्यांच्यापासून शिष्याला विद्याही प्राप्त होईल; परंतु संप्रदायानें गुरुसेवा केली तरच ती फळास येईल; ८४ म्हणून हें गीताशास्त्र प्राप्त करून घेण्याचा जो योग्य संप्रदाय आहे, तो मी सांगतों, तो आदरानें ऐक. ८५

अन्वय–इदं ते न अतपस्काय, (च) न अभक्ताय, न च अशुश्रूषवे, न च यः मां अभ्यसूयति (तस्मै) कदाचन वाच्यम्. ॥ ६७ ॥

अर्थ–मी तुला सांगितलेलें हें ज्ञान तपोविहीनाला तूं कधींही सांगूं नको; अभक्तालाही सांगूं नको; ज्याला ऐकण्याची इच्छा नाहीं त्याला सांगूं नको; आणि जो माझा द्वेष करितो, त्यालाही सांगूं नको. ॥ ६७ ॥

तर हे पार्था, तुला या गीताशास्त्राची आस्थापूर्वक प्राप्ति झाली आहे, तर तें तपोहीन मनुष्यास कधींही सांगूं नको हो. ८६ अथवा, तापसीही मनुष्य असला, परंतु तो गुरुभक्ति करित नसेल, तर वेदांनीं जसा अंत्यज्याला आपलेपासून दूर केला आहे, तसा त्याला तूं दूर ठेव. ८७ अथवा, यज्ञाचा अवशिष्ट भाग (पुरोडाश) जसा कावळा वृद्ध असला, तरी त्यास घालीत नाहींत, तसें हें गीताशास्त्र गुरुभक्ति न करणाऱ्या तापसासही सांगूं नको. ८८ किंवा शरीरानें तपही करीत असून गुरु व देव यांचीही भक्ति जो करितो, परंतु श्रवणाची त्याला इच्छा नाहीं; ८९ तर तप व गुरुभक्ति ह्या दोन अंगांनीं जरी तो योग्य आहे, तरी श्रवणाची इच्छा नसल्यामुळें तो गीताशास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहीं. १४९० उत्तम मोती असून जर त्यास वेज पाडलें नसेल, तर त्यांत दोऱ्याचें सूत घालून शोभित करतां येईल का? ९१ समुद्र गंभीर आहे, हें कोण नाहीं म्हणेल? परंतु त्याच्यावर पाऊस पडला असतां तो जसा व्यर्थ जातो; ९२ तृप्त झालेल्या मनुष्याचे तोंडांत पक्वान्नें वाढून तीं वांयां दवडावीं, त्यापेक्षां तींच पक्वान्नें क्षुधित मनुष्यास वाढून आपलें औदार्य कां न प्रकट करावें? ९३ म्हणून, सर्व रीतीनें योग्य असून जर श्रवणाची इच्छा नसेल तर हें गीताशास्त्र मागील दोन गुण पाहून अकस्मात् त्यास सांगशील हो. ९४ रूप जाणण्याविषयीं चाहाणा जो डोळा तो फुलाचा वास घेण्यास योग्य होईल काय? ज्याची जी योग्यता असेल तेथेंच त्याचा उपयोग होईल. ९५ म्हणून हे सुभद्रापते, तपस्वी, गुरु, व देव यांची भक्ति करणारा असूनही जर शास्त्रश्रवणाविषयीं त्यास आवड नसेल, तर त्याचा त्याग करावा. ९६ अथवा तपस्वी, व गुरु आणि देव यांची भक्ति करणारा असून शास्त्रश्रवणाचीही इच्छा आहे, असा मनुष्य सर्व प्रकारें युक्त असलेला जरी तुला आढळला, ९७ तरी सकल लोकांचें शासन करणारा व गीताशास्त्र निर्माण करणारा जो मी, त्या मला साधारण मनुष्याप्रमाणें जो समजेल; ९८ तसेंच, माझी व माझ्या सज्जनांची छिद्रें बाहेर काढून निंदा करतात, तेही हें शास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहींत, असें समज. ९९ त्यांची इतर सर्व सामुग्री कशी आहे म्हणशील, तर, रात्रीं दिव्याचे ज्योतीशिवाय तेलवातीनें भरलेली ठाणवई जशी व्यर्थ होय; १५०० ज्याप्रमाणें एकादा तरुण मनुष्य गोरापान असून व त्याचे अंगावर दागिनेही घातलेले असून जर त्यांत जीव नसेल; १ सोन्याचे

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

पैं माझिया तुझिया मिळणीं । वाढीनली जे हे काहाणी । मोक्षधर्म कां जिणी । आलासे जेथें २४ तो हा सकळार्थप्रबोधु । आम्हां दोघांचा संवादु । न करितां पदभेदु । पाठेंचि जो पढे २५ तेणें ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । मूळ अविद्येचिया आहुतीं । तोषविला होय सुमती । परमात्मा मी २६ घेऊनि गीतार्थ उगाणा । ज्ञानिये जें विचक्षणा । ठाकिती तें गाणावाणा । गीतेचा तो लाहे २७ गीता पाठकासि असे । फळ अर्थज्ञाचि सरिसें । गीता माउलियेसि नसे । जाणें तान्हें २८

श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

आणि सर्वमार्गीं निंदा । सांडूनि आस्था पैं शुद्धा । गीताश्रवणीं श्रद्धा । उभारी जो २९ तयाच्या श्रवणपुटीं । गीतेचीं अक्षरें जंव पैठीं । होती ना तंव उठाउठीं । पळेचि पाप १५३० अटवियेमाजीं जैसा । वन्हि रिघतां सहसा । लंघिती कां दिशा । वनौकें तियें ३१ कां उदयाचळकुळीं । झळकतां अंशुमाळी । तिमिरें अंतराळीं । हारपती ३२ तैसा कानाच्या महाद्वारीं । गीता गजर जेथ करी । तेथ सृष्टीचिये आदिवरी । जायचि पाप ३३ ऐसी जन्मवेली धुवट । होय पुण्यरूप चोखट । याहीवरी अचाट । लाहे फळ ३४ जे इये गीतेचीं अक्षरें । जेतुलीं कां कर्णद्वारें । रिघती तेतुले होती पुरे । अश्वमेध कीं ३५ म्हणौनि श्रवणें पापें जाती । आणि धर्म धरी उन्नती । तेणें स्वर्गराज संपत्ती । लाहेचि शेखीं ३६ तो पैं मज यावयालागीं । पहिलें पेणें करी स्वर्गीं । मग आवडे तंव भोगी । पाठीं मजचि मिळे ३७ ऐसी गीता धनंजया । ऐकतया आणि पढतया । फळे महानंदें मियां । बहु काय बोलों ३८ याकारणें हें असो । पारि जयालागीं शास्त्रातिसो । केला तें तंव तुज पुसों । काज तुझें ३९

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजयः ॥७२॥

तरी सांग पां पांडवा । हा शास्त्रसिद्धांतु आघवा । तुज एकचित्तें फावा । गला आहे १५४० आम्हीं जैसें जया रीती । उगाणिलें कानांच्या हातीं । येरीं तैसेंचि तुझ्या चित्तीं । पैठें केलें कीं ४१ अथवा माझारीं । गेलें सांडीविखुरी । किंवा उपेक्षेवरी । वाळूनि सांडिलें ४२ जैसें आह्मीं सांगितलें । तैसेंचि हृदयीं फावलें । तरी सांग पां वहिलें । पुसेन तें मी ४३ तरी स्वाज्ञानजनितें । मा-

अन्वय–यः च आवयोः इमं धर्म्यं संवादम् अध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेन अहं इष्टः स्याम् इति मे मतिः (स्यात्) ॥ ७० ॥

अर्थ–आणि जो तुझ्या व माझ्या ह्या धार्मिक संवादाचें पठन करील, त्यानें ज्ञानयज्ञानें माझें पूजन केलें असें मी समजेन. ॥ ७० ॥

माझ्या व तुझ्या समागमांत जो हा संवाद झाला, तो या पृथ्वीवर मोक्ष जिंकण्यासच आला आहे. २४ तो सकल अर्थ प्राप्त करून देणारा आपला दोघांचा संवाद त्यांतील पदांचा विचार न करितां जो केवळ पठन करतो, २५ त्यानें ज्ञानरूपी प्रज्वलित अग्नींत अज्ञानाची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा, त्याला हे सुमते अर्जुना, संतोषित केल्याप्रमाणें होतें. २६ गीतेच्या अर्थाचा अनुभव घेऊन, जे शोधक ज्ञानी आहेत, ते जी योग्यता पावतात तीच योग्यता गीतेचें गायन करणारे व वर्णन करणारे यांनाही प्राप्त होते. २७ गीतेचा पाठ करणाऱ्यास गीतेचा अर्थ जाणणाऱ्याप्रमाणेंच फलप्राप्ति होते. कारण, गीतामाउलीजवळ जाणतें व नेणतें मूल असा भेद नाहीं. २८

अन्वय–श्रद्धावान् अनसूयः च यः नरः (इदं) शृणुयात् अपि, सः मुक्तः (सन्) पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

अर्थ–जो मनुष्य भक्तियुक्त अंतःकरणानें निर्मत्सर होऊन हें शास्त्र नुसतें ऐकेल, तोही मुक्त होऊन, पुण्यवान् पुरुष ज्या शुभ लोकीं जातात, तेथें जाईल. ॥ ७१ ॥

आणि सर्वत्र निंदा सोडून शुद्ध आस्थेनें जो गीतेच्या श्रवणावर श्रद्धा ठेवतो, २९ त्याच्या कानांत गीतेचीं अक्षरें पडल्याबरोबर हालोहाल पातकें पळून जातात. १५३० जसा अरण्यांत अग्नि सहज शिरला म्हणजे तेथील वनचरें व पशुपक्ष्यादिक दाही दिशांस पळून जातात; ३१ अथवा उदयाचलावर सूर्य उगवला म्हणजे जसा आकाशांत अंधकार नाहींसा होतो, ३२ तसा गीतेचा घोष कानाच्या महाद्वारानें अंतःकरणांत गेल्यावर सृष्टि उत्पन्न होण्यापासून त्या अघोरकर्मींही पापें नाहींतशीं होतात. ३३ अशा रीतीनें सर्व कुळ पवित्र होऊन तें पुढें केवळ पुण्यरूपच होतें. याप्रमाणें त्याला अखंड लाभ होतो. ३४ या गीतेचीं जितकीं जितकीं अक्षरें कर्णद्वारानें अंतःकरणांत प्रवेश करतील, तितके अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें. ३५ म्हणून, गीतेच्या श्रवणानें पापें नाहींतशीं होऊन धर्माची वृद्धि होते, व त्या योगानें शेवटीं स्वर्गाचें राज्य उपभोगास मिळतें. ३६ असा जो पुरुष, तो माझ्या प्राप्तीचा पहिला मुक्काम स्वर्गलोकीं करून, तेथें वाटेल तोंपर्यंत सुख भोगून नंतर मलाच येऊन मिळतो. ३७ हे धनंजया, गीता ऐकणारास व गीतेचा पाठ करणारास, फार काय सांगावें! पण आनंदस्वरूपी जो मी, तें मद्रूप फल गीता त्याला प्राप्त करून देते. ३८ यास्तव या गोष्टी असूं दे. परंतु ज्या कारणाकरितां हें गीताशास्त्र सांगण्यास मीं आरंभ केला, तें तुझें काम झालें काय? ३९

अन्वय–पार्थ, त्वया एतत् एकाग्रेण चेतसा श्रुतं कच्चित्, धनंजय, ते अज्ञानसंमोहः प्रनष्टः कच्चित्? ॥ ७२ ॥

अर्थ–हे पार्था, मीं सांगितलेलें हें शास्त्र तूं एकाग्रचित्तानें ऐकलेंस ना? हे धनंजया, अज्ञानापासून जो तुझ्या मनामध्यें मोह उत्पन्न झाला होता, तो नाहींसा झाला ना? ॥ ७२ ॥

तर पांडवा, सांग बरें, ह्या गीताशास्त्रांतील सर्व सिद्धांत तुझ्या मनांत पूर्णपणें ठसले आहेत काय? १५४० आम्हीं जसे व ज्या रीतीनें हे सिद्धांत कानांच्या स्वाधीन केले, तसे त्यांनीं तुझ्या चित्ताचे स्वाधीन केले ना? ४१ अथवा मधल्यामध्येंच लक्ष नसल्यामुळें फुकट गेलें कीं काय? किंवा तूं चाळढकल करून झुगारून दिलेस. ४२ जसे आम्हीं ते सांगितले, तसेच जर तुझ्या हृदयांत त्यांनीं पोंचते केले असतील, तर जें मी तुला आतां पुसेन, तें सत्वर सांग पाहूं? ४३ अरे, तुझ्या अज्ञानापासून मागें उत्पन्न झालेला व ज्यानें तुला भूल पाडली तो मोह

गिळे मोहें तूतें । भुलविलें तो येथें । असे कीं नाहीं ४४ हें बहु पुसों काई । सांगें तूं आपुल्या ठाईं । कर्माकर्म कांहीं । देखतासी ४५ पार्थु स्वानंदैकरसें । विरेल ऐसा भेददशे । आणिला येणें मिषें । प्रश्नाचेनि ४६ पूर्णब्रह्म जाला पार्थु । तरी पुढील साधावया कार्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उल्लंघों नेदी ४७ एऱ्हवीं आपुलें करणें । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परि केलें पुसणें । याचि- लागीं ४८ एवं करोनियां प्रश्न । नसतेंचि अर्जुनपण । आणूनियां जालें पूर्ण- पण । तें बोलवीं स्वयें ४९ मग क्षीराब्धीतें सांडितु । गगनीं पुंजु मंडितु । निवडे जैसा न निवडितु । पूर्णचंद्र १५५० तैसा ब्रह्म मी हें विसरें । तेथ जगचि ब्रह्मत्वें भरे । हेंही सांडी तरी विरे । ब्रह्मपणही ५१ ऐसा मोडतु मांडतु ब्रह्में । तो दुःखें देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणें नामें । उभा ठेला ५२ मग कां- पतां करतळीं । दृडपूनि रोमावळी । पुलिका स्वेदजळीं । जिरऊनियां ५३ प्राण क्षोभें डोलतया । आंगा आंगचि टेंकया । सूनि स्तंभु चाळया । भुलौनियां ५४ नेत्रयुगुळाचेनि वोतें । आनंदामृताचें भरितें । वोसंडत तें मागुतें । काढूनियां ५५ विविधा औत्सुक्यांची दाटी । चीप दाटत होती कंठी । ते करूनियां पैठी । हृदया- माजीं ५६ वाचेचें वितुळणें । सांवरूनि प्राणें । अक्रमाचें श्वसणें । ठेऊनि ठायीं ५७

अर्जुन उवाचः—

नष्टो मोहःस्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३

मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसताति आवडे मोहो । तरि तो सकुटुंब गेला जी ठावो । घेऊनि आपला ५८ पासीं येऊनि दिनकरें । डोळ्यातें आंधारें । पुसिजे हें कायि सरे । कोणे गांवीं ५९ तैसा तूं श्रीकृष्णराया । आमुचिया डोळयां । गोचर हेंचि कायिसया । न पुरे तंव १५६० वरि लोभें मायेपासूनि । तें सांगसी तोंड भरूनि । जें कायिसेनिही करूनि । जाणूं नये ६१ आतां मोह असे कीं नाहीं । हें ऐसें जी पुससी काई । कृतकृत्य जाहलों पाहीं । तुझेपणें ६२ गुंतलों होतों अर्जुनगुणें । तो मुक्त जालों तुझेपणें । आतां पुसणें सांगणें । दो- न्ही नाहीं ६३ मी तुझेनि प्रसादें । लाधलेनि आत्मबोधें । मोहाचे तया कांदे । नेदींच उरों ६४ आतां करणें कां न करणें । हें जेणें उठी दुजेपणें । तें तूंवांचू- नि नेणें । सर्वत्र गा ६५ येविषयीं माझ्या ठायीं । संदेहाचें नुरेचि कांहीं । वि- शुद्धी कर्म जेथ नाहीं । तें मी जालों ६६ तुझेनि मज मी पावोनि । कर्तव्य गेलें

तुझ्याजवळ अजूनही आहे, किंवा नाहींसा झाला? ४४ फार किती विचारीत बसूं, तूं आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं कांहीं पापपुण्य जाणतो आहेस काय, एवढें सांग म्हणजे झालें. ४५ पार्थ निजानंदैक्यरूपांत निमग्न होऊन जाईल, ह्मणून या प्रश्नांच्या निमित्तानें भेदबुद्धीवर आणला. ४६ पार्थ पूर्णब्रह्मरूपी झाला तर आपलें पुढील कार्य साधणार नाहीं, ह्मणून श्रीकृष्णनाथांनीं त्याला भेददशेची मर्यादा उल्लंघूं दिली नाही. ४७ एऱ्हवीं, सर्वज्ञ जो श्रीकृष्ण, त्याला आपलें करणें समजलें नव्हतें काय? परंतु या कारणाकरितांच त्यानें अर्जुनास प्रश्न केला. ४८ याप्रमाणें प्रश्न करून नाहींसें झालेलें अर्जुनपण आणून, अर्जुन पूर्णदशेस आला हें त्याचेकडूनच देवांनीं बोलविलें. ४९ मग, पूर्णचंद्र हा क्षीराब्धीला सोडून, आकाशांतील तारकापुंजास सुशोभित करीत आहे असें दिसलें, तरी तो जसा क्षीराब्धीपासून वेगळा नाहीं, १५५० तसा मी ब्रह्म झालों होतों हें विसरून, मग सर्व जग ब्रह्मरूपी आहे, हेंही विसरून ब्रह्मपण आपोआप विरघळलें. ५१ अशा रीतीनें ब्रह्माची स्मृति ठेवून वागणारा व ब्रह्माच्या विस्मृतीनें ब्रह्मरूपीच असणारा तो अति कष्टानें मी अर्जुन आहें, असें समजून देहस्थितीवर येऊन उभा राहिला. ५२ मग हातपाय कांपावयास लागून अंगावरील उभे राहिलेले रोमांच दडपून, घामाचे विंदु जिरवून, ५३ प्राणवायूच्या वाढण्यानें डोलत असलेल्या अंगास अंगाचाच टेंका देऊन व कंठ सद्गदित झाला होता, तो हे सर्व विकार त्यानें आंत जिरवून टाकले. ५४ दोन्ही नेत्रांतून प्रेमाश्रुधारा चाललेल्या आंवरून मग पुसून टाकल्या. ५५ नानाप्रकारच्या उत्कंठांच्या भरानें कंठ दाटत होता, त्या उत्कंठा हृदयांत दाबून, ५६ व वाचा जी वितळली होती, ती सांवरून, प्राणक्षोभ झाला होता तोही सांवरला; आणि श्वासोच्छ्वासाची गति विपरीत झाली होती, ती पूर्ववत् सांवरली. ५७

अन्वय–अच्युत, त्वत्प्रसादात् मे मोहः नष्टः; मया स्मृतिः लब्धा; गतसंदेहः स्थितः अस्मि; (अहं) तव वचनं करिष्ये.

अर्थ–अर्जुन म्हणाला:–हे अच्युता, तुमच्या प्रसादेंकरून माझा मोह नाहींसा झाला; मला माझ्या स्वरूपाची आठवण झाली; मी संशयरहित झालों; आतां तुम्ही सांगाल तसें मी करीन. ॥ ७३ ॥

मग अर्जुन देवास म्हणाला कीं, तुम्हीं मला 'मोहाची अजून आवड आहे कीं काय' असें विचारिलें, तर तो आपल्या कुटुंबासह ठावठिकाण सोडून गेला! ५८ सूर्य जवळ आल्यावर डोळ्यांला अंधार दृष्टीस पडतो कीं काय, हें ह्मणणें कोणत्या गांवीं शोभेल? ५९ तसें हे श्रीकृष्णराया, तुम्हीं आमच्या डोळ्यांस प्रत्यक्ष दर्शन दिल्यावर तें मोहाच्या नाशास पुरे होणार नाहीं काय? १५६० तशांत, तुम्हीं आईपेक्षांही अति प्रेमानें, जें कोणत्याही प्रयासानें दुसरे कोणापासून समजणार नाहीं, तें ज्ञान विस्तारानें सांगितलें. ६१ आतां मोह अद्याप आहे किंवा नाहींसा झाला असें तुम्ही विचारतां, तर तुमच्या कृपेनें मी आज कृतार्थ झालों आहें. ६२ मी अर्जुन आहें अशा अभिमानानें मोहांत गुंतलों होतों, तो तुमच्या रूपाशीं ऐक्य पावल्यामुळें मुक्त झालों, म्हणून, आतां पुसणें किंवा सांगणें, या दोन्ही गोष्टी आपोआप नाहींतशा झाल्या. ६३ तुमच्या प्रसादानें आत्मबोधाची प्राप्ति झाल्यामुळें माझा मोह समूळ नाहींसा झाला. ६४ आतां, ज्या द्वैतामुळें क्रिया करणें अथवा न करणें हे भाव उत्पन्न होत होते, तें द्वैत मी जाणत नसून, या जगतांत तुम्हांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहीं. ६५ याविषयीं माझ्या ठिकाणीं संशय बिलकूल राहिला नाहीं; तर खरोखर जेथें कर्म उरत नाहीं, ती ब्रह्मस्थिति मी पावलों आहें. ६६ तुमच्या योगानें मला माझें स्वरूप प्राप्त होऊन माझें कर्तव्य समूळ नाहींसें झालें. परंतु हे प्रभो, तु-

निपटूनि । पारे आज्ञा तुझीवांचोनि । आन नाहीं प्रभो ६७ कां जें दृश्य दृश्यातें
नाशी । जें दुजें द्वैतातें ग्रासी । जें एक परी सर्वदेशीं । वसवी सदा ६८ जया-
चेनि संबंधें बंधु फिटे । जयाचिया आशा आस तुटे । जें भेटलया सर्व भेटे ।
आपणपांचि ६९ तें तूं गुरुलिंग जी माझें । जें येकलेपणींचें विरजें । जयालागीं
बोलांडिजे । अद्वैतबोधु १५७० आपणचि होऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्यांचें
काम । मग कीजे कां निःसीम । सेवा जयाची ७१ गंगा सिंधु सेवूं गेली । पा-
र्वतींचि समुद्र जाली । तेविं भक्तां सेल दिधली । निजपदाची ७२ तो तूं
माझा जी निरुपचारु । श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु । मा ब्रह्मतेचा उपकारु । हाचि
मानीं ७३ जें मज तुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड । तें फेडोनि केलें गोड ।
सेवासुख ७४ तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा । करीन देयीं अ-
नुज्ञा । भलतियेविषयीं ७५ यया अर्जुनाचिया बोला । देवो नाचे सुखें भुलला ।
म्हणे विश्वफळा जाला । फळ हा मज ७६ उणेनि उमचला सुधाकरु । देखुनी
आपला कुमरु । मर्यादा क्षिरसागरु । विसरेचि ना ७७ ऐसें संवादाचा बहुलां ।
लग्न दोघांचिया आंतुला । लागलें देखोनि जाला । निर्भरु संजयो ७८ तेणें
उचंबळलेपणें । संजय धृतराष्ट्रातें म्हणे । जी कैसें बादरायणें । रक्षिलों दोघे
७९ आजि तुमतें अवधारा । नाहीं चर्मचक्षुही संसारा । कीं ज्ञानदृष्टिव्यवहारा ।
आणिलेती १५८० आणि रथींचिये राहाटी । घेई जो घोडेयासाठीं । तया आह्मां
या गोष्टी । गोचरा होती ८१ वरी झुंझाचें निर्वाण । मांडलें असे दारुण ।
दोहीं हारीं आपण । हारपिजे जैसें ८२ येवढा जिये सांकडां । कैसा अनुग्रहो
पैं गाढा । जे ब्रह्मानंदु उघडा । भोगवीतसे ८३ ऐसें संजय बोलिला । पारे न
द्रवे येरू उगला । चंद्रकिरणीं शिवतला । पाषाणु जैसा ८४ हे देखोनि तया-
ची दशा । मग करीचि ना सरिसा । पारे सुखें जाला पिसा । बोलतसे ८५
भुलविला हर्षवेगें । म्हणौनि धृतराष्ट्रा सांगे । एऱ्हवीं नव्हे तयाजोगें । हें कीर जाणे

संजय उवाचः—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

मग म्हणे पैं कुरुराजा । ऐसा बंधुपुत्र तो तुझा । बोलिला तें अधोक्षजा ।
गोड जालें ८७ अगा पूर्वापर सागर । यया नामासीचि सिनार । येर आघवें
तें नीर । एक जैसें ८८ तैसा श्रीकृष्ण पार्थ ऐसें । हें आंगाचिपासीं दिसे ।

च्च्या आज्ञेशिवाय मला कांहींहि दुसरें करावयाचें नाहीं. ६७ कारण, जें दृश्य प्राप्त झालें असतां दृश्यभावाचा नाश होतो; जें द्वैत गुरुशिष्यभाव नाहींसा करतें, जें एक असून सर्व देश व्यापून रहातें; ६८ ज्याचा संबंध झाला असतां सर्व बंध नाहींतसे होतात; ज्यच्या आशेनें आशा कुंठित होते व ज्याची भेट झाली असतां सर्वत्र आत्मस्वरूपच दिसतें, ६९ ते तुम्ही माझी सद्गुरुमूर्ति आहां कीं, जी एकत्वाचे भागाला साह्य करते व जिच्यावरून अद्वैताचा वोवई ओंवाळून टाकावा; १५७० आणि जे आपणच ब्रह्म होऊन चांगलें व वाईट काम नाहींसें करतां; आणि मग ज्याची निःसीम सेवा करावी; ७१ गंगा समुद्राची सेवा करावयास गेली असतां समुद्रात व तिची गांठ पडल्यावर ती समुद्ररूपच झाली त्याप्रमाणें ज्यांनीं आपल्या भक्तांना आत्मपदाचा आपला शेलका वांटा दिला, ७२ ते तुम्ही, हे श्रीकृष्ण, भेदरहित व सेवा करण्यास योग्य असे माझे सद्गुरु आहां, म्हणून हाच ब्रह्ममय होण्याचा मजवरआपला उपकार आहे असें समजा. ७३ जें तुमचा व माझ्या एकरूपतेच्या आडभेदाचें प्रतिबंधककवाड होतें, तें तुम्हीं नाहींसें करून उत्तम असा सेवासुखाची जोड करून दिली. ७४ तर सर्वदेवांचे राजे जे तुम्ही, ते मला जी आज्ञा करालती मी पाळीन. फार काय! वाटेल त्याविषयीं मलआज्ञा करा. ७५ हें अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव सुखानें अति हर्ष पावून प्रेमानें नाचूं लागले; आणे म्हणाले कीं, या विश्वरूप फळाला मला अर्जुन हेंच फळच उत्पन्न झालें! ७६ पूर्णकलेनें युक्त असा चला मुलगा जो चंद्र, त्याला पाहून क्षीरसागर मर्यादा विसरत नाहीं काय? म्हणजे भरती येत नाहीं काय? ७असें संवादरूपी वोहल्यावर हृदयस्थ खुणेनें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन या दोघांचें लग्न लागलें पाहून संजय तल्लीन झाला. ७८ अशा रीतीनें प्रेमाचा गहिंवर आल्यामुळें संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला कीं, हे राजन्! केवढें आपलें दैवाचें नशीब थोर आहे कीं, श्रीव्यासांनीं आपलें अशा समयास रक्षण केलें. ७९ आज पहा कीं, तुम्हांला व्यावहारिक दृष्टीही नसून ज्ञानदृष्टि आपल्यास सहज प्राप्त झाली; १५८० आणि रथ चालविण्याकरितां व त्यांच्या घोड्यांची परिक्षा करण्याकरितां मला ठेवलेलें असून, मला कृष्ण व अर्जुन यांचा संवाद ऐकण्याचा प्रसंग आला! ८१ युद्धाचा घोर प्रसंग सुरू असून, दोन्ही पक्षांकडील योद्धे आपणच होऊन जय व अपजय कोणाचाही झाला, तरी तो आपलाच होय; ८२ एवढ्या संकटसमयीं केवढा महान् अनुग्रह, कीं ज्याच्या योगानें ब्रह्मानंदाचा उवड उवड उपभोग घ्यावयास सांपडतो! ८३ हें संजयाचें भाषण ऐकून, दगडावर चंद्राचे किरण पडले, तरी जसा त्याला पाझर फुटत नाहीं, तसा धृतराष्ट्र राजा स्वस्थ बसून त्याचे मनास काडीइतकाही द्रव आला नाहीं. ८४ अशी राजाची स्थिति पाहून संजयानें त्याच्याशीं भाषण करण्याचें टाकलें; परंतु तो सुखाचे भरानें वेडा होऊन बोलूं लागला. ८५ हर्षाच्या भरानें भुलून गेल्यामुळें धृतराष्ट्राशीं संजयानें भाषण केलें; एऱ्हवीं तें ऐकण्याची राजाची योग्यता नाहीं, असें तो जाणत होता. ८६

अन्वय—इति अहं वासुदेवस्य महात्मनः पार्थस्य च इमम् अद्भुतं रोमहर्षणं संवादं अश्रौषम्. ॥ ७४ ॥

अर्थ—संजय म्हणालाः—हे धृतराष्ट्रराजा, याप्रमाणें वासुदेवाचा आणि परमश्रेष्ठ अर्जुनाचा अद्भुत व रोमांच उत्पन्न करणारा असा हा संवाद मीं ऐकिला. ॥ ७४ ॥

मग म्हणाला कीं, हे धृतराष्ट्र राजा, तुझा पुतण्या जो अर्जुन, तो असें बोलल्यावर श्रीकृष्णास परम आनंद झाला. ८७ राजा, पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र हीं नावें मात्र वेगळीं आहेत; परंतु उदकाचे दृष्टीनें ते दोन्ही जसे एकच आहेत, ८८ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन हे देहाच्या दृष्टीनें भिन्न

मग संवादीं जी नसे । कांहींच भेदु ८९ पैं दर्पणाहूनि चोखें । दोन्ही होती सन्मुखें । तेथ येरी येर देखे । आपणपें जैसें १५९० तैसा देवेंसीं पंडुसुतु । आपणपें देवीं देखतु । पांडवेंसीं देखे अनंतु । आपणपें पार्थीं ९१ देवदेवो भक्तालागीं । जिये विवरूनि देखे आंगीं । येरु तियेचेही भागीं । दोन्ही देखे ९२ आणिक कांहींचि नाहीं । म्हणौनि करिती काई । दोघे येकपणें पाहीं । नांदताती ९३ आतां भेदु जरी मोडे । तरी प्रश्नोत्तर कां घडे । ना भेदुचि तरी जोडे । संवादसुख कां ९४ ऐसें बोलतां दुजेपणें । संवादीं द्वैत गिळणें । तें ऐकिलें बोलणें । दोघांचें मियां ९५ उटूनि दोन्ही आरसे । वोडविलीया सरिसे । कोण कोणा पाहातसे । कल्पावें पां ९६ कां दीपासन्मुखु । ठेविलया दीपकु । कोण कोणा अधिकु । कोण जाणें ९७ ना ना अर्कापुढें अर्कु । उदयलिया आणिकु । कोण ह्मणे प्रकाशकु । प्रकाश्य कवण ९८ हें निर्धारूं जातां फुडें । निर्धारासि ठक पडे । ते दोघे जाले येवढे । संवादें सरिसे ९९ जी मिळतां दोन्ही उदकें । माजीं लवण वारू ठाके । कीं तयासीही निमिखें । तेंचि होय १६०० तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही । संवादले तें मनीं । धरितां मजही वानी । तेचि होतसे १ ऐसें ह्मणे ना मोटकें । तंव हिरोनि सात्त्विकें । आठव नेला नेणों कें । संजयपणाचा २ रोमांच जंव फरके । तंव तंव अंग सुरके । स्तंभ स्वेदांतें जिंकें । एकला कंपु ३ अद्वयानंदस्पर्शें । दिठी रसमय जाली असे । ते अश्रु नव्हती जैसें । द्रवत्वचि ४ नेणो काय न माय पोटीं । काय नेणों गुंफे कंठीं । वागर्थां पडत मिठी । उससाचिया ५ किंबहुना सात्त्विका आंठां । चाचरु मांडतां उमेठा । संजयो जालासे चोहटा । संवादसुखाचा ६ तया सुखाची ऐसी जाती । जे आपणचि धरी शांती । मग पुढती देहस्मृती । लाधली तेणें ७

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

तेव्हां बैसतोनि आनंदें । म्हणें जी जें उपनिषदें । नेणतां तें व्यासप्रसादें । ऐकिलें मियां ८ ऐकतांचि ते गोठी । ब्रह्मत्वाची पडिली मिठी । मीतूंपणेंसीं सृष्टी । विरोनि गेली ९ हे आवघेचि कां योग । जया ठायां येती मार्ग । तयाचें वाक्य सवंग । केलें मज व्यासें १६१० अहो अर्जुनाचेनि मिषें । आपणपेंचि दुजे ऐसें । नटोनि आपणया उद्देशें । बोलिले जें देव ११ तेथ कीं माझे श्रोत्र । पाटाचें जाले जी पात्र । काय वानूं स्वतंत्र । सामर्थ्य श्रीगुरूचें १२

आहेत; परंतु त्यांच्या झालेल्या भाषणांत तो भेद उरला नाहीं. ८९ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवल्यावर जसें एकमेकांत एकमेकाचें रूप दिसतें, १५९० तसे देवांसह अर्जुन देव आपले स्वरूपांत पाहूं लागले, व अर्जुनासह देव अर्जुन आपले स्वरूपांत पाहूं लागला. ९१ तो देवांचा देव हा भक्ताकरितां विचार करून आपल्या स्वरूपाकडे पाहूं लागला, तों त्यांत त्यांचेंही स्वरूप दिसूं लागलें. ९२ द्वैतभाव मुळीच उरला नाहीं, म्हणून श्रीकृष्ण भगवान् व अर्जुन ऐक्याचे भरांत निमग्न झाले. ९३ आतां दोघांवील भेद जर नाहींसा झाला, तर दोघांचे प्रश्न व उत्तरें होणार नाहींत; व तोच जर भेद नाहींसा होणार नाहीं, तर संवादाचें सुख कोठून मिळणार? ९४ असें द्वैतपणाचें भाषण चाललें असतां त्यांत द्वैत नाहींसें झालें; तें श्रीकृष्ण भगवान् व अर्जुन यांचें भाषण मीं ऐकलें. ९५ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवले असतां कोण कोणाला पहातो याची कल्पना कशी करावी? ९६ अथवा, दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेविला असतां कोणता प्रकाशक व कोणता प्रकाश्य (ज्यावर उजेड पडावयाचा ती वस्तु) हें कोणीं जाणावें? ९७ किंवा सूर्यासमोर दुसरा सूर्य उगवला असतां अमुक प्रकाशक व अमुक प्रकाश्य असें कोण म्हणेल? ९८ श्रीकृष्ण व अर्जुन हे संवादाच्या भरांत इतक्या ऐक्यास पावले कीं, त्याचा विचार करूं लागलें असतां तो जागचे जागीं बंद रहातो. ९९ दोन नद्यांचे प्रवाह मिळत असतां, त्या दोहोंस वेगळे करण्याकरितां मीठ मध्यें ठेवलें तर त्या मिसळून एके क्षणांत जसें पाणीच व्हावें लागतें, १६०० तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचें जें भाषण झालें, तें ध्यानांत धरतांना माझीही स्थिति तशीच झाली. १ इतकें संजय भाषण करीत आहे, तोंच अष्टसात्त्विक भावांनीं त्याचा संजयपणा हिरावून नेला. २ अंगावर जों जों रोमांच उभे राहूं लागले, तों तों मुरकुत्या पडल्या; स्वस्थपणा येऊन घाम सुटून त्याहीपेक्षां कंप विशेष वाढला. ३ अद्वयानंदाच्या भरानें दृष्टि ब्रह्मानंदमय होऊन प्रेमाश्रु वाहूं लागले; जणूं काय पाझरच सुटले आहेत! ४ त्याचे पोटांत काहींएक फुगवटा होऊन कंठ दाटून आला; व श्वासोच्छ्वासामुळें तोंडांतून शब्द बाहेर पडेना. ५ फार काय! अष्टसात्त्विक भावानें संजयाची अतिशय बोबडी वळली; आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादसुखाचा संजय हा वाटेकरीच झाला. ६ त्या सुखाची अशी जात आहे कीं, त्याच्या योगानें आपोआप शांति उत्पन्न होते; म्हणून संजय पुढें सहज देहभानावर आला. ७

अन्वय—व्यासप्रसादात् स्वयं योगं कथयतः योगेश्वरात् कृष्णात् एतत् परं गुह्यम् अहं साक्षात् श्रुतवान्. ॥ ७५ ॥

अर्थ—श्रीव्यासांच्या प्रसादानें, स्वतः अर्जुनाला ज्ञानयोग सांगणाऱ्या योगेश्वर श्रीकृष्णापासून हें अति गुह्य ज्ञान मीं प्रत्यक्ष ऐकलें. ॥ ७५ ॥

तेव्हां संजयाचें आनंदाचें भरतें कमी झाल्यावर तो असें म्हणाला कीं, उपनिषदांनाही जें गुह्य ठाऊक नाहीं, तें श्रीव्यासांच्या प्रसादानें मला ऐकण्यास मिळालें. ८ तें गुह्य ऐकल्याबरोबर ब्रह्मभावाची मिठी पडून मीं व तूं या भावासहवर्तमान सृष्टि बुडून गेली. ९ हे सर्व योगमार्ग ज्या ठिकाणीं येऊन मिळतात, असा जो श्रीकृष्ण भगवान्, त्याचें वाक्य श्रीव्यासांचे कृपेनें मला स्वस्त झालें. १६१० अहो, अर्जुनाच्या निमित्तानें श्रीकृष्ण भगवान आपणच अर्जुनरूप होऊन आपल्यालाच उद्देशून बोलले. ११ तें बोलणें ऐकण्यास माझे कान योग्य झाले; तर श्रीगुरूंच्या अद्भुत सामर्थ्याचें काय वर्णन करावें! १२

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राया हें बोलतां विस्मित होये । तेणेंचि मोडावला ठाये । रत्नीं कीं रत्नकिळा ये । झांकोळित जैसी १३ हिमवंतींचीं सरोवरें । चंद्रोदयीं होती कास्मीरें। मग सूर्यागमीं माघारें । द्रवत्व ये १४ तैसा शरीराचिया स्मृती । तो संवादु संजय चित्तीं । धरी आणि पुढती । तेचि होय १५

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ७७

मग उठोनि म्हणे नृपा । श्रीहरीचिया विश्वरूपा । देखिलया उगा कां पां। असों लाहसी १६ न देखणेनि जें दिसे । नाहींपणेंचि जें असे । विसरे आठवे तें कैसें । चुकऊं आतां १७ देखोनि चमत्कारु । कीजे तो नहीं पैसारु । मजहीसकट महापुरु । नेत आहे १८ ऐसा श्रीकृष्णार्जुन- । संवादसंगमीं स्नान । करूनि देतसे तिळदान । अहंतेचें १९ तेथ असंवरें आंदें । अलौकिकही कांहीं स्फुंदे । श्री कृष्ण म्हणे सद्गदें । वेळोवेळां १६२० या अवस्थांची कांहीं। कौरवातें परी नाहीं । म्हणोनि रायें तें कांहीं । कल्पावें स्व २१ तंव जाला सुखलाभु । आपणपां करूनि स्वयंभु । बुझाविला अवष्टंभु संजयें तेणें२२तेथ कोणी येकी अवसरीं। होआवी ते करूनि दुरी । रावो म्हणे संजयापरी। कैसी तुझी गा २३ तेणें तूंतें येथें व्यासें । बसविलें कासया उद्देशें । अप्रसंगामाजि ऐसें । बोलसी काई २४ रानींचें राऊळा नेलिया । दाही दिश मानी सुनिया । कां रात्री होय पाहलया । निशाचरां २५ जो जेथिंचें गौव नेणे । तयासि तें भिंगुळवाणें । म्हणौनि अप्रसंगु तेणें । म्हणावा कीं तो २६ मग म्हणे सांगें प्रस्तुत । उदयलेंसे जें उत्कळित । तें कोणासि बा रे जैत देईल शेखीं २७ एऱ्हवीं विशेषें बहुतेक । आमुचें ऐसें मानसिक । जे दुर्योधाचे अधिक । प्रताप सदा २८ आणि येरांचेनि पाडें । दळही याचें देव्हडें । म्हणौनि जैत फुडें । आणिल ना तें २९ आम्हां तंव गमे ऐसें । मा तुझें जोतीष कैसें । तें नेणों संजया असे । तैसें सांग पां १६३०

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

यया बोला संजयो म्हणे । जी येरयेरांचें मी नेणें । परी आयुष्य । तेथें जिणें । हें फुडें कीं गा ३१ चंद्र तेथें चंद्रिका । शंभु तेथें अंबिका । संत तेथें विवेका । असणें कीं जी ३२ रावो तेथें कटक । सौजन्य तेथें सोइरीक ।

अन्वय–राजन्, (अहं) केशवार्जुनयोः इमं पुण्यं अद्भुतं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुः हृष्यामि. ॥ ७६ ॥

अर्थ–हे राजा, केशवार्जुनांच्या या पुण्यकारक व अद्भुत संवादाचें वारंवार स्मरण होऊन मला पुनः पुनः आनंद होतो. ॥ ७६ ॥

संजय धृतराष्ट्र राजास इतकें बोलून पुनः विस्मय पावला, व त्याचा संजयपणाचा आठव मोडला. जशी रत्नाची प्रभा घटकेंत चमकते व घटकेंत बंद पडते; १३ हिमालय पर्वतावरील सरोवरांतील पाणी चंद्रोदय होतांच गोठून तीं स्फटिक मण्याच्यासारखीं दिसतात; व तींच सूर्योदय झाला म्हणजे विरघळून पूर्ववत् पाणी होतें; १४ तसा संजय देहभानावर आलावर, श्रीकृष्णार्जुनांचे संवादाची त्याचे चित्तांत आठवण होण्याबरोबर विस्मय होई. १५

अन्वय–राजन्, हरेः तत्च अत्यद्भुतं रूपं संस्मृत्य संस्मृत्य मे महान् विस्मयः (भवति)अहं पुनः पुनः हृष्यामि च. ७७

अर्थ–आणि हे राजा, त्या श्रीकृष्णाच्या अत्यद्भुत विश्वरूपाचें वारंवार स्मरण होऊन मला मोठा विस्मय होतो, आणि पुनः पुनः मला आनंद वाटतो. ॥ ७७ ॥

मग त्या आनंदाचे रांत उभा राहून संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला कीं हे राजा, श्रीहरीचें विश्वरूप पाहून देखील तुला आनंद न होतां तूं स्वस्थ कां बसलास ? १६ जें विश्वरूप न पहातांही दिसतें, जें नाहीं म्हटलें तरी ज्याचें अस्तित्व बुडत नाहीं, व जें विसरूं म्हटलें तरी आठवतें, तें चुकवितां कसें येईल ? १७ आनंदाचा पूर जो आला तो पाहून, काय चमत्व आहे, असें म्हणण्याला देखील अवकाश उरला नाहीं. तो आनंदाचा महापूर माझेपणाचा आठव घेऊन जात आहे. १८ या प्रकारेंकरून श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत त्यानें स्नान करून अहंतेला तिलांजलि देऊन तिचा संबंध तोडला. १९ त्या अनिर्वाच्य आनंदांत मोठा श्वासोच्छ्वास टाकून सद्गदित होऊन वारंवार, "हे कृष्णा, हे कृष्णा," असें संजय म्हणूं लागला. १६२० ही संजयाची अवस्था पण, त्यांतील एकेही गोष्टीचा गंध धृतराष्ट्र राजाचे ठिकाणीं नव्हता, म्हणून त्या आनंदाची कल्पना ही त्याला होईना. २१ इतक्यांत झालेला तो सुखाचा काल, तो आपल्या ठिकाणीं ठेवून संजय देहभानावर आला. २२ त्या वेळेस धृतराष्ट्र राजा म्हणतो:—संजया, माझा वेळ जावा म्हणून, तुला येथें श्रीव्यासांनीं बसविलें असून, ती गोष्ट न करतां हा तूं काय प्रकार मांडला आहेस ? २३ त्या व्यासमुनींनीं तुला कोणते उद्देशानें बसविलें ? आणि येथें ही भलतीं भाषणें काय बोलतोस? २४ —ह्या धृतराष्ट्राच्या बोलण्याचा चमत्कार वाटून ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात:—अहो, रानटी मनुष्यास एकादे मोठे महालांत नेल्यावर त्याला जशा दाही दिशा उदास दिसतात; किंवा उजाडलें म्हणजे जशी निशाचरांस रात्र होते; २५ ज्याला ज्या गोष्टीचा अनुभव नाहीं, त्यानें ती गोष्ट भयंकर मानणें हें योग्यच आहे, म्हणून चांगल्या गोष्टीस वाईट गोष्ट म्हणणें हेंही योग्यच होय. २६ मग धृतराष्ट्र राजा म्हणाला कीं, हल्लीं जो हा कलह उत्पन्न झाला आहे, यामध्यें शेवटीं बा संजया, कोणाला जय मिळेल ? २७ एऱ्हवीं बहुतकरून आमची अशी मनोदेवता धांवते कीं, दुर्योधनाचाच प्रताप सर्वदा जास्ती आहे, २८ आणि पांडवांचे मानानें पाहिलें असतां आमचें सैन्यही दिढीनें जास्त आहे, म्हणून खरोखर दुर्योधनालाच जय मिळेल. २९ आम्हांला तर असें वाटतें, मग तुला कसें काय वाटत असेल तें असो. परंतु संजया, तुझें माकीत काय आहे, तें आम्हांला सांग. १६३०

अन्वय–यत्र योगेश्वरः कृष्णः, यत्र धनुर्धरः पार्थः, तत्र श्रीः, विजयः, भूतिः, ध्रुवा नीतिः च इति मम मतिः (अस्ति). ॥ ७८ ॥

अर्थ--जिकडे योगेश्वर असा श्रीकृष्ण आणि धनुर्धारी असा पार्थ आहे, तिकडे लक्ष्मी, विजय, ऐश्वर्य आणि निश्चल नीति ह्या गोष्टी असावयाच्याच, असें माझें मत आहे. ॥ ७८ ॥

हें राजाचें भाषण ऐकून संजय म्हणाला कीं, तुम्हां दोघांपैकीं कोणाला जय येईल, हें मला सांगवत नाहीं. परंतु जेथें आयुष्य आहे, तेथें जगणें हें खास आहे. ३१ चंद्र तेथें चांदणें, शंकर तेथें पार्वती, संत तेथें ज्ञान या गोष्टी निश्चित असावयाच्याच. ३२ राजा तेथें सैन्य, सौजन्य तेथें सोय-

वन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं ३३ दया तेथें धर्मु । धर्मु तेथें सुखागमु । सुखीं पुरुषोत्तमु । असे जैसा ३४ वसंत तेथें वनें । वन तेथ सुमनें । सुमनीं पालिंगनें । सारंगांचीं ३५ गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन । दर्शनीं समाधान । आथी जैसें ३६ भाग्य तेथ विलासु । सुख तेथें उल्लासु । हें असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथें ३७ तैसें सकळ पुरुषार्थे । जेणें स्वामी कां सनाथ । तो श्रीकृष्ण रावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ३८ आणि आपलेनि कांतेंसी । ते जगदंबा जयापासीं । अणिमादिकी काय दासी । नव्हती तयां ३९ कृष्ण विजयस्वरूप निजांगें । तो राहिला असे जेणें भागें । तैं जयो लागवेगें । तेथेंचि आहे १६४० विजयी नामें अर्जुन विख्यातु । विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथु । श्रियेसीं विजय निश्चितु । तेथेंचि असे ४१ तयाचिये देशींच्या झाडीं । कल्पतरूतें होडी । न जिणावें कां येवढी । मायबापें असतां ४२ ते पाषाणही आववे । चिंतारत्नें कां नोहावे । तिये भूमिके कां न यावें । सुवर्णत्व ४३ याचिया गांवींचिया । नदी अमृतें वाहाविया । नवल कायि राया । विचारीं प ४४ तयाचे विसाट शब्द । सुखें ह्मणों येती वेद । सदेह सच्चिदानंद । कां न्हावे ते ४५ पैं स्वर्गापवर्ग दोन्ही । इयें पदें जया अधींनी । जे श्रीकृष्ण बाप जननी । कमळा जया ४६ म्हणौनि जिया बाहीं उभा । तो लक्ष्मीयेचा वल्लभा । तेथ सर्वसिद्धी स्वयंभा । येर मी नेणें ४७ आणि समुद्राचा मेघु । उपयोगें तयाहूनि चांगु । तैसा पार्थी आजि लागु । आहे तये ४८ कनकत्वदीक्षागुरु । लोहा परिसु होय कीरु । परि जगा पोसिता व्यवहारु । तेंचि जाणें ४ येथ गुरुत्वा येंतसे उणें । ऐसें ह्मणें कोण्ही म्हणे । वन्हिप्रकाश दीपपणें प्रकाशी आपला १६५० तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थु देवासीचि बहुती । प माने इये स्तुती । गौरव असे ५१ आणि पुत्रें मी सर्व गुणीं । जिणावा हे बापा शिराणी । तरी ते शार्ङ्गपाणी । फळा आली ५२ किंबहुना ऐसा नृपा । पार्थु जालासे कृष्णकृपा तो जयाकडे साक्षेपा । रिती आहे ५३ तोचि गा विजयाा ठावो । तेथ तुज कोण संदेहो । तेथ नये तरी वावो । विजयोचि होय ५४ म्हणौनि जेथ श्री तेथें श्रीमंतु । जेथ पंडूचा सुतु । तेथ विजय समस्तु । अभ्युदय तेथ ५५ जरी व्यासाचेनि साचे । धिरे मन तुमचें । तरी या बोलाचें । ध्रुवि माना ५६ जेथ तो श्रीवल्लभु । जेथ भक्तकदंबु । तेथ सुख आणि लाभु मंगळाचा ५७ या

रंक, अग्नि तेथें दाहकतेचें सामर्थ्य, ३३ दया तेथें धर्म, धर्म तेथें सुखाचें स्थान, व जेथें सुख आहे तेथें पुरुषोत्तम या गोष्टी असावयाच्याच. ३४ वसंत तेथें वन, वन तेथें फुलें, आणि फुलांचे ठिकाणीं भ्रमरांचे समुदाय; ३५ गुरु तेथें ज्ञान, ज्ञानाचे ठिकाणीं आत्मानुभव, आणि आत्मानुभव झाल्यावर समाधान हें असावयाचेंच. ३६ भाग्य तेथें विलास, सुख तेथें उल्हास, फार काय सांगावें ! जेथें सूर्य तेथें प्रकाश हा असावयाचाच. ३७ त्याप्रमाणें, चार पुरुषार्थ (धर्म अर्थ, काम व मोक्ष) ज्याच्या योगानें सनाथ झाले आहेत, तो श्रीकृष्ण भगवान जेथें आहे, तेथें लक्ष्मी असावयाचीच; ३८ आणि आपल्या पतीसह ज्याजवळ जगदंबा आहे, त्या ज्याजवळ जगदंबेच्या दासी अष्टसिद्धि ह्या असणार नाहींत काय ? ३९ विजयस्वरूप जो श्रीकृष्ण, तो ज्यापक्षाकडे स्वतः उभा राहिला आहे, तिकडेच जय असावयाचा. १६४० जो अर्जुन विजय नांवानें प्रख्यात आहे, आणि विजयरूप श्रीकृष्ण भगवान हा लक्ष्मीसह जिकडे आहे तिकडेच जय खास ठेवला आहे. ४१ ज्या भक्ताला श्रीकृष्ण भगवान् व लक्ष्मी हीं बाप व आई आहेत, त्याच्या देशांतील झाडांनीं कल्पतरूची बरोबरी कां न करावी ? ४२ तेथील सर्व दगड चिंतामणि कां न होतील ? व तेथील जमिनी सुवर्णाच्या कां न होतील ? ४३ त्याच्या गांवच्या नद्या अमृतानें कां न वाहतील ? यांत नवल तें काय ? राजा, याचा तूंच विचार कर. ४४ त्याच्या तोंडांतून निघणारे जे शब्द, त्यांना सुखानें वेदवाक्य म्हणतां येईल. देह असतांना ते सच्चिदानंद स्वरूप कां न होतील ? ४५ म्हणून स्वर्ग व मोक्ष हीं दोन्ही पदें ज्याच्या सत्तेंत आहेत, असा श्रीकृष्ण भगवान् व कमला (लक्ष्मी) हीं ज्याचीं बाप व आई स्वतः झालीं आहेत, ४६ म्हणून, ज्यांच्याकडे लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण भगवान् उभे आहेत तिकडे स्वयमेव सर्व सिद्धी असावयाच्याच, याशिवाय मी दुसरें कांहीं जाणीत नाहीं. ४७ आणि समुद्रापासून उत्पन्न होणारा जो मेघ, त्याचा समुद्राहूनही जगतास विशेष उपयोग होतो; तसें श्रीकृष्णापेक्षां पार्थाचें भाग्य आज विशेष आहे. ४८ लोखंडाला कनकाची दीक्षा देणारा परिस हा गुरु खरा, परंतु जगाला व्यवहारांत ज्याचा (सोन्याचा) उपयोग होतो, त्याचीच योग्यता विशेष मानली जाते. ४९ या उक्तीनें गुरुत्वाला उणेपणा येतो असें कदाचित् कोणी म्हणेल, तर अग्नीचा प्रकाश जो दीप, त्याची प्रशंसा केली असतां ती जशी अग्नीचीच होते, १६५० तशी देवांच्याच प्रसादानें पार्थाची शक्ति देवांहून विशेष आहे. परंतु पार्थाचीच स्तुति केली असतां त्याचें देवाला विशेष गौरव वाटतें. ५१ आणि पुत्रानें मला सर्व गुणांनीं जिंकावें अशी बापास जी इच्छा असते, तीच श्रीकृष्णाची इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. ५२ राजा, फार काय सांगूं ! कृष्णकृपेनें युक्त जो पार्थ तो ज्या बाजूला आहे, ५३ तेंच विजयाचें ठिकाण, याविषयीं तुला संशय कशास पाहिजे ? तेथें जर विजय नाहीं आला, तर विजयाचें विजयपण व्यर्थ होईल. ५४ याकरितां, जेथें लक्ष्मी तेथें तिचा पति श्रीकृष्ण भगवान, व जेथें पांडुपुत्र अर्जुन तेथें विजय असून भाग्योदयही तेथेंच आहे. ५५ जर श्रीव्यासांचे बोलण्यावर तुमचा भरंवसा असेल, तर मी जे आतां बोललों तें खचीत आहे, असें समजा. ५६ जेथें लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण व भक्तकंदब अर्जुन हे आहेत, तेथें मंगलाचा लाभ आणि सौख्य आहे. ५७

बोला आन होये । तरि व्यासाचा अंकु न वाहे । ऐसें गाजोनि बाहे । उ-
भिली तेणें ५८ एवं भारताचा आवांका । आणूनि श्लोका येका । संजयें कुरु-
नायका । दिधला हातीं ५९ जैसा नेणों केवढा वन्ही । परी गुणाग्रीं ठेउनी ।
आणिजे सूर्याची हानी । निस्तरावया १६६० तैसें शब्दब्रह्म अनंत । जाले स-
वालक्ष भारत । भारताचे शतें सात । सर्वस्व गीता ६१ तयांही सातां शतांचा
इत्यर्थु हा श्लोक शेषींचा । व्यासशिष्य संजयाचा । पूर्णोद्गारु जो ६२ येणें ये-
केंचि श्लोकें । राहे तेणें असकें । अविद्याजाताचें निकें । जितिलें होय ६३ ऐसे
श्लोकशतें सात । गीतेचीं पदें आंगें वाहत । पदें म्हणों कीं परमामृत । गीता-
काशींचे ६४ कीं आत्मराजाचिये सभे । गंधे बोडवले हे खांबे । मज श्लोक
प्रतिभे । ऐसे येत ६५ कीं गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती । मोहम-
हिषा मुक्ती । आनंदली असे ६६ म्हणौनि मनें कायें वाचा । जो सेवकु हो-
ईल इयेचा । तो स्वानंदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ६७ कीं अविद्यातिमिर-
रोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंके । ऐसे प्रकाशिले गीतामिषें । रायें श्रीकृष्णें ६८
कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता । संसारपथश्रांता । विसं-
वावया ६९ कीं सभाग्य संतीं भ्रमरीं । केले ते श्लोक कल्हारीं । श्रीकृष्णाख्य-
सरोवरीं । सासिन्नली हे १६७० कीं श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचें महि-
मान । वाखाणिते बंदिजन । उदंड जैसे ७१ कीं श्लोकांचिया आवारा । सात
शतें करूनि सुंदरा । सर्वागम गीतापुरा । वसों आले ७२ कीं निजकांता आ-
त्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरु कां जो ७३
कीं गीताकमळींचे भृंग । कीं हे गीतासागरतरंग । कीं हरीचे हे तुरंग । गी-
तारथींचे ७४ कीं श्लोकसर्व तीर्थसंघातु । आला श्रीगीतेगंगे आंतु । जे अर्जुन
नर सिंहस्थु । जाला म्हणौनि ७५ कीं नोहे हे श्लोकश्रेणी । अचिंतचित्तचिं-
तामणी । कीं निर्विकल्पां लावणी । कल्पतरूंची ७६ ऐसिया शतेंसात श्लोकां ।
परी आगळा येकयेका । आतां कोण वेगळिका । वानावा पां ७७ तान्ही आणि
पारठी । इया कामधेनूतें दिठी । सूनि जैसिया गोठी । कीजती ना ७८ दीपा
आगिलु मागिलु । सूर्य धाकुटा वडीलु । अमृतसिंधु खोलु । उथळु कायसा
७९ तैसें पहिले सरते । श्लोक न म्हणावे गीते । जुनीं नवीं पारिजातें । आ-
हाती काई १६८० आणि श्लोका पाडु नाहीं । हें कीर समर्थु काई । येथ वाच्य

हें माझें बोलणें जर असत्य होईल, तर मी व्यासांचा शिष्य म्हणविणार नाहीं, असें हात उभारून मोठ्यानें गर्जना करून तो बोलला. ५८ याप्रमाणें सर्व भारताचा सारांश संजयानें गीतेच्या अठराव्या अध्यायांतील एका अठ्ठयाहत्तराव्या श्लोकांत आणून, कुरुनायक जो धृतराष्ट्र राजा त्याचे हातांत दिला. ५९ अग्नि किती मोठा आहे! परंतु वातीच्या शेवटाला लावला असतां, त्याच्या उजेडानें सूर्य मावळल्यावर जो अंधार पडतो, त्याचें निवारण होतें; १६६० त्याप्रमाणें, वेद अनंत असून त्याचें सार सवालक्ष भारत केलें व त्या भारताचा सारांश गीतेच्या सातशें श्लोकांत आणिला. ६१ व्यासांचा शिष्य जो संजय, त्याचा गीतेच्या सातशें श्लोकांतील शेवटला जो श्लोक तो पूर्ण उद्गार होय. ६२ या एकाच श्लोकानें अज्ञानाचें मूळ समूळ जिंकून टाकलें. ६३ असे गीतेचे सातशें श्लोक हीं गीतेचीं पदें (पाउलें) असून, गीतेला घेऊन जात आहेत; किंवा हीं पदें नसून हे श्लोकही गीताकाशींची अमृतवृष्टिच आहे कीं काय? ६४ किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर आत्मराजाची सभा जी गीता, त्या गीतारूप सभेचे हे सातशें श्लोकरूप खांबच आहेत, असें मला वाटतें. ६५ किंवा, गीता ही सातशें श्लोकांनीं प्रतिपादन केलेली साक्षात् भगवती देवीच आहे. या देवीनें मोहरूप महिषासुरास मारून ही आनंदाप्रत पावली आहे. ६६ म्हणून, या गीतारूप देवीचा जो कायावाचामनेंकरून सेवक होईल, तो आनंदरूपी साम्राज्यपटाचा सार्वभौम राजाच होईल. ६७ किंवा अज्ञानरूप जो अंधकार, त्याला प्रतिज्ञेनें जिंकणारे हे सातशें श्लोक नसून हे सातशें सूर्यच श्रीकृष्णांनीं गीतेच्या रूपानें प्रकाशित केले आहेत. ६८ किंवा संसारमार्गानें चालणारांना जे श्रम झाले आहेत, त्यांचा परिहार होऊन विसांवा घेण्याकरितां सातशें श्लोक हे द्राक्षांचे वेलच असून ते गीतारूप मांडवावर पसरलेले आहेत. ६९ किंवा, श्रीकृष्णाख्यानरूपी गीतासरोवरांत सातशें श्लोक हीं कमळें असून, त्यांचा गंध घेणारे भाग्यवान् संत हे भ्रमरच होत. १६७० किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचा महिमा वर्णन करणारे हे सातशें स्तुतिपाठकच आहेत. ७१ किंवा गीता रूप शहराला भोंवतालून सातशें श्लोकांचा कोटच आहे, म्हणून सर्व शास्त्रें गीतापुरांत वास करण्यास आलीं आहेत. ७२ किंवा, आपला पति जो आत्मा, त्याला प्रेमानें आलिंगन देण्याकरितां गीता ही श्लोकरूपी बाहु पसरून आली आहे असें वाटतें. ७३ किंवा गीतारूप कमलाचा गंध घेणारे हे श्लोक नसून भ्रमरच आहेत; अथवा हे श्लोक गीतारूप सागराच्या लाटाच आहेत; किंवा श्रीहरीचा गीतारूप रथ ओढणारे हे घोडेच आहेत. ७४ किंवा गीता ही गंगा असून इचे ठायीं सर्व श्लोकरूपी तीर्थें नरावतार अर्जुनरूपी सिंहस्थ पर्वणी आल्यामुळें मिळावयास आलीं आहेत. ७५ किंवा हे श्लोक पंक्ति नसून, चित्ताला अचिंत्य जें ब्रह्म, त्याची प्राप्ति करून देणारे चिंतामणिच आहेत; अथवा, कल्पनातीत जें ब्रह्म, तें प्राप्त करून देणारे हे कल्पतरूच आहेत. ७६ असे हे सातशें श्लोक एकापेक्षां एक वरचढ आहेत. तर यांत लाहान मोठे अशा वेगळेपणानें कोणत्या श्लोकाचें वर्णन करावें? ७७ कामधेनूकडे बघितलें म्हणजे जशी ती दुभती व आटलेली या गोष्टी संभवत नाहींत; ७८ दिव्यांमध्यें अगोदरचा व मागचा कोणता, व सूर्याकडे पाहिलें म्हणजे धाकटा किंवा मोठा हें समजत नाहीं, आणि अमृतसमुद्राला खोल किंवा उथळ हें ह्मणतां येईल काय? कारण, सर्वांचीं फळें एकच आहेत. ७९ त्याप्रमाणें, गीतेच्या सातशें श्लोकांत पहिला व शेवटला हें ह्मणतां येत नाहीं. पहा कीं, सुवर्णपारिजातकाच्या पुष्पांत ताजीं व शिळीं असा भेद करतां येईल काय? १६८० आणि श्लोकांत कमजास्तपणा नाहीं याविषयीं काय सिद्ध करूं? परंतु या गीताशास्त्रामध्यें सांगणारा व ऐकणारा या दोघांत भेद नसून ते एकस्वरूपच

वाचकही । भागु न धरी८१ जे इये शास्त्रीं येकु । श्रीकृष्णाचि वाच्य वाचकु । हें प्रसिद्ध जाणे लोकु । भलताही८२येथें अर्थें तेंचि पाठें । जोडे येवढेंनि घटें । वाच्यवाचक येकवटें । साधितें शास्त्र८३म्हणोनि मज कांहीं । समर्थनीं आतां विषय नाहीं। गीता जाणा हे वाङ्मयी । श्रीमूर्ति प्रभूची८४शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे । मग आपण मावळे । तैसें नव्हे हें सगळें । परब्रह्मचि ८५ कैसा विश्वाचिया कृपा । करूनि महानंद सोपा । अर्जुनव्याजें रूपा । आणिला देवें ८६ चकोराचेनि निमित्तें । तिन्ही भुवनें संततें । निवविलीं कळावंतें । चंद्रें जेवि ८७ कां गौतमाचेनि मिषें । कळिकाळज्वरितोद्देशें । पाणिढाळु गिरीशें । गंगेचा केला८८ तैसें गीतेचें हें दुभतें । वत्स करूनि पार्थातें । दुभीनली जगापुरतें । श्रीकृष्ण गाय८९येथें जीवें जरी नाहाल । तरी हेचि कीर होआल । नातरी पाठमिषें तिंबाल । जीभचि जरी १६९० तरी लोह एकें अंशें । झगटलिया परिसें । येरीकडे अपैसें । सुवर्ण होय ९१ तैसी पाठाची ते वाटी । श्लोकपाद लावा ना जंव वोठीं । तंव ब्रह्मतेची पुष्टी । येईल आंगा ९२ ना येणेसीं मुख वांकडें । करूनि ठाकाल कानवडे । तरी कानींही घेतां पडे । तेंचि लेख ९३ जे हे श्रवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी मोक्षाअरौतें । जैसा समर्थ दाता कोण्हातें । नास्ति न म्हणे ९४ म्हणोनि जाणतया सवा । गीताचि येकी सेवा । काय कराल आघवां । शास्त्रीं येरीं ९५ आणि कृष्णार्जुनीं मोकळी । गोठी चावळिली जे निराळी । ते श्रीव्यासें केली करतळीं । घेवों ये ऐसी ९६ बाळकातें वोरसें । माय जैं जेवऊं बैसे । तैं तया ठाकती तैसे । घांस करी ९७ कां अफाटा समीरणा । आपैतेंपण शाहाणा । केलें जैसें विंजणा । निर्मूनियां ९८ तैसें शब्दें जें न लभे । तें घडूनियां अनुष्टुभें । स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे । सामाविलें ९९ स्वातीचेनि पाणियें । न होती जरी मोतियें । तरी अंगीं सुंदराचिये । का शोभती तियें १७०० नादु वाद्या न येतां । तरी कां गोचरु होता । फुलें न होतां घेपता । आमोदु केवि १ गोडी न होती पक्वान्नें । तरी कां फावती रसनें । दर्पणावीण नयनें । नयनु कां दिसे २ द्रष्टा श्रीगुरुमूर्तीं । न रिगता दृश्यपंथीं । तरी कां ह्या उपास्ती । आकळता तो ३ तैसें वस्तु जें असंख्यात । तया संख्या शतें सात । न होती तरी कोणा येथ । फावों शकतें ४ मेघ सिंधूचें पाणी वाहे । तरी जग तयातेंचि पाहे । कां जें उमप तें नोहे । ठाकतें कोण्हा ५ आणि वाचा जे न पवे । तें हे श्लोक न होते बरवे । तरी कानें मुखें फावे । ऐसें कां होतें ६ म्हणोनि श्रीव्यासाचा हा थोरु । विश्वा

आहेत. ८१ कारण, या गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण सांगणारे व अर्जुन हा श्रीकृष्णरूपच ऐकणारा या गोष्टी सर्वांना ठाऊक आहेत. ८२ या गीतेंत अर्थानें जें फळ, तेंच पाठ करण्यानें थट लावून मिळतें, ह्मणून वाच्य व वाचक या दोघांनाही सारखीच योग्यता देणारें हें शास्त्र आहे. ८३ ह्मणून, त्या गीतेविषयीं जास्त सिद्ध करण्याचें राहिलें नाहीं. कारण, गीता ही भगवंताची शब्दमय मूर्तिच आहे. ८४ इतर शास्त्रांचें वाचन करून अर्थ समजल्यावर फलप्राप्ति झाली म्हणजे तें शास्त्र नाहींसें होतें; तसें हें गीताशास्त्र नसून हें ओतप्रोत परब्रह्मस्वरूपच आहे. ८५ काय सांगावें ? अर्जुनाचें निमित्त करून सर्व जगावर कृपा करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं दुर्लभ असा ब्रह्मानंद सुलभ करून ठेवला आहे. ८६ जसा पूर्णकलायुक्त चंद्र चकोराच्या निमित्तानें प्रकाशित होऊन तिन्ही लोकांच्या तापाची निवृत्ति करितो; ८७ अथवा गौतमाच्या निमित्तानें, कळिकाळरूपी ज्वरानें पीडित झालेल्या जगाच्या दोषांची निवृत्ति होण्याकरितां श्रीशंकरांनीं गंगा या मृत्युलोकीं पाठवून दिली, ८८ त्याप्रमाणें पार्थरूपी वत्साचें निमित्त करून श्रीकृष्णरूपी गाईनें हें गीतारूप दूध देऊन सर्व जगाला संतोषित केलें. ८९ या गीताशास्त्राचे ठिकाणीं जिवाभावानें बुडी घाल, तर गीतारूपच व्हाल, अथवा पाठ करण्यानें जिभेला जर श्रम घाल, तर गीतारूपच व्हाल. १९० परिसाचें सामर्थ्य असें आहे कीं, तो लोखंडाच्या एका बाजूस लागला असतां सर्व लोखंड आपोआप सुवर्णमय होतें, ९१ तशी गीतापाठरूपी वाटी, ज्या श्लोकाचें पद मुखाला लावाल न लावाल, त्याच ब्रह्मत्वाची पुष्टि अंगांत येईल. ९२ अथवा, गीता पाठ करण्याविषयीं तोंड वांकडें करून जर कुशीवर वळाल, तर तीं अक्षरें कानांत जरी पडलीं, तरी त्यांचेंही फळ तेंच येईल. ९३ गीतेचें औदार्य काय सांगावें, कीं जी आपल्या श्रवणानें, पाठानें व अर्थानें मोक्षाशिवाय दुसरें फळच देत नाहीं. जसा समर्थ दाता कोणालाही विमुख लावीत नाहीं तशी. ९४ म्हणून, जितके शहाणे आहेत, त्यांनीं एक गीतेचें सेवन करावें. याव्यतिरिक्त इतर शास्त्राचें सेवन करून काय प्राप्त होणार आहे ? ९५ आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं जें नुसतें संभाषण केलें, तें श्रीव्यासांनीं हातांत घेतां येईल, तितकें सुलभ केलें. ९६ मुलाला आई प्रेमानें जेऊं घालण्यास बसली म्हणजे त्याला जसे गिळतां येतील तसेच लहान घांस करिते; ९७ किंवा अफाट जो वायु तो आपल्या हातांत यावा, ह्मणून शहाण्यांनीं जशी पंख्याची योजना केली, ९८ तसें शब्दानें जें कळावयाचें नाहीं, त्याचे अनुष्टुभ छंद करून, स्त्री, शूद्र आदिकरून सर्वांच्या बुद्धीला तें सुलभ करून ठेवलें. ९९ स्वाती नक्षत्राच्या पाण्यापासून जर मोतीं उत्पन्न झालीं नसतीं, तर स्त्रियांचीं अंगें कशानें शोभिवंत झालीं असतीं ? १७०० नादब्रह्म जर वाद्यांत आलें नसतें, तर नाद आपल्यास कसा कळला असता ? फुलें जर नसतीं, तर वास कसा घेतां आला असता ? १ पक्वान्नांत जर गोडी नसती, तर ती जिभेला कशी प्राप्त झाली असती ? आरसा जर नसता, तर डोळ्यांला आपलें रूप कसें पहातां आलें असतें ? २ निराकार श्रीगुरु जर आकारास आले नसते, तर उपासकांना कशी सेवा करतां आली असती ? ३ तसें अगणित जें ब्रह्म, तें गीतेच्या सातशें श्लोकांच्या रूपानें जर प्रकट झालें नसतें, तर कोणालाही जाणतां आलें असतें काय ? ४ मेघ समुद्राचेंच पाणी वर घेऊन वृष्टि करून सर्वांचा उपयोग करतो, तरी लोक मेघांचीच आशा करतात. कारण, अमर्याद जो समुद्र, त्यापासून कोणाचाच उपयोग होत नाहीं. ५ म्हणून, जें वाणीला देखील प्राप्त होत नाहीं, तें व्यासांनीं जर हे उत्तम श्लोक केले नसते, तर ऐकावयाला किंवा मुखानेंतरी वर्णन करावयाला कसें आलें असतें ? ६ याकरितां, श्रीकृष्णांची जी उक्ति (संभाषण), तिची गीतेच्या रूपानें व्यासांनीं रचना केली, म्हणून सर्व जगतावर त्यांचा मोठा उपकार झाला आहे.—त्या

... । जे श्रीकृष्ण उक्ती आकारु । ग्रंथाचा केला ७ आणि तोचि हा जी आतां । श्रीव्यासाचीं पदें पाहात पाहतां । आणिला श्रवणपथा । मऱ्हाटिया ८ व्यासादिकांचे उन्मेख । गहाटती जेथ साशंक । तेथ मीही रंक येक । चावळी करीं ९ परी गीता ईश्वरु भोळा । जे व्यासोक्तिकुसुममाळा । तरी माझीया दूर्वादळा । ना न म्हणे कीं १० आणि क्षीरसिंधूचिया तटा । पाणिया येती गजघंटा । तेथ काय मुरकुटा । वारिजत असे ११ पांखुटें पाखिरूं । नुडे तरी नभींच थिरु । गगन आक्रमी सत्वरु । तो गरुडही तेथ १२ गजहंसाचें चालणें । भूतळीं जालिया शाहाणें । आणिकें काय कोणें । चालवेचि ना १३ जी आपुलेनि अवकाशें । अगाध जळ घेपे कलशें । चुळीं चूळपणाऐसें । भरूनि न निघे १४ दिवटीच्या आंगीं थोरी । तरी ते बहु तेज धरी । वाती आपुलियापरी । आणीच कीं ना १५ जी समुद्राचेनि पैसें । समुद्रीं आकाश आभासे । थिल्लरीं थिल्लराऐसें । बिंबेचि पैं १६ तेविं व्यासादिक महामती । वावरों येती इये ग्रंथीं । मा आम्ही ठाकों हे युक्ती । न मिळे कीर १७ जिये सागरीं जळचरें । संचरती मंदराकारें । तेथ देखोनि शफरें येरें । पोहों न लाहती १८ अरुण आंगाजवळिके । म्हणोनि सूर्यातें देखे । मा भूतळींची न देखे । मुंगी काई १९ यालागीं आम्हां प्राकृतां । देशिकारें बंधे गीता । म्हणणें हें अनुचिता । कारण नोहे २० आणि बापु पुढां जाये । ते घेत पाउल बाळ सोये । बाळ ये तरी न लाहे । पावों कायी २१ तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारातें वाट पुसतु । अयोग्यही मी न पवतु । कें जाईन २२ आणि पृथ्वी जय साया क्षमा । नुबगे स्थावरजंगमा । जयाचेनि अमृतें चंद्रमा । निववी जग २३ जयाचें आंगिक असिकें । तेज लाहोनि अर्कें । आंधाराचें सावाइकें । लोटिजत आहे २४ समुद्रा जयाचें तोय । तोया जयाचें माधुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनि २५ पवनाप्र याचें बळ । आकाश जेणें पघळ । ज्ञान जेणें उज्वळ । चक्रवर्ती २६ वेद जेणें सुभ । सुख जेणें सोल्लास । हें असो रूपस । विश्व जेणें २७ जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथु । राहटत असे मजहीआंतु । रिघोनियां २८ आतां आयती गीता जगीं । मी सांगें मऱ्हाठिया भंगीं । येथ कें विस्मयालागीं । ठावो आहे २९ श्रीगुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं जयापासीं होती । तेणें कोळियें त्रिजगतीं । येकवद केली ३० चंदनें वेधलीं झाडें । जालीं चंदनाचेनि पाडें । वसिष्ठें मांडली कीं भांडे । भानूसीं शाटी ३१ मा मी तंव चित्ताथिला । आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला । जो दिठी वेनि आपुला । बैसवी पदीं ३२ आधींचि दे-

व्यासांच्या गीतेवर व्याख्यान केल्यावद्दल महाराज परिहार देतातः– ७आणि आतां तोच गीतार्थ मी व्यासांचीं पदें पाहून पाहून शुद्ध मराठी भाषेत ऐकण्याजोगा केला. ८ ज्या गीतार्थाचें यथार्थ वर्णन करण्याविषयीं व्यासादिकांचें देखील ज्ञान साशंक होतें, त्या गीतेचें मीं हें गरीबानें व्याख्यान केलें आहे. ९ परंतु गीतारूप ईश्वर हा अत्यंत भोळा आहे, म्हणून व्यासांच्या भाषणरूपी पुष्पमाला धारण करितो, व आमचे गरीबाचे दुर्वांकुरांसही नाहीं म्हणत नाहीं १७१० आणि क्षीरसमुद्राचे कांठाला हत्तींचे समुदाय पाणी पिण्यास येतात, तेथें त्यांना तेवढी परवानगी असून, मुरकुटांना तो मार्गवारी लावतो काय ? ११पंख फुटतात न फुटतात अशा पांखराला जरी उडतां आलें नाहीं, तरी तें आकाशांतच रहातें,व सर्व गगनाचें आक्रमण करणारा गरूडही त्या आकाशांतच रहातो.१२राजहंसाची मंद गति सर्व जगतांत उत्तम असली,म्हणून दुसऱ्या कोणी चालूं नये कीं काय ? १३ कलशांत पुष्कळ सांठवण असल्यामुळें पुष्कळ पाणी मावतें; पण चूळ लहान असली तरी तिच्या मानानें तींत पाणी येत नाहीं काय ? १४ मशाल मोठी असल्यामुळें तिचें तेज मोठें पडतें; पण वात जरी लहान असली, तरी तिच्या मानानें तिचें तेज पडतें कीं नाहीं ? १५ समुद्राच्या विस्ताराप्रमाणें त्यांत आकाशाचें प्रतिबिंब मोठें दिसतें; पण तें डबक्यांतही डबक्याचे मानानें दिसतेंच; १६ त्याप्रमाणें, व्यासादिकांच्या महामतींनीं या ग्रंथाविषयीं विचार करावा,व आम्हीं स्वस्थ बसावें, ही गोष्ट युक्तीला जुळत नाहीं. १७ ज्या समुद्रामध्यें मंदराचलासारखे महान् महान् जलचर वास करतात,त्यांचें वैभव पाहून लहान लहान माशांनीं तेथें राहूंच नये कीं काय ?१८अरुण हा सूर्याचें सन्निध आहे, म्हणून तो सूर्यास पहातो, आणि पृथ्वीवर जी लहान मुंगी आहे ती त्याकडे पहात नाहीं कीं काय ? १९ यास्तव, आम्हीं प्राकृत जनांनीं गीतेचें देशभाषेत वर्णन केलें, ही गोष्ट अयोग्य आहे, असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. १७२० आणि बापाच्या मार्गानें लहान मूल जर चालूं लागलें तर ज्या स्थानाला बाप गेला त्या स्थानाला तें पोहोंचूं शकणार नाहीं काय ? २१ तसा मी व्यासांचा माग घेत आणि भाष्यकारांला वाट विचारीत चाललों असतां, मी जरी अयोग्य आहें, तरी व्यास ज्या ठिकाणीं गेले, त्या ठिकाणाला पावणार नाहीं तर कोठें जाईन ? २२ आणि ज्या परमेश्वराच्या क्षमेनें पृथ्वी स्थावरजंगम विश्वाचा उपद्रव सहन करते,व ज्या परमेश्वराच्या अमृतानें चंद्र सर्व जगाच्या तापाची निवृत्ति करून शांत करितो; २३ ज्या परमेश्वराच्या अंगच्या तेजानें सूर्याला तेज प्राप्त झालें आहे,म्हणून तो सर्व जगाला अंधारापासून प्राप्त होणारें संकट दूर करतो; २४ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें समुद्राला उदक मिळालें आहे, २५ व पाण्याला माधुर्य व माधुर्याला सौंदर्य प्राप्त झालें आहे; ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें वाऱ्याला गतिरूप बल, आकाशाला विस्तार,व ज्ञानाला उज्ज्वल सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे; २६ ज्याच्या सत्तेनें वेदाला बोलण्याची शक्ति, सुखाला आनंदितपणा, हें असो; परंतु ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाला रूप प्राप्त झालें आहे,२७तो वस्तुमात्रावर उपकार करणारा समर्थ सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ माझे अंतःकरणांत शिरून वास करीत आहे. २८ तेव्हां आतां आयती तयार जी गीता, ती मी जगताला मराठी भाषेनें सांगण्यास समर्थ झालों आहें,यांत आश्चर्य तें काय ? २९ श्रीगुरूंच्या नांवानें डोंगरावर मातीची द्रोणाचार्यांची मूर्ति स्थापून त्याची सेवा करून एकलव्य कोळ्यानें आपले विद्येची कीर्ति त्रिजगतांत सर्वमान्य करून घेतली; १७३० चंदनाचे आसपास असलेले वृक्ष त्याच्या अंगच्या सुगंधानें सर्व चंदन होतात;व वसिष्ठांनीं स्वीकारिलेली छाटी आपले तेजानें सूर्याबरोबर भांडूं लागली, ३१ मग मी तर गीताव्याख्यान करण्याविषयीं उत्सुक, त्यावर सद्गुरु साह्य करणारा जो दृष्टीनें अवलोकन केल्याबरोबर आपलें स्वरूप देतो असा आहे; ३२ अगोदरच उत्तम दृष्टि असून त्यांत

खणी दिठी । वरी सूर्ये पुरवी पाठी । तैं न दिसे ऐसी गोठी । कैंही आहे ३३ ह्मणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोश्वासही प्रबंध होआवे । श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ३४ याकारणें मियां । श्रीगीतार्थ मऱ्हाठिया । केला लोकां ययां । दिठीचा विषो ३५ परी मऱ्हाटे बोलरंगें । कवळितां पैं गीतांगें । तैं गातयाचेनि पांगें । हेका-डता नोहे ३६ ह्मणौनि गीता गावों म्हणे । तैं गाणिवे होती लेणें । ना मोकळे तरि उणें । गीताही आणित ३७ सुंदर आंगीं लेणें न सूये । तैं तो मोकळा शृंगारु होये । ना लेइलें तरि आहे । तैसें कें उचित ३८ कां मोतियांची जैसी जाती । सोनयाही मान देती । नातरी मानविती । अंगेंचि सडीं ३९ ना ना गुंफिलीं कां मोकळीं । उणीं न होती परिमळीं । वसंतागमींचीं [illegible]टोळीं । मोगरीं जैसीं ४० तैसा गाणिवेतें मि-रवी । गीतेवीणही रंगु दावीं । तो लोभाचा प्रबंधु ओवीं । केला मियां ४१ तेणें आ-बालसुबोधें । वोवीयेचेनि प्रबंधें । ब्रह्मरससुस्वादें । अक्षरें गुंथिलीं ४२ आतां चंदना-च्या तरुवरीं । परिमळालागी फुलवरीं । पारखणें जियापरी । लागेना कीं ४३ तैसा प्रबंधु हा श्रवणीं । लागतखेंवो समाधि आणी । ऐकिलियाही वाखाणी । काय व्य-सन न लवी ४४ पाठ करितां व्याजें । पांडित्यें येती वेषजे । तैं अमृतातें नेणिजे । फावलिया ४५ तेसेनि आइतेपणें । कवित्व जालें हें उपेणें । मनन निदिध्यास श्र-वणें । जिंतिलें आतां ४६ हे स्वानंदभोगाची सेल । भलतयासीचि देईल । सर्वेंद्रियां पोषवील । श्रवणा करवीं ४७ चंद्रातें आंगवणें । भोगूनि चकोर शाहाणे । परी फावे जैसें चांदिणें । भलतयाही ४८ तैसें अध्यात्मशास्त्रीं यियें । अंतरंगचि अधिकारियें । परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ४९ ऐसें श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें । ग्रंथु नोहे हें कृपेचें । वैभव तियें ५० क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तीच्या कर्णकुहरीं । नेणों कैं श्रीत्रिपुरारीं । सांगितलें जें ५१ तें क्षीरकल्लोळाआंतु । मकरोदरीं गुप्तु । होता तयाचा हातु । पैठें जालें ५२ तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगीं । भग्नावयव चौरंगी । भेटला कीं तो सर्वांगीं संपूर्ण जाला ५३ मग समाधि अव्युत्थया । भोगावी वासना यया । ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनीं ५४ तेणें योगाब्जिनीसरोवरु । विषयविध्वंसै-कवीरु । तिये पदीं कां सर्वेश्वरु । अभिषेकिली ५५ मग तिहीं तें शांभव । अद्वयानं-दवैभव । संपादिलें सप्रभव । श्रीगहिनीनाथा ५६ तेणें कळिकळितु भूतां । आला देखोनि निरुता । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ५७ ना आदिगुरु शं-करा- । लागोनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा संसरा । जाला जो आमुतें ५८ तो हा तूं

सूर्याचे तेजाची मदत मिळाल्यावर, मग दिसणार नाहीं अशी कोणती गोष्ट आहे ! ३३ म्हणून, श्रीज्ञानदेवमहाज म्हणतात कीं, माझे तोंडांतून निवणारे नवे श्वासोच्छ्वास देखील प्रबंध होतील; कारण श्रीगुरूंच्या कृपेनें काय एक होणार नाहीं ? ३४ याकरितां मीं गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें सोपा केला कीं, तो लोकांच्या नजरेनें पहाण्यास योग्य होईल. ३५ परंतु मराठी भाषेंत गीतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे, तो जरी कोणीं वक्ता नसला तरी नुसतीं वाक्येंच वाचलीं असतां उदासीन न दिसतां स्पष्टपणें समजतो. ३६ म्हणून, गीतेचें वक्तृत्व करणाराच्या बोलण्याला माझा अर्थ भूषणेंच होतात; व गाणारा नसला तरी नुसती वाचली असतां, वक्ता जरी नसला तरी उणेपणा दिसत नाहीं. ३७ दागिने सुंदर अंगावर न घालतां नुसते जरी ठेविले, तरी ते जसे शोभिवंत दिसतात, अथवा ते जरी अंगावर घातले तरी शोभा देतीलच, परंतु या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं कधीं मिळतात ? ३८ किंवा मोत्यांची जात अशी आहे कीं, तीं सोन्याला अनुकूल होऊन शोभा देतात, कदाचित् सोनें नसलें तरी तीं नुसतीं सडींच अंगानें शोभा देतात; ३९ अथवा वसंतऋतूंतील वाट्टोळीं मोगऱ्याचीं फुलें जशीं गुंफून गजरा केला अथवा मोकळीं घेतलीं, तरी त्यांचे वासांत कमीपणा नसतो, १७४० तसा गाणारा भेटला तरी त्याला शोभा देतो, व गाणारा नसला तरी त्याचें तेज पडतें, असा सर्वलाभदायक मीं हा ओंवीप्रबंधानें ग्रंथ केला आहे. ४१ या ग्रंथांत आबालवृद्धांस समजण्याजोग्या ओंवीच्या प्रबंधानें सर्व ब्रह्मरसानें भरलेल्या अशा अक्षरांची योजना केली आहे. ४२ चंदनाच्या झाडाजवळ गेल्यावर वास घेण्यास त्याला फुलें नाहींत म्हणून खिन्न होण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, त्याचें सर्वांगसुगंधमयच आहे. ४३ तसा हा माझा ग्रंथ श्रवणांत (कानांत) पडतांक्षणींच समाधि आणितो; मग त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर तो पुनः ऐकण्याविषयीं नाद लावणार नाहीं काय ? ४४ या माझे ग्रंथाचा पाठ करीत असतां जर वक्तृत्व केलें, तर त्यापासून उत्पन्न होणारी गोडी अमृतालाही मागें टाकते. ४५ तसें हें अमृताहून सुरस आयतें कवित्व श्रीगुरुप्रसादानें उत्पन्न झालेलें, याच्या श्रवणानें मनन व निदिध्यास यांस जिंकिलें आहे. ४६ हें वाटेल त्यास आत्मरूपाच्या आनंदाचा शेलका वांटा घेववील, व श्रवणाकडून सर्व इंद्रियांची तृप्ति करवील. ४७ आपल्या शक्तीनें चतुर चकोर पक्षी चंद्राचे अमृताचा जसा उपभोग घेतात, तसा सर्वांना उपभोग घेतां येत नाहीं; तरी चांदण्याचा उपभोग सर्वांस होतो. ४८ तसा या अध्यात्मशास्त्रापासून जितेंद्रिय पुरुष जे अधिकारी आहेत त्यांनाच खरा आनंद प्राप्त होतो; परंतु इतर लोकांना वाणीच्या सौंदर्यापासून सुख होतें. ४९ अशा प्रकारचें श्रीगुरु निवृत्तिनाथांचें खरें ऐश्वर्य आहे, म्हणून हा माझा ग्रंथ नसून त्यांच्या कृपेचें वैभवच होय. १७५० क्षीरसिंधूच्या पलीकडे पार्वतीचे कानांत श्रीशंकरांनीं जें ज्ञान सांगितलें,—केव्हां सांगितलें तें माहीत नाहीं. ५१ तें ज्ञान, क्षीरसमुद्रामध्यें माशाचे पोटांत जे मत्स्येंद्रनाथ गुप्तरूपानें होते त्यांना प्राप्त झालें. ५२ ते मत्स्येंद्रनाथ सहज संचार करितां करितां सप्तशृंगावर आले. तेथें ज्यांचे अवयव भंगलेले होते, असे चौरंगीनाथ, हे मत्स्येंद्रनाथांचें दर्शन होण्याबरोबर सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण झाले. ५३ मग, त्या अचल समाधीचा उपभोग घ्यावा या इच्छेनें ते आपलें ऐश्वर्य मत्स्येंद्रनाथांनीं गोरक्षनाथांस दिलें. ५४ त्या मत्स्येंद्रनाथांनीं योगरूप कमलिणी धारण करणारें सरोवर व विषयविध्वंस करण्याविषयीं महाशूर असे जे गोरक्षनाथ, त्यांजला आपले योगैश्वर्याचे पदावर बसवून राज्याभिषेक केला. ५५ त्यानंतर, शंकरापासून परंपरेनें आलेलें जें अद्वयानंदसुख, तें गहिनीनाथ यांनीं गोरक्षनाथांपासून संपूर्ण संपादन केलें. ५६ मग, कलीनें सर्व भूतांचा ग्रास केलेला आहे असें पाहून गहिनीनाथांनीं श्रीनिवृत्तिनाथांना अशी आज्ञा केली ५७ कीं, आदिगुरु शंकरापासून शिष्यपरंपरेनें जें हें बोधाचें ऐश्वर्य आमचे कुलांत प्राप्त झालें आहे, ५८ तें तूं घेऊन कलीनें त्रस्त केलेले

येऊनि आम्हा । कढीं गिळितयां जीवां । सर्व प्रकारीं धांवा । करीं पां वेगीं ५९ आ-
धींच तंव तों कृपाळु । वरी गुरुआज्ञेचा बोलु । जाला जैसा वर्षाकाळु । खवळणें मे-
घां ६० मग आर्तांचेनि वोरसें । गीतार्थग्रंथनामिसें । वर्षला शांतरसें । तो हा ग्रंथु ६१
तेथ पुढा मी वापिया । मांडला आर्तां आपुलिया । कीं यासाठीं येवढिया । आणिलों
यशा६२ एवं गुरुक्रमें लाधलें । समाधिधन जें आपुलें । तें ग्रंथें बोधौनि दिधलें । गो-
सावी मज ६३ वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची । ऐशिया मज
ग्रंथाची । योग्यता कें असे ६४ परी साचचि गुरुनाथें । निमित्त करूनि मातें प्रबंध-
व्याजें जगातें रक्षिलें जाणा ६५ तऱ्ही पुरोहितगुणें । मी बोलिलों पुरें उणें । तें तुम्हीं
माउलीपणें । उपसाहिजो जी६६ शब्द कैसा घडिजे । प्रमेयीं कैसें पां चढिजे । अळं-
कारु म्हणिजे । काय तें नेणें६७साथिखडेयाचें वाहुलें । चाळवित्या सूत्राचेनि चाले ।
तैसा मातें दावीत बोलें । स्वामी तो माझा६८यालागीं मी गुणदोष- । विषीं क्षमाविना
विशेष । जे मी संजात ग्रंथलों देख । आचार्यें कीं ६९ आणि तुम्हां संतांचिये सभे ।
जें उणिवेंसीं ठाके उभें । तें पूर्ण नोहे तैं लोभें । तुम्हांसीचि कोपे ७० सिवतलियाही
परिसें । लोहत्वाचिये अवदसे । न मुकिजे आयसें । तैं कवणा बोलु ७१ वोहळें हेंचि
करावें । जे गंगेचें आंग ठाकावें । मगही गंगा जरी नोहावें । तैं तो काय करी७२ म्ह-
णौनि भाग्ययोगें बहुवें । तुम्हां संतांचे मी पाये । पातलों आतां कें आहे । उणें जगीं
७३ अहो जी माझेनि स्वामी । मज संत जोडूनि तुम्हीं । दिधलेति तेणें सर्वकामीं ।
परिपूर्ण जालों७४ पाहा पां मातें तुम्हां सांगडें । माहेर तेणें सुरवाडें । ग्रंथाचें आळि-
याडें । सिद्धी गेलें ७५ जी कनकाचें निखळ । वोतूं येईल भूमंडळ । चिंतारत्नीं कु-
ळाचळ । निमूं येती७६ सातांही हो सागरातें । सोपें भरितां अमृतें । दुवाड नोहे ता-
रांतें । चंद्र करितां ७७ कल्पतरूचे आराम । लावितां नाहीं विषम । परीगीतार्थाचें
वर्म । निवडूं नये ७८ तो मी येकु सर्व मुका । बोलोनि मऱ्हाटिया भाषा । करी डो-
ळेवरी लोकां । घेवों ये ऐसें ७९ हा ग्रंथसागरु येव्हडा । उतरोनि पैलीकडा । कीर्ति-
विजयाचा धेंडा । नाचे जो कां८० गीतार्थाचा आवारु । कलशेंसीं महामेरु । रचूनि
माजीं श्रीगुरु- । लिंग जें पूजीं८१ गीता निष्कपट माय । चुकोनि तान्हें हिंडे जें वाय ।
ते मायपूतां भेटी होय । हा धर्म तुमचा८२ तुम्हां सज्जनांचें केलें । आकळुनी जी मी
बोलें । ज्ञानदेव म्हणे थेंकुलें । तैसें नोहे ८३ काय बहु बोलों सकळा । मेळविलों ज-
न्मफळा । ग्रंथसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ८४ मियां जैसजैसिया आशा ।

जीवांना दुःखापासून सर्व प्रकारें मुक्त कर. ५९ अगोदर श्रीनिवृत्तिनाथ हे दयाळू असून त्यांत श्रीगुरूंची आज्ञा झाल्यावर परमानंद झाला. जसा मेघ वृष्टि करण्याकरितां स्वतः उत्सुक असून त्यांतच वर्षाकाल आल्यावर तो अत्यंत खवळतो तसा. १७६० मग, पीडीत झालेल्या जनांला दुःखापासून सोडवावें या कळकळीनें गीतेचा अर्थ करण्याचे मिषानें ब्रह्मरसाचा जो त्यांनीं वर्षाव केला, तो हा ग्रंथ होय. ६१ तेथें मीं चातकासारखा गुरूंचा प्रसाद प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा करून बसलेला अनन्य शिष्य पाहून मजवर त्यांनीं कृपा केली, म्हणून मी या यशास प्राप्त झालों. ६२ अशा प्रकारें करून गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेंले समाधिधन एके ठिकाणीं बांधून श्रीनिवृत्तिनाथांनीं मजला दिलें. ६३ एऱ्हवीं, मीं अध्ययन केलें नाहीं व कांहीं ऐकलेंही नाहीं; व तसेंच स्वामींची सेवा करण्याचेंही मला ज्ञान नाहीं; मग ग्रंथ करण्याची योग्यता कोठून येणार? ६४ परंतु वास्तविक पाहिलें असतां, श्रीगुरूंनीं माझें निमित्त करून जो ग्रंथ केला, त्या योगानें सर्व जगाचें संरक्षण झालें आहे. ६५ याजकरितां, मी पुरोहिताप्रमाणें जें कांहीं न्यूनाधिक बोललों असेन, तें तुम्ही आईप्रमाणें सहन करा. ६६ शब्दाची रचना कशी करावी व त्याचा अर्थ कसा चढता असावा, व अलंकार कशाला ह्मणतात, हें मला माहीतही नाहीं. ६७ कळसूत्री बाहुलें जसें सूत्रधारानें हालविल्याप्रमाणें हालतें, तसें माझ्या गुरूंनीं जें जें अंतःकरणांत प्रकाशित केलें तें मीं बोललों; ६८ ह्मणून, माझ्या ग्रंथांतील गुणदोष सहन करा, असें मी म्हणत नाहीं; कारण माझ्या गुरूंनीं मजजवळ ठेविलेला जांगड ग्रंथ मीं आपल्यापुढें मांडला आहे.६९आणि तुम्हां संतजनांच्या सभेंत एकाद्या गोष्टीचा उणेपणा नाहींसा न होईल, तर लडिवाळपणें मी तुमच्यावर रागावेन. १७७० लोखंडाचा कमीपणा परिसाच्या स्पर्शानें जर सहज नाहींसा होणार नाहीं, तर त्याचा दोष कोणाकडे येईल? ७१ ओहोळानें इतकेंच करावें कीं, गंगेस जाऊन मिळावें; मग जर त्याला ती आपल्यांत स्वीकार करून न घेईल (पवित्र न करील), तर त्याच्याकडे काय दोष आहे? ७२ म्हणून महाभाग्याच्या योगानें मी तुम्हां संतजनांच्या पायांजवळ आलों आहें; तर आतां या जगांत मला काय कमी आहे? ७३ अहो, काय सांगावें! माझ्या गुरूंनीं तुम्हां संतजनांची भेट करून दिली, त्या योगानें माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत.७४पहा कीं तुमचेसारखें अनुकूळ माहेरघर मला मिळालें, म्हणून हा ग्रंथ करण्याचा माझा छंद सिद्धीस गेला. ७५ एऱ्हवीं सर्व पृथ्वी निखळ सोन्याची करतां येईल,व कुळपर्वत चिंतामणीचे करितां येतील;७६सात समुद्र अमृतानेंही भरण्याचें सोपें आहे; तान्यांना चंद्र करणें हेंही कठीण ना [illegible] देशांत कल्पतरूचे बाग लावण्यांत कांहीं कठिण [illegible]; या सांगितलेल्या सर्व गोष्टी तपाच्या बळानें करतां येतील, परंतु गीतेच्या अर्थाचें वर्म गुरुप्रसादाशिवाय समजावयाचें नाहीं. ७८ तो मी सर्व प्रकारें मुका असून, गुरूंच्या कृपेनें गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें केला आहे कीं, सर्व लोकांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं दिसावा; ७९ व त्यांच्याच कृपेनें एवढा ग्रंथरूपी सागर तरून पलीकडे कीर्तिरूप विजयाचा झेंडा नाचविला. १७८० गीतेचें अर्थरूप देवालय अठरावे अध्यायरूपी कळसासुद्धां रचून त्यांत श्रीगुरूचें लिंग स्थापन करून त्यांची पूजा केली. ८१ गीता ही निष्कपट आई असून, मुमुक्षु हीं जीं तिचीं लहान पोरें, त्यांची व तिची चुकामुक पडून जीं तीं सैरावैरा हिंडतात, त्या मायलेंकरांची गांठ पाडणें, हा तुह्मां संतजनांचा धर्म आहे. ८२महाराज ह्मणतात कीं, तुह्मीं संतजनांनीं जी कृपा केली, त्यामुळें मी जें बोललों, तें अल्प नव्हे. ८३ फार काय सांगूं! हा ग्रंथ शेवटास गेल्यामुळें मला माझ्या सर्व पूर्वजन्मांचें फळ तुह्मीं प्राप्त करून दिलें आहे. ८४ मीं तुमच्यावर भरंवसा ठेवून जी जी इच्छा केली

केला तुमचा भरंवसा । ते पुरवूनि जी बहुवसा । आगिलों सुखा ८५ मजलागीं ग्रं-
थाची स्वामी । दुजी सृष्टी जे हे केली तुम्हीं । ते पाहोनि हांसों आम्हीं । विश्वामित्रा-
तेंही ८६ जे असोनि त्रिशंकुदोषें । धातयाही आणावें वोसें । तें नासतें कीजे कीं ऐसें।
निर्मावें नाहीं ८७ शंभू उपमन्यूचेनि मोहें । क्षीरसागरुही केला आहे । येथ तोही उ-
पमेसरी नोहे । जे विषगर्भ कीं ८८ अंधकारु निशाचरां । गिळितां सूर्यें चराचरां । धां-
वा केला तरी खरा । ताउनी कीं तो ८९ तातलिया जगाकारणें । चंद्रें वेंचिलें चांदणें।
तया सदोषा केविं म्हणें । सारखें हें ९० म्हणोनि तुम्हीं मज संतीं । ग्रंथरूप जो हा
त्रिजगतीं । उपयोग केला तो पुढती । निरूपम जी ९१ किंबहुना तुमचें केलें । धर्म-
कीर्तन हें सिद्धी नेलें । येथ माझें जी उरलें । पाईकपण ९२ आतां विश्वात्मकें देवें । येणें
वाग्यज्ञें तोषावें । तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ९३ जे खळांची व्यंकटी सांडो।
तयासत्कर्मीं रती वाढो । भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ९४ दुरिताचें तिमिर जावो।
विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ।जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ९५ वर्षत सकळमं-
गळीं । ईश्वरनिष्ठांची दियाळी । अनवरतभूतळीं । भेटतु यां भूतां ९६ चलां कल्प-
तरूंचे अरव । चेतना चिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ९७ चंद्रमें
जें अलांछन । मार्तंड जें तापहीन । ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ९८ किंबहुना
सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं । भाजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ९९ आणि ग्रं-
थोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें । दृष्टादृष्टविजयें । होआवें जी १८०० तेथ म्हणे
श्रीविश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो । येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया झाला १ ऐसें
युगीं परी कळीं । आणि महाराष्ट्रमंडळीं । श्रीगोदावरीच्या कूलीं । दक्षिणलिंगीं २
त्रिभुवनैकपवित्र । अनादि पंचक्रोश क्षेत्र । जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया
असे ३ तेथ यदुवंशविलासु । जो सकळकळानिवासु । न्यायातें पोषीं क्षितीशु । श्री-
रामचंद्र ४ तेथ महेशान्वयसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें । केलें ज्ञानदेवें गीते । देशी-
कार लेणें ५ एवं भारताच्या गांवीं । भीष्मनाम प्रसिद्ध पर्वीं । श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी।
गोठी जे केली ६ जें उपनिषदांचें सार । सर्व शास्त्रांचें माहेर। परमहंसीं सरोवर ।सेविजे
जें ७ तिये गीतेचा कलशु।संपूर्ण हा अष्टादशु।ह्मणे निवृत्तिदासु।ज्ञानदेवो ८ पुढती पु-
ढती पुढती । इया ग्रंथ पुण्यसंपत्ती। सर्वसुखीं सर्वभूतीं। संपूर्ण होइजे ९ शके बाराशतें
बारोत्तरें। तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें । सच्चिदानंदबाबा आदरें । लेखकु जाहला १८१०

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

तीं सर्व तुह्मीं पुरवून मी सुखास पात्र झालों. ८५ हे गुरो, तुह्मी माझ्याकरितां जी गीतार्थरूपी ग्रंथाची नवी सृष्टि केली, ती पाहून आम्हीं विश्वामित्राच्या सृष्टीला हसतों. ८६ कारण, ती नाशवंत सृष्टि त्रिशंकु राजाचे उद्देशानें ब्रह्मदेवास कमीपणा आणावा, या हेतूनें विश्वामित्रांनीं उत्पन्न केली, तशी ही आपण केलेली सृष्टी नाशवंत नसून शाश्वत आहे. ८७ शंकरांनीं आपला भक्त उपमन्यु याच्या ममतेनें त्याच्याकरितां क्षीरसागरही उत्पन्न केला, तो जर या ग्रंथाच्या बरोबर आहे म्हणावें, तर तो विषगर्भ आहे, (समुद्रमंथनाचे वेळेस त्याच्यांतून हालाहल विष निघालें.) ८८ प्राणिमात्राला अंधकार व निशाचर यांची पीडा होऊ नये म्हणून त्यांनीं धांवा केला असतां, सूर्यानें त्यांच्या दुःखाचा आपले तेजानें परिहार केला खरा, परंतु त्याच्या तेजाचे उष्णतेनें जीवमात्राला त्रास होतो, हा त्याच्यांत कमीपणा आहे. ८९तप्त झालेल्या जगास चंद्रानें आपल्या चांदण्यानें शांत केलें, तो चंद्र कलंकानें युक्त आहे;म्हणून त्या दोषयुक्त चंद्रासारखा हा ग्रंथ आहे, असें कसें म्हणावें ! १७९० याकरितां, तुम्ही संतजनांनीं माझ्याकडून त्रैलोक्याला उपयोग व्हावा म्हणून जो ग्रंथ करविला तो अनुपम आहे. ९१ फार काय सांगावें ! तुमच्या कृपेनें धर्मरूप कीर्तन शेवटास गेलें; तर माझें आतां इतकेंच काम राहिलें आहे कीं, आपली सेवा करावी. ९२ आतां, यावर, विश्वस्वरूप सद्गुरु यांनीं माझ्या वाग्यज्ञेंकरून संतुष्ट होऊन मजला हा प्रसाद द्यावा ९३ कीं, दुष्टांचा कुटिलपणा जाऊन त्यांना सत्कर्माची प्रीति उत्पन्न होवो; व जीवमात्रांची एकमेकांवर मैत्री वाढो. ९४ या सर्व विश्वामधील पापरूपी अंधकार नाहींसा होऊन स्वधर्मरूपी सूर्य उगवून त्याचा प्रकाश होवो, आणि प्राणिमात्राच्या ज्या ज्या इच्छा असतील त्या त्या पूर्ण होवोत. ९५ या भूतलावर अखिल मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या भगवद्भक्तांच्या समुदायांची सर्व भूतांना सद्भावेंकरून सदोदित भेट होवो. ९६ ते भक्तजन कसे आहेत, तर चालतेबोलते कल्पतरूचे बाग, जिवंत चिंतामणींचे गांव, किंवा अमृताचे चालतेबोलते समुद्रच होत. ९७ जे कलंकरहित प्रतिचंद्र, संसाररूपी अंधकार दूर करून शांतिसुख देणारे प्रतिसूर्य असे भगवद्भक्त, ते सकल जीवांना प्रिय होवोत. ९८ फार काय मागावें ! सर्व त्रैलोक्य सुखानें परिपूर्ण होऊन प्राणिमात्राला हरीचें अखंड भजन करण्याची इच्छा होवो. ९९ आणि या ग्रंथावरच ज्यांचें उपजीवन आहे, त्यांना इहलोकचें व परलोकचें सुख प्राप्त होवो. १८०० तेव्हां सद्गुरु प्रसन्न होऊन ह्मणाले कीं, तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें सर्व होईल. असें वरप्रदान मिळाल्यानें महाराज फार संतोषित झाले. १ याप्रमाणें कलियुगामध्यें, महाराष्ट्र देशांत, श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरास, २ त्रैलोक्यांत पवित्र व अनादि पंचक्रोश क्षेत्र नेवासें, ज्या ठिकाणीं सर्व जगताचें जीवनसूत्र श्रीमोहनीराज आहेत, ३ त्या क्षेत्रांत, सकल कलांनीं संपूर्ण, पृथ्वीचा धनी व न्यायानें प्रजेचें पालन करणारा यदुकुलास भूषण देणारा रामराजा राज्य करीत होता, ४ त्या वेळेस ज्या श्रीनिवृत्तिनाथ महाराजांची परंपरा श्रीशंकरांपासून आहे, त्यांचे शिष्य ज्ञानदेव यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचें लेणें केलें. ५ याप्रमाणें भारतांतील प्रसिद्ध भीष्मपर्वांत श्रीकृष्णार्जुनांचा जो उत्तम संवाद झाला; ६ जें उपनिषदांचें सार असून सर्व शास्त्रांचें माहेर व परमहंस साधूंचें क्रीडा करण्याचें सरोवरच होय; ७ त्या गीतेचा अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असें श्रीनिवृत्तिमहाराजांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ८ उत्तरोत्तर या ग्रंथाच्या पुण्यरूप संपत्तीनें जीवमात्राला सर्व सुखाचा पूर्ण लाभ होवो. ९ शके १२१२ मध्यें ही टीका ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं करून सच्चिदानंदबाबांनीं अति आदरानें लिहिली. १८१०

श्रीएकनाथ महाराजांनीं ज्ञानेश्वरी ग्रंथ संशोधन केल्यानंतर ज्ञानेश्वरीसंबंधानें केलेल्या ओंव्या.

श्रीशके पंधराशें साहोत्तरीं । तारणनामसंवत्सरीं । येकाजनार्दन अत्यादरीं । गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली १ ग्रंथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरीं शुद्ध अबद्ध । तो शोधूनिया एवंविध । प्रतिशुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी २ नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका । जयाची गीतेची वाचितां टीका । ज्ञान होय लोकां । अतिभाविकां ग्रंथार्थियां ३ बहुकाळपर्वणी गोमटी । भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी । प्रतिष्ठानीं गोदातटीं । लेखनकामाठी संपूर्ण जाली ४ ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो ओंवी करील मऱ्हाटी । तेणें अमृताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ॥ ५ ॥

शके १५०६ तारण नाम संवत्सरांत जनार्दनमहाराजांचे शिष्य एकनाथ स्वामी यांनीं गीता ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. १ ग्रंथ मूळचाच अति शुद्ध होता, परंतु लोकांच्या पाठभेदानें कोठें कोठें अबद्ध झाला होता, तो पाहून ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. २ ज्यांची गीतेवरील टीका वाचली असतां, भाविक वाचणारांला गीतेचें संपूर्ण ज्ञान होतें, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वरमहाराजांस नमस्कार असो. ३ पुष्कळ कालानें प्राप्त होणारा जो उत्तम कपिलाषष्ठीचा योग भाद्रपद वद्य षष्ठी, त्या दिवशीं गोदेच्यातीरीं पैठण क्षेत्रांत ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करण्याचें काम समाप्त झालें. ४ ज्ञानेश्वरीचे पाठांत जो महाराष्ट्र भाषेंत ओवी करून घालील, त्यानें अमृताचे ताटांत नरोटी ठेवल्याप्रमाणें होईल असें समजावें. ॥ ५ ॥

भाव धरूनियां वाची ज्ञानेश्वरी । कृपा करी हरी तयावरी ॥ १ ॥
स्वमुखें आपण सांगे तो श्रीविष्णु । श्री गीता हा प्रश्नु अर्जुनेंसी ॥ २ ॥
तेंचि ज्ञानेश्वरी वाचे वदतां साचें । भय कळिकाळाचें नाहीं तया ॥ ३ ॥
एका जनार्दनी संशय सांडोनी । दृढ धरी मनीं ज्ञानेश्वरी ॥ ४ ॥

आरती

होतां कृपा तुझी पशु बोले वेद । निर्जिव चाले भिंती महिमा अगाध ॥
भगवद्गीता टीका ज्ञानेश्वरी शुद्ध । करुनी भाविक लोकां केला निजबोध ॥ १ ॥
जयदेव जयदेव जय ज्ञानसिंधु । नामस्मरणें तुमच्या तुटे भवबंधु ॥ ध्रु० ॥
चौदाशें वरूषाचे तप्तीतीरवासी । येउनी चांगदेव लागती चरणांशी ॥
करुनी कृपा देवें अनुग्रहिलें त्यासी । देउनी आत्मज्ञान केलें सहवासी ॥ २ ॥
समाधि समयीं सकल समुदाय । घेउनी सुरवर आले श्रीपंढरीराय ॥
द्वारी अजानुवृक्ष सुवर्ण पिंपळ असुमाय । जाणुनि महिमा निळा चरणातळीं राहे ॥ ३ ॥

पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल ! श्रीज्ञानदेव तुकाराम ! !

उपसंहार.

उपसंहार लिहिण्याचें कारण ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निश्चय व्हावा हें होय. भगवद्गीतेवर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांनीं भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी) नांवानें टीका केली. त्याचें कारण, मूळ ग्रंथांत जो मुख्य भगवान श्रीकृष्ण ह्यांच्या उपदेशाचा अभिप्राय आहे, तो अनेक मूढमती लोक न समजून मूळ ग्रंथाचा विपरीत अर्थ करतील, व त्यामुळें सर्व जगाचें संसारदुःख निवृत्त करावें, हा मुख्य हेतु एका बाजूस राहून गीताशास्त्र निष्फळ होईल तें होऊं नये; म्हणून पुनः भगवान, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ह्या रूपानें अवतीर्ण होऊन, त्यांनीं गीतेचें यथार्थ व्याख्यान भावार्थदीपिकेंत म्हणजे ज्ञानेश्वरींत केलें. निदान देवाचें तसें मनोगत होतें. ह्या व्याख्यानाचे पूर्वीं श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान श्रीशंकराचार्य यांनीं भाष्य व श्रीमधुसूदन सरस्वती, शंकरानंद वगैरे संस्कृत ग्रंथकारांनींही यथार्थ व्याख्यान केलें आहे, परंतु ते ग्रंथ संस्कृतांत असून यांची व्याख्यानपद्धति न्यायघटित आहे, व भाष्यकारांचा दाक्ष तर सांख्य, नैय्यायिक, मीमांसक किंवा विशेषतः सुन्ययवादी यांचे मतखंडनाकडे विशेष आहे. संस्कृतानभिज्ञ, शास्त्रसंस्कारशून्य, केवळ व्यवहारपरायण लोकांस त्या उत्तम ग्रंथापासूनही कांहीं उपयोग होणार नाहीं. म्हणून त्यसंकल्पच असा झाला कीं, गीता सांगण्यांत माझें असलें मनोगत ज्ञानेश्वरांनीं स्पष्ट करावें. हें आम्ही आपल्यदरचें म्हणतों असें नाहीं, तर अध्याय १३ श्लोक ११ ल व्याख्यानांत महाराजांनीं अज्ञान्याचीं अठराही लक्षणें मी कारणावांचून विस्तारेंकरून वर्णन केल्याबद्दल संतीं मजवर रागावूं नये, म्हणून प्रार्थना केली:—

एवं इये उपरती । अज्ञानचिन्हें मागुती
अमानित्वादि प्रभृति । वाखाणिली ॥ ८५० ॥
जे ज्ञानपदें अठरा । केलियां येरी मोहरां ।
अज्ञान या आकारा । सहजें येती ॥ ५१ ॥
मागां श्लोकाचेनि अर्धार्धें । ऐसें सांगितलें श्रीमुकुंदें ।
ना उफराटीं इयें ज्ञानपदें । तेंचि अज्ञान ॥ ५२ ॥
म्हणोनि इया वाहणी । केली म्यां उपलवणी ।
सांचूनि दुधा मेळवि पाणी । कार कीजे ॥ ५३ ॥
तैसें मी न बडबडीं । पदाची कोर न सांडीं ।
नूपुरवर्णाचिये वाटी । निमित्त जाहालों ॥ ५४ ॥

ह्याचा भावार्थ मूळ श्लोकांत " अज्ञानं यदतोन्यथा " असा ध्वनी आहे. मी पदाची कोर सोडून बोललों असेंही नाहीं, व खरोखर व्याख्यानही मी करीत नाहीं, लोकांत मी व्याख्यान करीत आहें हें निमित्त आहे; (तर भगवानच माझेकडून हें करवीत आहेत,) ह्या महाराजांचे भाषणावर श्रोत्यांनीं उत्तर दिलें कीं,

तंव श्रोते म्हणती राहें । हें परिहारा ठावो आहे ।
बिहिसी कां वायें । कविपोषका ॥ ८५५ ॥
तूतें श्रीमुरारी । म्हणितलें प्रगट करीं ।
जे अभिप्राय गव्हरीं । झांकिले आम्हीं ८५६
तें देवाचें मनोगत । दावित आहासी तूं मूर्त ।
हेंही म्हणतां चित्त । दाटेल तुझें ॥ ८५७ ॥

ह्याचा भावार्थ असा कीं,—सर्व कवींना ज्ञान देऊन पोषण करणारे, ज्ञानेश्वरराया! तुम्ही आहांत; तुम्हांला असा परिहार देण्यास जागाच नाहीं. कारण, भगवान मुरारि जो कृष्ण, ह्यांनीं गीतेमध्यें जे कांहीं अभिप्राय गुप्त ठेविले आहेत, ते प्रगट करण्याविषयीं त्यांनींच तुम्हांस आज्ञा केली आहे; म्हणून तें देवाचें मनोगत जाणून मूढ लोकांना स्पष्ट समजण्याकरतांच तुम्हीं व्याख्यान वाढवीत आहांत, त्यांत दोष असा कांहींच नाहीं. ही तुम्हांस भगवन्मनोगताची आठवण दिली, तर तुम्हांस भगवत्प्रसादाची आठवण होऊन कंठ दाटून येईल. असो. ह्या ग्रंथावरून आम्हीं जें वर विधान केलें आहे कीं, यथार्थ व्याख्यान ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं करावें असें देवाचें मनोगत होतें, त्याची सत्यता ह्यावरून पटते. ज्यांनीं उपनिषदें, ब्रह्मसूत्रें वाचिलीं आहेत त्यांस असें समजून येईल कीं, त्या दोन्हीचेंही तात्पर्य गीतेंत व्यासांनीं आणिलें आहे. सर्व वेदांचें तात्पर्य, जीवब्रह्म ह्यांचें ऐक्य आहे, व तसें जीवब्रह्माचें ऐक्यज्ञान जीवास गुरुद्वारां जेव्हां प्रत्यक्ष होईल तेव्हां तो जन्ममरण व तदंतर्गत सर्व दुःखांपासून मुक्त होईल हें आहे. वेदांचें हेंच तात्पर्य आहे असें जर मानिलें, तर कर्म व उपासनाप्रतिपादक जो वेदभाग तो व्यर्थ होईल; अशी शंका शास्त्रसंस्कारी बहुत लोकांनाही होईल, हें

जाणूनच नथन अध्यायाच्या प्रथन पादाचे "तत्तु समन्वयात्" ह्या सूत्रांत सर्व वेदवचनांचा सम्यक् अन्वय साक्षात् किंवा परंपरेनें ब्रह्मप्रतिपादनतात्पर्येंच होत आहे असें सांगितलें आहे. वेद प्रमाण मानणारे कांहीं लोक असेंही ह्मणतात कीं, वेदच द्वैतप्रतिपादन करीत आहे; जीव, ईश्वर, जगत् हे सत्य आहेत. कारण सत्य असल्यावांचून कर्मउपासनाप्रतिपादक वाक्यांची वाट काय? त्याचें समाधान एवढेंच कीं, परमात्म्याचे अज्ञानकालीं जीवजगदादि सत्य आहेत. ज्ञानकालीं नाहींत. वेद द्वैत प्रतिपादनही करीत नाहीं, किंतु प्रत्यक्ष प्रमाणानें जीवांनीं गृहित जें द्वैत, त्याचें अनुवादपूर्वक खंडन करून अद्वैतच प्रतिपादन करीत आहे. ह्याजविषयीं भगवान् शंकराचार्यांनीं एका ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं—

प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीय मद्वैतं।
द्वैतं न प्रतिपाद्यंतस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् ॥

भावार्थ असा आहे कीं, प्रत्यक्षादि प्रमाणेंकरून कळत नाहीं असें जें अद्वैततत्त्व, तेंच श्रुतीला प्रतिपाद्य विषय आहे; द्वैत हें प्रतिपादनाला योग्य विषयच नाहीं. कारण, तें स्वतःसिद्ध आहेच, त्याची सिद्धी कशाला करावयाला पाहिजे? सिद्ध पदार्थाची सिद्धी करून करावयाचें काय? ऋग्वेदादि हेंच मुख्य शास्त्र होय. शास्त्र शब्दाचा मुख्य अर्थ शासन करणें तें वेदांमध्यें आहे.पहा कीं, ब्राह्मणांनीं संध्यावंदन यज्ञयागादि करावेत, अशा आज्ञा आहेत, ह्मणून ब्राह्मणांचीं संध्यावंदनादि कर्में चाललीं आहेत, किंवा निदान मार्ग चालत होतीं, कोणत्याही भूतांचा घात करूं नये, केल्यास प्रायश्चित्त आहे, वगैरे गोष्टी त्यांत आहेत; म्हणून तें शास्त्र होय. शिवाय अज्ञातज्ञापकत्व शास्त्रास असतें. जी गोष्ट जीवांना दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणानें कळत नाहीं, ती त्यांनीं कळवून द्यावयाची. द्वैत जर जीवांना प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञात आहे, तर त्याचें प्रतिपादन करणारी श्रुती पाहिजे कशाला; ह्मणून श्रुती जीवांना अज्ञात जें अद्वैततत्त्व तेंच प्रतिपादन करीत आहे व हाच अर्थ वरील " तत्तु समन्वयात् " ह्या सूत्रांत त्याचाच सर्व सूत्रांमध्यें विस्तार आहे. आणि त्या ब्रह्मज्ञानानें जर सर्व दुःखांचा समूळ नाश होतो, तर ज्यावेळीं अर्जुन युद्ध करण्याकरितां आपण होऊन संग्रामांत गेला आणि तेथें उभयपक्षांमध्यें एकगोत्रीच पाहून आपण जर गोत्रवध केला तर महापाप आपले हातून होईल व अनंत जन्मापावेतों दुःख भोगण्याचा प्रसंग येईल. म्हणून युद्धापासून माघारी फिरावें, असें त्याचे मनांत आलें. आपला सज्ञानसतलगार श्रीकृष्ण भगवान जवळच होता,त्यास त्य आपला हेतु कळविला; गोत्रजांचे मोहामुळें अर्जुनास ः निशय दुःख होत आहे, वगैरे सर्व गोष्टी देवांच्याही मनां आल्या; आणि ह्या सर्व अनर्थांचें कारण जें आपल्या स रूपाचें अज्ञान तें नाश करणारें ब्रह्मात्मैक्यज्ञानच झा नलें पाहिजे त्यावांचून समूळ दुःखनाश होणार नाहीं,अ विचार करून अध्यात्मविद्या सांगण्यास दुसऱ्या अध्याय च्या " अशोच्यानन्वशोचस्त्वं " ह्या ११ वे श्लोकापा ब्रह्मविद्या सांगण्यास प्रारंभ केला. त्या विद्योपदेशाम केवळ अर्जुनाचाच शोक निवृत्त करावा असा हेतु नव्ह तर सर्व जीवांच्या संसारदुःखाचें बीजभूत जे शोकमोह दोष, त्यांनीं बहुतेक सर्व प्राण्यांची विवेकबुद्धि नष्ट झा ली असते आणि त्यामुळें स्वाभाविकच स्वधर्मत्याग व रधर्मस्वीकार करण्यास प्रवृत्त होऊन त्यापासून अनर्थ रंपरा ज्यांचेवर ओढवते; अशा सर्व जीवांवर उपकार व ण्याकरितां आर्जुनाचें निमित्त करून ह्या शास्त्रास आ केलेला असून शेवटीं 'आज्ञानापासून उत्पन्न झालेला मं नष्ट झाला काय ? ' ह्मणून शेवटचा देवांचा अर्जुनास ः आहे, व 'आपल्या प्रसादानें माझा मोह नष्ट झाला' उ अर्जुनाचें उत्तर आहे. नाहींतर सर्व जगाच्या बुद्धीचा रक जो श्रीकृष्ण भगवान ह्याला अर्जुनास युद्धास प्र करण्याची बुद्धी देण्याचें मोठेंसें अवघड नव्हतें. परंतु न करितां सर्व जगाचें नित्य व निरतिशय कल्याण व ण्याचा मुख्य हेतु होता असेंच सिद्ध होतें. ह्यावरून म व त्याचें बीज अज्ञान नष्ट करण्यांतच गीताशास्त्राचें मु तात्पर्य आहे. असा भगवान् शंकराचार्यांचा अभि आहे,व त्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरमहाराजांचाही अभिप्राय अ

जें गीतार्थाचें चांगावें । मोक्षोपायपर आघवें ।
आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध ॥१२३० ॥
वारा आभाळाचि फेडी । वांचूनि सूर्यातें न घडी ।
कां हातू बाबुळी धाडी । तोय न करी ॥ १२३१ ॥
तैसा आत्मदर्शनीं आडळु । असे अविद्येचा जो मळु ।
तो शास्त्र नाशी येर निर्मळु । मी प्रकाशें स्वयें ॥
म्हणौनि आघवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें ।
वांचोनि न होतीं स्वतंत्रें । आत्मबोधीं ॥ ३२ ॥
तया अध्यात्मशास्त्रांसीं । जें साचपणाची ये पुसी ।
तें येइजे जया ठायासी । ते हे गीता ॥ ३४ ॥
भानु भूपिता प्राचिया । सतेजा दिशा आघविया ।
तैसी शास्त्रेश्वरा गीताया । सनाथें शास्त्रें ॥ ३५ ॥

हें असो येणें शास्त्रेश्वरें । मागां उपाय बहुवे विस्तारें ।
सांगितला जैसा करें । येवों ये आत्मा ॥ ३६ ॥
परि प्रथमश्रवणासवें । अर्जुना विपायें हें फावे ।
हा भावो सकणवे । धरूनि श्रीहरी ॥ ३७ ॥
तेंचि प्रमेय एक वेळ । शिष्यीं होआवया अढळ ।
सांगतसे मुकुळ । मुद्रा आतां ॥ ३८ ॥
आणि प्रसंगें गीता । ठावोही हा संपतां ।
म्हणौनि दावी आद्यंता । एकार्थत्व ॥ ३९ ॥
जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं । नानाअधिकारप्रसंगीं ।
निरूपणा अनेगी । सिद्धांतीं केलें ॥ ४० ॥
तरी तेतुलेहि सिद्धांत । इये शास्त्रीं प्रस्तुत ।
हें पूर्वापार नेणत । कोण्ही जैं मानी ॥ ४१ ॥
तें महासिद्धांताचा आवांका । सिद्धांतकक्षा अनेका ।
मिडऊनि आरंभु देखा । संपवीतु असे ॥ ४२ ॥

एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ।
या दोन्हीं केवळ । साधन ज्ञान ॥ ४३॥
हें इतुलेंचि नानापरी । निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं ।
तें आतां दोन्हीं अक्षरीं । अनुवादावें ॥ ४४ ॥
म्हणौनि उपेयही हातीं । जाल्या उपाय स्थिति ।
देव प्रवर्तले ते पुढती । येणेंचि भावें १२४५

गीतार्थाचें सामर्थ्य मोक्षाचें साधन प्राप्त करून देण्याचें आहे, हा त्यांत चांगुलपणा आहे. दुसरीं शास्त्रें प्रमाणसिद्ध मोक्षोपाय नाहींत. वाऱ्यानें सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरील गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी रितां येत नाहीं, तें स्वतःसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें, आत्मदर्शनाचे आड आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनीं नाहींसा होतो. त्यांच्यानें निर्मळ असें जें माझें आत्मस्वरूप तें करवत नाहीं; तें स्वतःसिद्धच आहे. ह्मणून सर्व शास्त्रें अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत. एऱ्हवीं त्यांच्यानें स्वतःसिद्ध आत्मस्वरूपाचा बोध करवत नाहीं. त्या अध्यात्मशास्त्रांना त्यांच्या सत्यत्वाविषयीं दरडावून विचारलें तर ते आपला खरेपणा दाखविण्याकरितां ज्याच्याकडे जातात, तें हें गीताशास्त्र होय. सूर्यानें पूर्वदिशा अलंकृत केली म्हणजे सर्व दिशा प्रकाशित होतात. त्याप्रमाणें, सर्व शास्त्रांना आधारभूत जी शास्त्रश्रेष्ठ गीता, तिच्यायोगानें सर्व शास्त्रें सनाथ झालीं आहेत. फार काय! परंतु या गीतेनें मागील अध्यायांत पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत कीं, ज्या योगानें आत्मा आपले हस्तगत होईल. परंतु प्रथम एकदाच ऐकल्यानें अर्जुनाला हें कळेल किंवा नाहीं हा भाव कळकळीनें श्रीहरींनीं मनांत धरून, तोच अर्थ शिष्याच्या ठिकाणीं दृढ होण्याकरितां मोकळ्या मनानें एक वेळ पुनः सांगतात. आणखी, गीता समाप्त होण्याचा प्रसंग आलेला आहे, ह्मणून आरंभापासून शेवटपर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला आहे असें दाखवितात. किंवा ग्रंथाच्या मध्यंतरीं नानाअधिकार प्रसंगानें अनेक सिद्धांत सांगितलेले आहेत, तरी पूर्वापर संबंध मनांत न आणून गीतेमध्यें अनेक सिद्धांत आहेत असें जर कोणी मानील, तर महासिद्धांताचें एकंदर ऐक्य करून त्याच्या पोटांत अनेक सिद्धांत कक्षा (युक्ति) मिळून आरंभिलेली गीता संपवितात. या गीताशास्त्रांत **अविद्येचा नाश हीं मुख्य भूमि** व **मोक्षाचा लाभ हें तिचें फल** या दोन गोष्टी होण्याला **ज्ञानच** हें केवळ **साधन** होय. तेंच ज्ञान नानाप्रकारें ग्रंथांत सांगून ग्रंथाचा विस्तार झाला आहे, तें ज्ञान आतां थोडक्यांत सांगावें, म्हणून उपायानें मिळणारी वस्तु हातांत आली असतांही, केवळ अनुवाद करण्याकरितांच देव प्रवृत्त झाले.

महाराजांचे व्याख्यानावरून आत्मविषयक अज्ञान सर्व संसारदुःखाचें बीज आहे, व त्याचा नाश आत्म्याचे यथार्थ ज्ञानावांचून कदापि होणें नाहीं; व तें अध्यात्मज्ञान सांगण्यांतच गीताशास्त्राचें तात्पर्य आहे, असें उघड दिसतें.

आतां, वरवर ज्ञानेश्वरी वाचणारांस प्रसंगविशेषीं कोठें कर्म, उपासना, योग वगैरेसंबंधानें एकमेकांविरुद्ध अनेक वाक्यें दृष्टीस पडून ग्रंथाविषयीं त्यांची अपूज्यबुद्धि उत्पन्न होईल, ह्मणून त्याविषयीं थोडा विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

१. कर्मप्रतिपादक वाक्यें:—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ४७

अर्जुना, तूं कर्माचाच अधिकारी आहेस; तूं फलाचा अधिकारी कधींही होऊं नकोस, व कर्माच्या फलाची इच्छा देखील धारण करूं नकोस, आणि कर्म न करण्याविषयींही आग्रह धरूं नकोस. ॥ ४७ ॥

भगवद्गीता, अध्याय २.

म्हणोनि आइकें पार्था । याचिपरि पहातां ।
तुज उचित होय आतां । स्वकर्म हें ॥ २६४ ॥
आम्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हें मना आलें ।
जे न सांडिजे तुवां आपुलें । विहित कर्म ॥ ६५ ॥

म्हणून, पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून पहातां तुला स्वकर्मच उचित आहे. २६४ आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे मनास असें आलें कीं, आपलें कर्तव्यकर्म सोडूं नये.

ज्ञानेश्वरी, अध्याय २.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।

अरे, तूं विहित कर्माचें आचरण कर, कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्म केल्यावांचून तुझ्या शरीराचा निर्वाह देखील होणार नाहीं. ॥ ८ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३.

म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरूनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥ ७८ ॥

म्हणून जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्कामबुद्धीनें कर. ७८

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ३.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

ह्या कारणास्तव, फलाची इच्छा टाकून तूं नेहमीं विहित कर्म कर कारण, फलाविषयीं निष्काम असणारा पुरुष (विहित) कर्माच्या आचरणानें—चित्तशुद्धीमुळें—परमपद प्राप्त करून घेतो. ॥ १९ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३.

म्हणऊनि तूं नियतु । सकळ कामरहितु ।
होऊनियां उचितु । स्वधर्मु रहाटें ॥ १५० ॥
जे स्वधर्मे निष्कामता । अनुसरले पार्था ।
ते कैवल्यपद तत्त्वतां । पावले जगीं ॥ १५१ ॥

म्हणून, नेहमीं फलाची आशा सोडून देऊन तूं उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर. १५० पार्था, ह्या जगांत खरोखर ज्यांनीं स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें, ते मोक्षपदास गेले. १५१

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ३.

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं पूर्वीच्या काळीं जशीं कर्में केलीं होतीं तशीं कर्में मुमुक्षूंनीं केलीं; म्हणून तूंही तसें कर्मच कर. ॥ १५ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ४.

---

२. योगप्रतिपादक वाक्यें:—

तपस्विभ्योऽधिको योगी
ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी
तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

तप करणाऱ्यांहून ज्ञान्यांहून व कर्म करणाऱ्यांहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे; म्हणून, अर्जुना, तूं योगी हो.४६

भगवद्गीता, अध्याय ६.

म्हणोनि याकारणें । तूतें मी सदा म्हणें ।
योगी होई अंतःकरणें । पंडुकुमरा ॥ ४८१ ॥
अगा योगी जो म्हणिजे । तो देवाचा देव जाणिजे ।
आणि सुखसर्वस्व माझें । चैतन्य तो ॥ ४८२ ॥

म्हणून, अर्जुना, याच कारणास्तव 'तूं योगी हो' असें मनापासून तुला मी नेहमीं सांगत असतों. ८१ योगी म्हणजे देवांचा देव, माझें सर्व सुखाचें आग आणि केवळ माझा प्राण, असें समज. ८२

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६.

---

३. उपासनाप्रतिपादक वाक्यें:—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ३४

हे अर्जुना, तूं माझे ठिकाणीं आपलें मन ठेव; मा भक्त हो; माझें यजन कर; आणि मलाच नमस्कार क ह्याप्रमाणें माझे ठिकाणीं चित्त स्थिर करून मत्पराय झालास, म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिळशील. ३

भगवद्गीता, अध्याय ९.

अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकींचें उफराटें ।
एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं ॥ ५१५ ॥
तरी झडझडोनि वहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग
जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥ ५१६ ॥
तूं मन हें मीचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं ।
सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें ॥ ५१७ ॥
माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष ।
मद्याजी चोख । याचि नांव ॥ ५१८ ॥
ऐसा मियां आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पाव
हें अंतःकरणींचें तुजपाशीं । बोलिजत असें ॥ ५१९ ॥
अगा आघवेया चोरिया आपुलें जें सर्वस्व आम्हीं असे ठेविं
तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ॥ ५-

अरे अरे अंगावर कांटा येतो ! ! ज्या मृत्युलोकां व्यवहार अगदीं उलटा असून वाईट आहे म्हणून कां सांगावें ! अर्जुना, अशा मृत्युलोकांत तूं आकस्मित ज पावला आहेस, किती ही वाईट गोष्ट ! या मृत्युलो सर्वच गोष्टी उलटया घडतात ! तर अर्जुना, तूं जरी यदृच्छेनें जन्मला आहेस ५१५ तर झडकर अंग झा वेगळा हो; आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशीपद प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग. ५१६ आपलें मन मद्रूपीं करून माझें भजन करण्याविषयीं धर, आणि सर्व ठिकाणीं मीच आहें असें समजून न स्कार कर. १७ हें पहा मनांतील सर्व संकल्प नाहींसे करून जो माझ्याकडेस लक्ष ठेवितो, तोच माझें य करणारा असें नांव पावतो. १८ असा माझ्या योग संपन्न होशील, त्याचवेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशी ही माझ्या अंतःकरणांतील गुह्य गोष्ट तुला मीं सांगित आहे. ५१९ अरे, सर्वांना चोरून ठेवलेली अशी आम